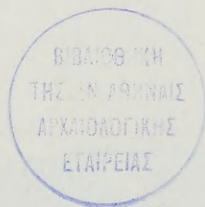
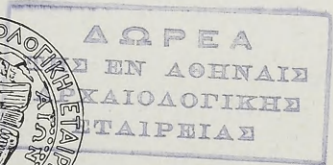

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΥΠΟ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗ

ΑΘΗΝΑΙ 1976

(ΑΕ10)

(REF.3)
YE 1 (84)

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίς
Πρόλογος	ια'
Βραχυγραφίαι	ιε'
Βιβλιογραφία	ιζ'

ΜΕΡΟΣ Α

Είσαγωγή	3
Κεφάλαιον Α: Τὸ βάπτισμα εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους	41
Περὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν αὐτοῦ τύπων	41
Τὰ πρὸ τοῦ βαπτίσματος	19
Τὰ κατὰ τὸ βάπτισμα	22
Τὰ μετὰ τὸ βάπτισμα	26
Κεφάλαιον Β: Οἱ τύποι τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος	30
Τρίκλιτα βαπτιστήρια	32
Ὁρθογώνια βαπτιστήρια	34
Τετράγωνα βαπτιστήρια	37
Τετράκογχα βαπτιστήρια	41
Κυκλικὰ βαπτιστήρια	42
Ὀκταγωνικὰ βαπτιστήρια	47
Κεφάλαιον Γ: Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ κολυμβήθραι τῆς Ἑλλάδος	51

ΜΕΡΟΣ Β

Κατὰ περιοχὰς κατάλογος τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος	57
Πελοπόννησος	58
Στερεὰ Ἑλλὰς	70
Θεσσαλία	79
Ἡπειρος	86
Μακεδονία	91

ἑβδομήκοντα βαπτιστήρια, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται ἄλλοτε συντομώτερος καὶ ἄλλοτε ἐκτενέστερος λόγος ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν δημοσιευομένας — προσωρινῶς κατὰ τὸ πλεῖστον χαρακτῆρος — ἐκθέσεις. Ἐλάχιστα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια διατηροῦνται ἀκέραια ἢ εἰς καλὴν ὀπωσθήποτε κατάστασιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, λόγῳ τῆς ἐρειπώσεως τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς πρώτης χιλιετηρίδος ὑπὸ τῶν διαφόρων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, σεισμῶν, πυρκαϊῶν κ.ἄ.

Σκοπὸς τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐξέτασις τῶν ποικίλων προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ταῦτα. Ὁ γράφων ἐπισκέφθη τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ ἰκανὸν ἀριθμὸν βαπτιστηρίων κειμένων ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ δι' ἐπιτοπίου ἐρεῦνης συνέλεξε νέα στοιχεῖα, προέβη εἰς τὴν φωτογράφησιν, καταμέτρησιν, σχεδίασιν καὶ περιγραφὴν αὐτῶν. Ὁρισμένα βαπτιστήρια δημοσιεύονται οὕτω νῦν τὸ πρῶτον, ἐνῶ διὰ τὸ σύνολον αὐτῶν παρέχονται νέα, ἐντελῶς ἄγνωστα μέχρι τοῦδε, στοιχεῖα.

Τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης διαπραγματενόμεθα ὡς ἀκολούθως: Εἰσαγωγικῶς τίθεται τὸ θέμα καὶ τονίζεται τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἡ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων καὶ βαπτιστηρίων, ἀκολούθως δὲ ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἄχρι τοῦδε ἔρευναν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων γενικῶς καὶ τῶν τῆς Ἑλλάδος εἰδικώτερον καὶ καταδεικνύεται ἡ ἀνάγκη διὰ τὴν περαιτέρω ἐρευναν αὐτῶν ὡς καὶ οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι τὴν ὑπαγορεύουν. Εἰς τὸ Μέρος Α ἐξετάζονται τὰ περὶ τοῦ βαπτίσματος γενικῶς, τὰ περὶ τοῦ τόπου καὶ χρόνου τελέσεως τοῦ μυστηρίου καὶ τὰ περὶ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν αὐτοῦ τύπων, ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μνημείων καὶ τῶν λειτουργικῶν καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν καὶ ἐξετάζονται τὰ περὶ τῆς θέσεως καὶ τῆς μορφῆς τοῦ βαπτιστηρίου, οἱ τύποι τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἐν αὐτοῖς κολυμβηθρῶν ἐπισημαίνονται ἐπίσης αἱ μεταξὺ τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν ὑπάρχουσαι ὁμοιότητες καὶ διαφοραὶ καὶ διαπιστοῦνται τυχὸν ἀλληλεπιδράσεις ἢ ὑφιστάμεναι ἰδιορρυθμίαι. Εἰς τὸ Μέρος Β παρέχεται περιγραφικὸς κατάλογος τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος κατὰ γεωγραφικὰς περιοχὰς καὶ γίνεται διάκρισις μεταξὺ ἐξηκριβωμένων καὶ ἀμφιβαλλομένων βαπτιστηρίων, ὡς ἐπίσης καὶ βαπτιστηρίων γνωστῶν ἐκ φιλογολογικῶν μόνον πηγῶν. Δι' ἕκαστον μνημεῖον παρέχεται λεπτομερὴς περιγραφὴ (θέσις, διαστάσεις, σχῆμα, χρονολογία, θέσις καὶ μορφή τῆς κολυμβήθρας) καὶ δίδεται

ἡ σχετικὴ πρὸς τοῦτο βιβλιογραφία. Εἰς τὸ Μέρος Γ παρατίθενται χρονολογικὸς κατάλογος τῶν ἐξηκριβωμένων καὶ ἀμφιβαλλομένων παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος, γίνεται τοπολογικὴ διάκρισις τῶν κολυμβηθρῶν ἀναλόγως τῆς μορφῆς αὐτῶν καὶ ἔπονται πίνακες ὀνομάτων καὶ στατιστικοὶ πίνακες. Τέλος παρατίθενται κατόψεις καὶ πίνακες τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ὡς καὶ χάριτες ἐμφαίνων τὰς θέσεις αὐτῶν.

Ἐκ τῆς πλουσίας διεθνoῦς βιβλιογραφίας παρατίθεται κατ' ἐκλογὴν ὅ,τι ἐκρίθη ἀπολύτως ἀναγκαῖον καὶ ἔχον ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ ὑπὸ διαπραγματέυσιν θέμα. Ἡ παροῦσα διατριβὴ ἐπερατώθη τὸν Φεβρουάριον τοῦ ἔτους 1973 καὶ ἀκολούθως ὑπεβλήθη εἰς τὴν οἰκείαν Σχολὴν πρὸς ἐγκρισιν. Ἡ βιβλιογραφικὴ αὐτῆς ἐνημέρωσις πέρα τοῦ ἀνωτέρου χρονικοῦ ὁρίου κατέστη ἐν μέρει μόνον ἐφικτή.

Τοὺς διδασκάλους μου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εὐχαριστῶ διὰ τὴν εὐμενῆ κρίσιν καὶ διὰ τὰς ὑπ' αὐτῶν γενομένας ὑποδείξεις, ἰδιαιτέρως δὲ τὸν καθηγητὴν κ. Ἀ. Φυτράκη, ὁ ὁποῖος παρηκολούθησεν ἐξ ἀρχῆς καὶ κατηύθυνε τὴν ἔρευναν εἰς ὅλα τὰ στάδια αὐτῆς. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς διδασκάλους μου τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν. Εὐγνωμοσύνην ὀφείλω ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Ν. Κοντολέοντα. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν διδάσκαλόν μου κ. Ο. Nussbaum τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βόννης, ὁ ὁποῖος παρηκολούθησε τὴν ὅλην πορείαν τῆς ἐρεύνης καὶ τὸν ἀκαδημαϊκὸν καθηγητὴν κ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον διὰ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις καὶ διὰ τὴν εὐμενῆ εἰσήγησιν αὐτοῦ πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὡς καὶ τὸν καθηγητὴν κ. Δ. Πάλλαν, ὁ ὁποῖος ἀνέγνωσε τὸ χειρόγραφον καὶ προέβη εἰς πολυτίμους ὄντως παρατηρήσεις καὶ ὑποδείξεις. Εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἐφόρους καὶ ἐπιμελητὰς ἀρχαιοτήτων, τοὺς ποικιλοτρόπως βοηθήσαντάς με κατὰ τὰς ἐπισκέψεις μου εἰς τὰ κατὰ τὰς περιφερείας των μνημεῖα, ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν τὰς εὐχαριστίας μου.

Ἰδιαιτέρως ὅμως ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας καὶ τὴν βαθεῖαν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διότι εὐμενῶς ἀπεδέχθη, ὅπως ἡ παροῦσα διατριβὴ περιληφθῆ εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιευμάτων αὐτῆς.

Ἡ ἐκτύπωσις τῆς παρούσης διατριβῆς πολλὰ ὀφείλει εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὸν διευθυντὴν κ. Ἀντώνιον Χριστοδούλου καὶ τὰς ἐπιμελητρίδας κ. Ἡλέκτραν Κουκουλιοῦ καὶ Ἐλευθερίαν Κονδυλάκη ἰδιαιτέρως ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἐπιμελήτριαν κ. Τζίλντα Τορναζάκη διὰ τοὺς κόπους καὶ τὴν πολυτίμην συμβολὴν της.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

- AA Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin 1896 κέ.
- ABME 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, 'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 'Αθήναι 1935 κέ.
- AC F. J. Dölger, Antike und Christentum, τ. 1-6, Münster W. 1929-1950.
- ΑΔ 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 'Αθήναι 1915 κέ.
- AE 'Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, 'Αθήναι 1883 κέ.
- AJA American Journal of Archaeology, Baltimore 1885 κέ.
- AM Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Berlin-Athen 1876.
- BCH Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes - Paris 1877 κέ.
- BEΠ Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, 'Αθήναι 1955 κέ.
- BollArte Bollettino d'Arte, Σειρὰ IV, Roma 1948 κέ.
- BSA The Annual of the British School at Athens, London 1894-1895 κέ.
- BZ Byzantinische Zeitschrift, Leipzig 1892 κέ.
- Byzantion Byzantion, Revue International des Études Byzantines, Paris-Liège 1924 κέ.
- BNJ Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Berlin-Athen 1920 κέ.
- CCL Corpus Christianorum, Ser. Latina, Tournhout 1953 κέ.
- CGCI Corpus der Griechisch-Christlichen Inschriften von Hellas, τ. I, Athen 1941.
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Leipzig-Wien 1866 κέ.
- CSHB Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1828 κέ.
- DACL Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie, Paris 1924 κέ.
- ΔΧΑΕ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, 'Αθήναι 1892 κέ.
- ΕΕΒΣ Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 'Αθήναι 1924 κέ.
- ΕΕΘΣΠΑ Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 'Αθήναι 1924 κέ.
- ΕΕΘΣΠΘ Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς ἐκδομένη ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953 κέ.
- Ἔργον 'Α. Κ. 'Ορλάνδου, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, 'Αθήναι 1955 κέ.
- FA Fasti Archaeologici, Annual Bulletin of Classical Archaeology 1, 1946, Firenze 1948 κέ.
- GCS Die Griechischen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderten, Leipzig 1897 κέ.
- Hesperia Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Cambridge - Massachusetts 1932 κέ.
- Historia Historia, Studi Storici per l'Antichità Classica, Milano-Roma 1927 κέ.

- OHE *Θρησκευτική και Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, 1-12, Ἀθήναι 1962-1968.
 JbAC *Jahrbuch für Antike und Christentum*, Münster W. 1958 κέ.
 JdI *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, Berlin 1886 κέ., Bei-
 blatt: AA.
 JHS *The Journal of Hellenic Studies*, London 1880 κέ.
 KX *Κρητικά Χρονικά*, Ἡράκλειον Κρήτης, 1947 κέ.
 LJ *Liturgisches Jahrbuch*, Münster 1951 κέ.
 LTK *Lexikon für Theologie und Kirche*², Freiburg i. Br. 1957 κέ.
 MANSI J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, 1-31, Flo-
 renz-Venedig 1757-1798. Neudruck und Fortsetzung, Paris 1899-1927.
 NBAC *Nuovo Bollettino di Archeologia Cristiana*, Roma 1895 κέ.
 OJh *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, Wien
 1898 κέ.
 ΠΑΑ *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1926 κέ.
 ΠΑΕ *Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήναι 1873 κέ.
 PG J. - P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, 1-161, Paris
 1857 κέ.
 PL J. - P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina* 1-217, Paris
 1878 κέ.
 ΠΧΑΕ *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήναι
 1923 κέ.
 RAC *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart 1950 κέ.
 RevAC *Revue de l'Art Chrétien*.
 RivAC *Rivista di Archeologia Cristiana*, Roma-Torino 1924 κέ.
 RBK *Reallexikon für Byzantinische Kunst*, Stuttgart 1966 κέ.
 RE *Paulys, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stutt-
 gart 1893 κέ.
 RECA F. X. Kraus, *Real-Encyclopädie der Christlichen Altertümer*, unter Mitwir-
 kung mehrerer Fachgenossen I-II, Freiburg i. Br. 1882-1886.
 RGG *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen 1957 κέ.
 RQ *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und für Kirchen-
 geschichte* 1-30, Rom 1887 κέ., 31 κέ., Freiburg i. Br. 1923 κέ.
 SC *Sources Chrétienes*, Paris 1941 κέ.
 ST *Studi e Testi*, Roma 1900 κέ.
 StACr *Studi di Antichità Cristiana*, Roma 1929 κέ.
 StudBiz *Studi Bizantini e Neellenici*, Roma 1925 κέ.
 T *Text*.
 TU *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*.
*Archiv für die Griechisch-Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahr-
 hunderte*, Leipzig-Berlin 1882 κέ.
 Ü *Übersetzung*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACHELIS H., Die Entwicklung der altchristlichen Kunst, Leipzig 1919.
- ADLER L., Achteck-Oktogon, Wasmuths Lexicon der Baukunst 1, Berlin 1929, σ. 41-42.
- ALAND K., Die Säuglingstaufe im NT und in der alten Kirche², München 1963.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Α., Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι², Ἀθῆναι 1949.
— Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ Λατρεία, ΕΕΘΣΠΑ 14, 1963, σ. 3-7.
- ΑΜΑΝΤΟΣ Κ., Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος: Βούλγαροι - Ἀλαβανοὶ - Νοτιοσλάβοι, Ἀθῆναι 1923.
— Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν², Ἀθῆναι 1940.
- DE ANGELIS D' OSSAT G., Studi ravennati. Problemi di architettura paleocristiana, Ravenna 1962, σ. 40-54.
— Tipologia architettonica dei battisteri paleocristiani, X Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963, σ. 127-129.
- BALDUCCI H., Basiliche protocristiane e bizantine a Coò, Pavia 1936.
- BECK H. - G., Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959: Handbuch der Altertumswissenschaft, XII. 2, 1.
- BOVINI G., La «Basilika Maior» di Milano ed il suo battistero, VIII Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, Ravenna 1961, σ. 88-95.
- BRESCHI M. G., La cattedrale ed il battistero degli Ariani a Ravenna, Ravenna 1965.
- DE BRUYNE, La décoration des baptistères paléochrétiens, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr. 1954 (1957) = StACr 22, σ. 341-369.
- BULLE H., Handbuch der Archäologie, München 1913.
- CHATZIDAKIS M., Grecia, Enciclopedia Universale dell'arte 6, Venezia-Roma 1958, σ. 651-661.
- DALTON O. M., Byzantine Art and Archaeology, London 1911.
- DEICHMANN F. W., Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtmern, JdI 54, 1939, σ. 105-136.
— Baptisterium, RAC 1, 1950, σ. 1157-1167.
— Basilika. B. Christlich, RAC 1, 1950, σ. 1249-1259.
— Cella Trichora, RAC 2, 1954, σ. 944-954.
— Baptisterium, RGG 1, 1957, σ. 867-869.
— A. Khatchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962 (βιβλιοκρισία), BZ 58, 1965, σ. 404-407.

- S. K. Kostof, *Orthodox Baptistry of Ravenna*, New Haven-London 1965 (βιβλιοκρισία), BZ 61, 1968, σ. 108-114.
- L. Maier, *Le baptistère de Naple et ses mosaïques* (βιβλιοκρισία), BZ 61, 1968, σ. 117-122.
- DELVOYE CH., *Baptisterium*, RBK 1, 1966, σ. 460-498.
- ΔΕΡΒΟΣ Γ., 'Εγγχειρίδιον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήναι 1913.
- DESSAU H., *Geschichte der Römischen Kaiserzeit* 1, Berlin 1924, 2, 1 (1926), 2, 2 (1930).
- DIEHL CH., *Manuel d'Art Byzantine*², τ. 1, Paris 1925, τ. 2, 1926.
- *L'art chrétien primitif et l'art byzantin*, Paris-Bruxelles 1928.
- DIEHL CH.-M. TOURNEAU-H. SALADIN, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918.
- DINKLER E., *Taufe II*. Im Urechentum, RGG 6, 1962, σ. 627-637.
- *Dura-Europos, III*. Bedeutung für die christliche Kunst, RGG 2, στ. 290-292.
- DÖLGER F. J., *Die Firmung in den Denkmälern des christlichen Altertums*, RQ 19, 1905, σ. 1-41.
- *Der Exorzismus im altchristlichen Taufritual*. Eine religionsgeschichtliche Studie, Paderborn 1909 = *Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums*, τ. III, τεύχ. 2-3.
- *Sphragis*. Eine altchristliche Taufbezeichnung in ihren Beziehungen zur profanen und religiösen Kultur des Altertums, Paderborn 1911 = *Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums*, τ. V, τεύχ. 3-4.
- *Die Taufe Konstantins und Ihre religiösen Probleme: Konstantin der Grosse und seine Zeit*, Freiburg i. Br. 1913, σ. 377-447.
- *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze*. Eine religionsgeschichtliche Studie zum Taufgelöbnis, Münster W. 1918 = *Liturgiegeschichtliche Forschung*, τεύχ. 2.
- *Die Symbolik des altchristlichen Taufhauses. Das Oktogon und die Symbolik der Achtzahl*, AC 4, 1934, σ. 153-187.
- DUCHESNE L., *Origines du culte chrétien*⁵, Paris 1925.
- DYGGVE EJ., *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951.
- *Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel*, StAcR 16, 1940, σ. 391-414.
- ΔΡΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ Κ., Τὰ Μυστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξ ἐπόψεως δογματικῆς, Ἀθήναι 1913.
- EHRHARD AL., *Die altchristliche Literatur und ihre Erforschung seit 1880-1894 bis 1900*, 1-2, Freiburg 1894-1900.
- *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jhs.* 1-3 (Leipzig 1937-1952) = TU 50-52.
- EISENHOFER L., *Grundriss der Liturgik des römischen Ritus*⁵, Freiburg 1950.
- EITREM S., *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiania 1915.

- EMMINGHAUS J. H., Baptisterien in Syrien und Palästina, I-II, Münster W. 1954.
 — Baptisterium, LTK 1, 1957, σ. 1232.
- FILOW B., Altchristliches aus Mazedonien: Studien zur Kunst Ostens = Festschrift zum 60. Geburtstage Josef Strzygowski, Wien-Hellerau 1923, σ. 33-39.
- FUNK IR. X., Die Katechumenatsklasen. Die Entstehung der heutigen Taufform, 1897.
- GELZER H., Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, Abh. Bayer. Akademie der Wissenschaften 21, 1901, σ. 529-641.
- GEROLA G., Monumenti Veneti nell'isola di Creta, II, Venezia 1908.
- GLÜCK H., Breit- und Langhausbau in Syrien, Heidelberg 1916.
- GOAR J., Euchologion sive rituale Graecorum², Graz 1960.
- GRABAR A., Basilique et baptistère groupés de part et d'autre de l'Atrium Antidoron Michaeli Abramie I, Vejsnik za Archeologiju i Histiriju u Dalmatinsku 56-59, 1954-1957, p. 224-230.
 — Die Kunst des frühen Christentums, München 1967.
 — Die Kunst im Zeitalter Justinians, München 1967.
 — Le baptistère paléochrétien, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr. 1954 (1957) = StACr 22, σ. 187-188.
- GRASSET B., Le baptême, Paris 1962.
- GUTMANN J., Dura-Europos, RBK 1, 1966, σ. 1217-1240.
- ZAKTΩHNOΣ Δ., Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαίρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ 17, 1941, σ. 208-274 καὶ 21, 1951, σ. 179-209.
 — Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, Ἀθῆναι 1969.
- ΖΗΣΙΟΥΤΑΑΣ Ι., Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, Ἀθῆναι 1965.
- VON HARNACK AD., Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten⁴, Leipzig 1924, τ. I καὶ II.
- HERZBERG G. F., Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart, Gotha 1876-1879, τ. I-IV.
- HERZOG R., Koische Forschungen und Funde, Leipzig 1899.
- HEUSER, Taufkirche, RECA 2, 1886, σ. 839-843.
- HODDINOTT R. F., Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963.
- HOLL K., Der Ursprung des Epiphaniensfestes: Gesammelte Aufsätze, Tübingen 1928, τ. II.
- HOLZINGER H., Altchristliche Architektur, Stuttgart 1889.
 — Die altchristliche und byzantinische Baukunst³, Leipzig 1909.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΥ., Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονιστῶν, Ἀθῆναι 1954.

- JANIN R., La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, τ. 1, 3: Les églises et les monastères, Paris 1953.
- JIRECEK G., Geschichte der Serben 1, Gotha 1911 - Amsterdam 1967, 2, 1918 - Amsterdam 1967.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Κ., 'Ο χριστιανικός ναός και τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ', Ἀθήναι 1969.
- ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ Ν., Χριστιανική Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι 1920.
- ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Παλαιοχριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς τέχνης ἐν Εὐβοίᾳ, Νέα Ἔστια τόμος 1936.
- ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ Κ., Ἐρευνὰ χριστιανικῶν μνημείων εἰς τὰς νήσους Νάξου, Ἀμοργόν καὶ Λέσβου, ΕΕΘΣΠΑ 14, 1963, σ. 485-522.
- Ἀρχιτεκτονική Ἐκκλησιαστική, ΘΗΕ 3, 1963, σ. 340-353.
 - Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν. Ἡ τέχνη Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΚΑΡΜΙΡΗΣ Ι., Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. I, Ἀθήναι 1960.
- KAUFMANN K. M., Handbuch der christlichen Archäologie², Paderborn 1913.
- ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ Α., Les baptistères paléochrétiens, plans, notices et bibliographie, Paris 1962.
- KITZINGER E., A survey of early christian town of Stobi: Dumbarton Oaks Papers 3, Cambridge - Massachusetts 1946, σ. 87-119.
- KLAUSER TH., Taufet in lebendigem Wasser! : Pisciculi Münster W. 1939, σ. 157-164.
- Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung, Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Köln-Opladen 1960, σ. 43-54.
 - J. - L. Maier, Le baptistère de Naples et ses mosaïques (βιβλιοκρισία), JbAC 8-9, 1965-1966, σ. 217-226.
- ΚΟΕΤΗ Η., Frühchristliche Nischenrundbauten, Marburg 1928.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Γ., Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τ. I, Ἀθήναι 1934.
- Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Ἀθήναι 1948.
 - Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ 10ου αἰῶνος, ΚΧ 7, 1953, σ. 462-478.
 - Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. I, Ἀθήναι 1954-1960.
- KÖSSING, Baptisterium, Wetzler-Welte, Kirchenlexikon 1², Freiburg i. Br. 1882, σ. 1975-1978.
- KOSTOF SP., The Orthodox Baptistery of Ravenna, New Haven - London 1965.
- ΚΟΤΣΩΝΗΣ Ι., Διάλογος ἐκ τῆς κατὰ τὸν δεῦτερον αἰῶνα τελετῆς τοῦ βαπτίσματος, Ἀθήναι 1957.

- ΚΟΥΚΟΥΛΑΚΗΣ Φ., Τὰ κατὰ τὴν γέννησιν καὶ τὴν βάπτισιν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν, ΕΕΒΣ 14, 1938, σ. 120-146.
- KRAUS F. X., Taufe, RECA 2, 1886, σ. 823-839.
- KRUMBACHER K., Geschichte der byzantinischen Literatur², München 1897.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ ΣΤ., Βούλγαροι καὶ Σλάβοι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν, Θεσσαλονίκη 1946.
- KÜNSTLE, Taufwasser, RECA 2, 1886, σ. 843-844.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθῆναι 1902.
- ΛΑΖΑΡΙΑΔΗΣ Π. Η., Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, Πεπραγμένα τοῦ Θ' διεθνοῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 227-248.
- ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ Γ., Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν, Ἀθῆναι 1897.
- LAMPAKIS G., Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902.
- LANGLOTZ E., Basilika. A. Nichtchristlich, RAC 1, 1950, σ. 1225-1249.
- ΛΑΤΑΣ Α., Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1883.
- LECLERCQ H., Manuel d'archéologie chrétienne, I-II, Paris 1907.
- Baptême de Jésus, DACL 2, 1, 1925, σ. 346-380.
- Baptistère, DACL 2, 1, 1925, σ. 382-493.
- LIDZBARSKI M., Mandäische Liturgien, Berlin 1920 - Nachdruck Berlin 1962.
- LIETZMANN H., Zur Geschichte der orientalischen Taufe und Messe, 1903.
- LUNDBERG P., La typologie baptismale dans l'anc. église, Uppsala 1942.
- MARTIMORT A. G., Handbuch der Liturgiewissenschaft, τ. I (1963), τ. II (1965).
- MARUCCHI O. - SEGMÜLLER F., Handbuch der christlichen Archäologie, Einsiedel-Waldhut-Köln 1912.
- MILLET G., L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916.
- ΜΠΑΣΑΛΑΝΟΣ Δ. Σ., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ΕΕΒΣ 7, 1930, σ. 133-137.
- ΜΟΥΡΑΤΗΣ Δ., Βαπτιστήριον, ΘΗΕ 3, 1963, σ. 602-606.
- Ἱστορία τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας. Ἀρχαῖοι χρόνοι, Α'-Δ' αἰών, ΕΕΘΣΠΑ 15, 1965, σ. 857-965.
- Βάπτισμα ἱστορικολειτουργικῶς, ΘΗΕ 3, 1963, σ. 583-586.
- NUSSBAUM O., Der Standort des Liturgen am christlichen Altar vor dem Jahr 1000, Bonn 1965, σ. 1-2.
- ΞΑΝΘΑΛΑΤΟΣ Δ., Τὰ ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Βαλκανικὴν, Ἀθῆναι 1945.
- ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., Περὶ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά 2, 1941-1952, σ. 472 κέ.

- Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις Κ. Ἀρμενοπούλου, Ἐπετηρὶς Ἐπιστημονικῆ Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 6, 1952, σ. 1-26.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α.Κ., Ἡ ξυλόστεγος παλααιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. I-II, Ἀθῆναι 1952.
- Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1958.
- Δύο παλααιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, σ. 41-80.
- ORLANDOS A. C., Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr. 1954 (1957) = StACr 22, σ. 109-116.
- Les baptistères du Dodécanèse, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr. 1954 (1957) = StACr 22, σ. 199-211.
- La forme primitive de la cathédrale paléochrétienne de Paros (1965) = StACr 26, σ. 159-168.
- OSTROGORSKY G., Geschichte des byzantinischen Staates³, München 1963.
- ΠΑΛΛΑΣ Δ., Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά, ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 307-313.
- Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας, Ἀθῆναι 1952.
- PALLAS D. J., Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958 (1959) = RivAC 35, σ. 187-223.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α. Α., Ἐξορκισμοὶ καὶ ἐξορκιστὰί, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 225-234.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Χρ., Γενικὴ ἐπισκόπησις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ παρελθόντος Θεσσαλονίκης, Ἀνάπλασις Ἀθηνῶν 26, 1913, σ. 312-327.
- ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Π. Σ., Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ Σ., Τὸ Βάπτισμα², Ἀθῆναι 1953.
- PARTHEY G., Hieroclis synecdemus et notitiae graecae episcopatum, Berlin 1866.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Στ., Παλααιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Ἀχειροποιήτος, Μονὴ Λατόμου, Θεσσαλονίκη 1949.
- ΠΕΤΡΑΚΗΣ Ε., Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ. Μέρος Α', Ἡράκλειον 1949.
- ΠΛΑΤΩΝ Ν., Διὶ ξυλόστεγοι παλααιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Κρήτης, Πειραγμένα τοῦ Θ' διεθνoῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 415-432.
- POCOCKE R., A description of the East and some other Countries 1 (1743), 2, 1, (1745), 2, 2, London 1745.
- RAES A., Die Taufriten im Orient, LJ 9, 1959.
- ΡΑΛΛΗΣ Κ. - ΠΟΤΑΝΗΣ Μ., Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, I-VI, Ἀθῆναι 1852-1859.
- ΡΟΜΠΟΤΗΣ Π., Λειτουργική, Ἀθῆναι 1869.
- ROTHENHAUESLER M., Apotaxis, RAC 1, 1950, σ. 558-564.

- SAPHIRIS G., Die Entwicklung des Christmas in den verschiedenen Riten des Ostens. Die Bedeutung der Firmung vor und nach der Taufe, *Kyrios* 11, 1971, σ. 1-20.
- SAUSER E., Frühchristliche Kunst. Sinnbild und Glaubensaussage, Innsbruck - Wien - München 1966.
- SCHNEIDER K., *Achteck*, RAC 1, 1950, σ. 72-74.
- SCHULTZE V., Grundriß der christlichen Archäologie, München 1919.
— *Altchristliche Städte und Landschaften*, Gütersloh, 1913-1930.
- SCHWARZ ED., *Busstufen und Katechumenatsklassen*, 1911.
- SOTERIOU G. A., Die altchristlichen Basiliken Griechenlands: *Atti de IV Congresso Intern. di Archeologia Cristiana*, 1938, Roma 1940 = *StACr* 16, σ. 355-380.
- ΣΠΥΡΙΑΔΑΚΗΣ Γ. Κ., Τὰ κατὰ τὴν γέννησιν, τὴν βάπτισιν καὶ τὸν γάμον ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν. Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου 7, 1952.
- STADTMÜLLER G., *Geschichte Südosteuropas*, München 1950.
- STASSINOPOULOU EV., Scoperte archeologiche in Grecia (1956), *RivAC* 32, σ. 94-99.
- STENZEL A., Die Taufe, eine genetische Erklärung der Tauf liturgie, Innsbruck 1958.
- STERN H., Le décor des pavements et des cuves les baptistères paléochrétiens, *Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr.* 1954 (1957) = *StACr* 22, σ. 391-399.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Β., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία², Ἀθῆναι 1959.
— Αἱ ἐορταὶ τῆς πρώτης Ἰανουαρίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, τ. 40, Κωνσταντινούπολις 1919.
- STOMMEL ED., Christliche Taufriten und antike Badesitten, *JbAC* 2, 1959, σ. 5-14.
- STRZYGOWSKI J., *Ikonographie der Taufe Christi*, München 1885.
— *Ursprung der christlichen Kirchenkunst*, Leipzig 1920.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. Α., Ἡ Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως. Ἱστορία καὶ τέχνη, Ἀθῆναι 1917.
— Ὁ ἱερός βυζαντινὸς ναὸς Παναγίας τῆς Ἀχειροποιήτου, *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 11, 1927, σ. 203-204.
— Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, *AE* 1929, σ. 1-160.
— Αἱ παλαιохριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, *AE* 1929, σ. 161-256.
— Ὀδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν², Ἀθῆναι 1932.
— Λουτρῶνες καὶ ἀγιάσματα ἐν Ἀττικῇ, *ΠΧΑΕ* 1934-1936, σ. 85-92.
— Παλαιохριστιανικὰ καὶ Βυζαντινὰ κιοβύρανα μετὰ φύλλων ἀμπέλου, *ΕΕΒΣ* 11, 1935, σ. 449-457.
— Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια, *BNJ* 14, 1937-1938, σ. 279-289.
— Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία², τ. I, Ἀθῆναι 1962.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. - Μ., Ἡ Βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τ. I, Ἀθῆναι 1952.
- TESTINI R., *Archeologia Cristiana*, Roma 1958.
- THRAEDE K., *Exorzismus*, RAC 7, 1969, σ. 44-117.

- ΤΡΑΥΛΟΣ Ι., Πολεοδομική εξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1960.
- ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ Π. Ν., Ἡ τελεσιουργία τοῦ βαπτίσματος πάλαι τε καὶ νῦν, Ἀθήναι 1925.
 — Ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος, Θεολογία 20, 1949, σ. 220-244, 420-456.
 — Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, Ἀθήναι 1961.
 — Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ΕΕΘΣΠΑ 14, 1963, σ. 9-93.
 — Ἀμβροσιανὸς ἢ Λειτουργικὸς τύπος τῶν Μεδιολάνων. Βάπτισμα, Θεολογία 34, 1963, σ. 173-186.
 — Κελτικὸς Λειτουργικὸς τύπος. Βάπτισμα, Θεολογία 36, 1965, σ. 69-70.
- ΤΣΙΜΠΑΛΗΣ ΑΙΜ., Ἡ περὶ Ἐκκλησίας καὶ Μυστηρίων διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Α'. Βάπτισμα, Θεολογία 37, 1966, σ. 229-234.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΡ., Zur Geschichte des Acheropoiotos und H. Paraskevikirche in Saloniki, BZ 37, 1937, σ. 372-375.
- VOELKL L., Forschungen zur Geschichte der frühchristlichen und frühbyzantinischen Architektur in Orient und Okzident, RQ 61, 1966, σ. 217-224.
- DE WAELE J., Scoperte recenti di archeologia cristiana nella Grecia, Atti del III. Congresso Intern. di Archeologia Cristiana, Ravenna 1932 (Roma 1934) = StAcCr 8, σ. 371-385.
- WESSEL KL., Consignatorium, RBK 1, 1966, σ. 1066-1068.
- WHITAKER E. C., The Documents of the Baptismal Liturgy, London 1960.
- WULFF O., Altchristliche und byzantinische Kunst, I-II, Berlin 1918. Bibliographisch-Kritischer Nachtrag, Potsdam 1935.
- ΦΥΤΡΑΚΗΣ ΑΝ., Ἡ πίστις τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς αὐτοῦ, Ἀθήναι 1945.
 — Λείψανα καὶ τάφοι μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, Ἀθήναι 1955.
- ΧΡΗΣΤΟΥ Π., Σερπίων ὁ Θμουέως, ΘHE 11, 1967, σ. 49-50.
- YSEBAERT J., Greek Baptismal Terminology. Its Origins and early Development, Nijmegen 1962.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γενικαὶ παρατηρήσεις

Διὰ τοῦ ὄρου «παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον» ἐννοοῦμεν τὸ πρόσκισμα ἐκεῖνο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτελεῖτο τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος.

Ἡ τελετὴ τοῦ βαπτίσματος ἀπηρτίζετο, ὡς καὶ σήμερον, ἀπὸ δύο μέρη. Ἐκ τούτων, τὸ μὲν πρῶτον περιελάμβανε τοὺς ἐξορισμούς ἢ ἀφορισμούς, τὴν ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ καὶ τὴν εἰς Χριστὸν σύνταξιν τοῦ μέλλοντος νὰ βαπτισθῆ, τὸ δὲ δεύτερον τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως καὶ τὴν διὰ τριῶν καταδύσεων εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἰσαριθμὸν ἀναδύσεων βάπτισιν τοῦ κατηγουμένου. Ὡς ἐκ τούτου ἀνάλογος ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις τοῦ βαπτιστηρίου.

Τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον ἀποτελεῖτο κατὰ κανόνα ἐκ δύο χώρων: α) τοῦ προαυλίου¹ ἢ ἐξωτέρου οἴκου², ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐλάμβανον χώραν τὰ ἐν τῷ πρῶτῳ μέρει τοῦ βαπτίσματος τελούμενα καὶ β) τοῦ ἐσωτέρου οἴκου τοῦ βαπτίσματος³ ἢ φωτιστηρίου, κειμένου συνήθως πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ προαυλίου οἴκου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐλάμβανον χώραν τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τελούμενα· ἐκεῖ ἦτο καὶ ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Ἐνίοτε ὑπῆρχε καὶ τρίτος χώρος, τὸ χρισμάριον (consignatorium), ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτελεῖτο τὸ χρῆσμα.

Τὸ βαπτιστήριον συνδέεται πρὸς ὠρισμένην ἐποχὴν (4ον-6ον μ.Χ. αἰ.) καὶ διεμορφώθη δι' εἰδικούς λόγους: α) οἱ ἐκ τῆς εἰδωλολατρείας εἰς τὸν Χριστιανισμόν προσερχόμενοι ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐνήλικοι, β) μεταξὺ τῶν κατηγουμένων ἐπεκρατεῖ ἡ ἀντίληψις ὅτι, ἐφ' ὅσον διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος συγχωροῦνται πᾶσαι αἱ πρὸ αὐτοῦ διαπραχθεῖσαι ἁμαρτίαι ἦτο προτιμότερον νὰ ἀναβάλληται τοῦτο, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον⁴ καὶ γ) μεταξὺ ὠρισμένων κύκλων ὑπῆρχεν ἡ πεποίθησις, ὅτι τὰ νήπια ἦσαν ἀθῶα καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ὀδηγῶνται πρὸς τὸ βάπτισμα⁵.

1. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΠΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις 1, 2. Α. ΠΙÉDAGNEL, Cyrille de Jérusalem, Catéchèses mystagogiques, SC 126, 1966, σ. 84.

2. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΠΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, ἔ.ἀ. 1, 11, σ. 102.

3. Αὐτόθι 2, 1, σ. 104.

4. Ἡ ταυτὴ ἀντίληψις ἦτο λίαν διαδεδομένη περὶ τὸ 300 μ.Χ. καὶ καθ' ὅλον τὸν 4ον αἰ. Πρβ. καὶ Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία², 1959, (ἐφεξῆς Ἐκκλ. Ἱστορία), σ. 107.

5. TERTULL., De baptismo XVIII, 5. CCL 4, 1954, σ. 293: «Quid festinat innocens aetas ad remissionem peccatorum?». Πρβ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 107.

Περὶ τὰ τέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς (τέλη θου - ἀρχὰς 7ου αἰ.) ἐξέλιπε τὸ βαπτιστήριον ὡς ἰδιαιτερον πρόσκτισμα τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, καθόσον ἐξέλιπον καὶ οἱ λόγοι ὑπάρξέως του. Διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τελικῶς τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο πλέον ἐντὸς μικρᾶς κολυμβήθρας, ἣτις ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς τοῦ νάρθηκος τοῦ ναοῦ ἢ ἐτέρου παρακειμένου χώρου, ἀντικαταστήσασα τὸ βαπτιστήριον.

Α ἰ μέ χ ρ ι το ὦ δ ε ἔ ρ ε υ ν α ι

Κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας εἰς τὸ πλαίσιον τῆς γενικωτέρας ἐρεύνης τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων ἐξητάσθησαν καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια.

Εἶναι γεγονός ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ ἔρευνα ἐστράφη κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν — τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν περικέντρων ἢ περιφερικῶν ναῶν — καὶ τῶν σχετιζομένων πρὸς αὐτοὺς προβλημάτων. Μετὴν πάροδον τοῦ χρόνου ὅμως ἠρουνήθησαν καὶ τὰ πρόσκτισματα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ὡς π.χ. τὸ σκευοφυλάκιον, τὸ διακονικόν, ἢ πρόθεσις, τὸ βαπτιστήριον κ.ἄ.

Κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ. διὰ τῆς μελέτης τῶν σχετικῶν φιλολογικῶν πηγῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ τῶν ὀλίγων γνωστῶν τότε παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων — κυρίως τῆς Ἰταλίας — ἀφ' ἐτέρου, ἐξητάσθησαν συναφῆ πρὸς τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον θέματα, οἷα: ὁ χρόνος ἐμφανίσεως αὐτοῦ, οἱ λόγοι, οἱ ὅποιοι τὸ ἐδημιούργησαν, ἡ ἐξέλιξις αὐτοῦ, ὁ τρόπος τελέσεως τοῦ βαπτίσματος κ.ἄ.¹

Κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰ. ἠρουνήθησαν τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον προβλήματα², οἷα: χρονολογία, ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, τυπολογία, λειτουργικὴ χρησιμότης καὶ συνετάχθη κατάλογος τῶν μέχρι τότε γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων³. Ἡ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ.

1. J. CH. W. AUGUSTI, Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie VII, 1825, σ. 189 - 194. Τοῦ αὐτοῦ, Handbuch der christlichen Archäologie II, 1836, σ. 389 - 390. A. J. BINTERIM, Die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten der Christ-Katholischen Kirche I, 1, 1825, σ. 74 - 84. A. BELLENGHI, Sugli antichi battisteri, ἐν Atti dell'Accademia Romana di Archeologia 2, 1825, σ. 171 - 200.

2. POUCHET, Des baptistères en Provence, ἐν Catalogue général des bibliothèques paroissiales de la province ecclésiastique d'Avignon rédigé sous la direction du Comité central, 1852. F. DE SAINT-ANDEOL, Étude sur les baptistères, les piscines et les cuves pour l'intelligence de l'administration du baptême depuis les premiers siècles de l'église jusqu'à nos jours, RevAC 9, 1865, σ. 561 - 593 καὶ 10, 1866, σ. 30 - 45, 78 - 94. O. MARUCCI - R. G. HATFIELD, Ancient Baptistries, ἐν Baptist Quart. Review 3, 1869, σ. 349. J. CORBLET, Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacramento du baptême 2(1881 - 1882).

3. HEUSER, Taufkirche, RECA 2, 1886, σ. 839 - 843.

καὶ ἐξῆς συστηματοποιηθεῖσα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν μνημείων γενικῶς ἀπεκάλυψε καὶ πλῆθος παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων. Ἡκολούθησεν ἡ μελέτη, ἐρμηνεία καὶ δημοσιεύσεις των¹. Ἡ γνώσις ἡμῶν περὶ αὐτῶν ἐπλουτίσθη: πολλὰ σχετικὰ προβλήματα εὔρον ἱκανοποιητικὴν λύσιν, ἐνῶ ἕτερα κατέστησαν ἐπιτακτικὴν τὴν περαιτέρω ἔρευναν καὶ ἐξητάσθησαν τόσον ἡ μορφή τῶν βαπτιστηρίων ὅσον καὶ οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι συνέβαλον πρὸς διαμόρφωσιν ὀρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ ἔρευνα κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι λόγοι θεολογικοί, ὡς καὶ ἡ τάσις πρὸς ἔκφρασιν διὰ συμβόλων τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας πιστευομένων, συνέβαλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοιούτων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων². Ἀσφαλῶς ὅμως καὶ λόγοι πρακτικοὶ ὠδήγησαν τοὺς χριστιανοὺς ἀρχιτέκτονας εἰς τὴν σύλληψιν καὶ τὴν δημιουργίαν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων.

Τὰ βασικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται πρὸς τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον, οἷα: ὄνομα, προέλευσις, θέσις, σχῆμα, ἠρευνήθησαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας³ καὶ συνετάχθη κατάλογος, περιλαμβάνων τὰ πλεῖστα τῶν μέχρι τότε γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων⁴.

Εἰς ἀξιόλογον μονογραφίαν ἠρευνήθησαν τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης⁵. Εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν παρατίθεται κατ' ἀρχὴν περιγραφικὸς κατάλογος τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων, ἐξετάζεται κατόπιν ἡ τυπολογικὴ ἐξέλιξις αὐτῶν καὶ τέλος ἐρευνᾶται ἡ συμβολικὴ σημασία τοῦ βαπτίσματος. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην εἰς τὸ εἶδος τῆς, ἥτοι τὴν κατὰ γεωγραφικὰς ἐνότητας ἐξέτασιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν

1. O. MARUCCHI, Di un antico battistero recentemente scoperto nel cimitero apostolico di Priscilla e della sua importanza storica, NBAC 7, 1901, σ. 71 - 111. C. F. ROGERS, Baptism and Christian Archaeology, ἐν Studia Ecclesiastica, 1903, σ. 239 - 362. K. M. KAUFMANN, Handbuch der christlichen Archäologie, σ. 168 - 170. Τοῦ αὐτοῦ, Der Menastempel und die Heiligtümer von Karm Abu Mina in der Mariutwüste, 1909, σ. 59 - 62, 83 - 84. E. T. GREEN, Baptismal Fonts Classified and Illustrated, 1928. G. B. GIOVENALE, Il battistero Lateranense, StACr 1, 1929, σ. 1 - 146.

2. F. J. DÖLGER, Zur Symbolik des altchristlichen Taufhauses. I. Das Oktagon und die Symbolik der Achtzahl, AC 2, 1934, σ. 153 - 187.

3. Th. KLAUSER, Taufet in lebendigen Wasser, Pisciculi, 1939, σ. 157 - 164. L. DE BRUYNE, La décoration des baptistères paléochrétiens, ἐν Miscelanea Liturgica I, 1948, σ. 189 - 220. W. M. BERRARF, Symbolism of the Baptismal Font, 1951. E. STOMMEL, Christliche Taufriten und antike Badesitten, JbAC 2, 1959, σ. 5 - 14. Τοῦ αὐτοῦ, Die Taufe. Eine genetische Erklärung der Tauf liturgie, Innsbruck 1958. J. H. EMMINGHAUS, Die Gruppe der frühchristlichen Dorfbaptisterien Zentralssyriens, RQ 55, 1960, σ. 85 - 100.

4. F. W. DEICHMANN, Baptisterium, RAC 1, 1950, σ. 1157 - 1167.

5. J. H. EMMINGHAUS, Baptisterien in Syrien und Palästina I - II, 1954, Dissertation (πολυγραφημένη).

βαπτιστηρίων, πρὸς διαμόρφωσιν ὀλοκληρωμένης εἰκόνας περὶ τῶν βαπτιστηρίων μιᾶς ὀρισμένης περιοχῆς.

Τὸ 5ον Διεθνὲς Συνέδριον διὰ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν εἶχεν ὡς κύριον θέμα τὴν ἔρευναν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων. Ἐγένοντο ἀνακοινώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀφῆρων εἰς τὴν χρονολογίαν, ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν, ἐξέλιξιν, θέσιν, γεωγραφικὴν κατανομὴν τῶν βαπτιστηρίων, ὡς καὶ τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Διὰ τῶν ἀνακοινώσεων τούτων ἠϋξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν μέχρι τότε γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων καὶ ἐδόθη νέα ᾠθησις εἰς τὴν ἔρευναν¹.

Σπουδαίαν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ πᾶσαν περαιτέρω μελέτην ἀποτελεῖ ὁ τελευταίως συνταχθεὶς κατάλογος (ἐν εἴδει Corpus) τῶν 418 γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων². Μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν παρατίθενται αἱ κατόψεις τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων κατὰ γεωγραφικὰς περιοχάς (Συρία, Παλαιστίνη, Αἴγυπτος, Μεσοποταμία, Μ. Ἀσία, Κριμαία, Καυκάσος, Ἑλλάς, Βαλκανικὴ, Κωνσταντινούπολις, Β. Ἀφρική, Ἰσπανία, Γαλατία, Ἰταλία, Γερμανία, Αὐστρία, Δαλματία, Ἰστρία καὶ Ἑλβετία), εἰς μερικὰς δὲ περιπτώσεις παρατίθενται καὶ τομαὶ τῶν μνημείων. Ἐπίσης γίνεται παράθεσις τῆς κατόψεως, ἐνίοτε δὲ καὶ τῆς τομῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν κολυμβηθρῶν. Εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ὑπάρχει ἀλφαβητικὸς κατάλογος ὅλων σχεδὸν τῶν γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων, εἰς τὸν ὁποῖον γίνεται σύντομος περιγραφή ἐκάστου μνημείου καὶ δίδεται ἡ χρονολογία καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία³.

Ἡ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων καὶ εἰδικώτερον τῶν βαπτιστηρίων ἐνέχει ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν, τόσον διὰ τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους (4ον - 6ον αἰ.). Αἱ φιλολογικαὶ πηγαὶ τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι πενιχρόταται καὶ λίαν ἐλλιπεῖς ὡς ἐκ τούτου μοναδικὴν σχεδὸν πηγὴν ἀνεκτιμῆτου ἀξίας καὶ σημασίας ἀποτελοῦν αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ μνημεῖα.

1. Πρβ. Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne, 1954, St.ACr 22, Città del Vaticano-Paris 1957.

2. A. KHATCHATRIAN, Les baptistères paléochrétiens. Plans, notices et bibliographie, 1962.

3. Πρβ. F. W. DEICHMANN, A. Khatchatrian, Les baptistères paléochrétiens, BZ 58, 1965, σ. 404 - 407 (βιβλιοκρισία).

Κατά τους τρεις πρώτους αιώνας ο Χριστιανισμός διεδόθη εις ώριμμένας μὲν περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος εὐρέως (παράλια Ἀχαΐας, Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ εἰς τὰς νήσους), εἰς ἄλλας δὲ ὀλιγώτερον (ἐσωτερικὸν Ἀχαΐας, Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Ἡπείρου) ¹. Τὸν 4ον αἰ. ἐξηπλώθη εὐρύτερον ² καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Θεοδοσίου (379-395) ἕως τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565) ἐπεκράτησε πλήρως εἰς τὴν Ἑλλάδα ³.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 395 μ.Χ. τὸ Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν ὑπήγετο πολιτικῶς εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν κράτος. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἕως τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ. ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπήχθη εἰς τὸν πάπαν τῆς Ρώμης (Βικαριᾶτον τοῦ Ἰλλυρικοῦ), ὑπὸ τὸν ὁποῖον παρέμενε μέχρι τοῦ ἔτους 732/3, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Γ' (717-741) ὑπήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸν πατρι-ἀρχὴν Κωνσταντινουπόλεως ⁴.

Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἀνεπτύχθη εἰς τὰς περιοχὰς ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι ἀπαρτίζουν σήμερον τὸν Ἑλλαδικὸν χῶρον, ἀξιόλογος χριστιανικὴ τέχνη, ἡ ὁποία ἐμφανίζει τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἀκμὴν κατὰ τὸν 5ον καὶ 6ον αἰ. Ἐπικρατῶν ἀρχιτεκτονικὸς τύπος κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἶναι ὁ τύπος τῆς ξυλοστέγου ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς, ἐνῶ παραλλήλως οἰκοδομοῦνται καὶ ὄλιγοι περίκεντροι ἢ ἐτέρου σχήματος ναοί.

Τὸ πλεῖστον τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος κατεστράφη κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰ., ἐποχὴν τῶν σλαβικῶν, ἀραβικῶν καὶ ἐτέρων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ⁵. Ἰκανὸς ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν μνημείων κατεστράφη ἀπὸ σεισμοῦ ⁶, πυρκαϊᾶς ⁷ καὶ διαφόρους ἄλλας αἰτίας.

1. A. VON HARNACK, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten⁴, II, 1924, σ. 785 - 793. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία Α', 1954 - 1960, σ. 418 κέ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 33, 271. Βλ. καὶ Η. ACHELIS, Das Cristentum in den ersten drei Jahrhunderten, II, 1912. Η. LIETZMANN, Geschichte der alten Kirche, I, 1932.

2. Πρβ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 444 κέ.

3. Αὐτόθι σ. 480. Ἐνταῦθα δεῶν νὰ σημειωθῇ, ὅτι λείψανα τῆς ἀρχαίας εἰδωλοκρατικῆς θρησκείας διετηρήθησαν εἰς τινὰς περιοχὰς τῆς Μάνης μέχρι καὶ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 9ου αἰ., ὅποτε οἱ ἔθνη οὗτοι ἐξεχριστιανίσθησαν ἐπὶ Βασιλείου Α' (867 - 886). Βλ. Κ. ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, Περὶ διουκῆσεως τοῦ κράτους, κεφ. 50, PG 113, στ. 376CD: Ἰστέον ὅτι οἱ τοῦ κείστρου Μαΐνης οἰκήτορες οὐκ εἶσαν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προσηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐνοπιῶν Ἑλληνας προσαγοροῦνται, διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαίσι χρόνοις εἰδωλολάτραι εἶναι καὶ προσκνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἑλληνας: οἴτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐδῆμου Βασιλείου βαπτισθέντες χριστιανοὶ γενόμεσαν.

4. Πρβ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΑΝΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 295. Β. ΦΕΙΔΑΝ, Προϋποθέσεις διαμορφώσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, 1969, σ. 261 κέ.

5. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, AE 1929, σ. 114. G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates³, 1963, σ. 78 - 79.

6. Φοβερὸς σεισμὸς, ἐπισομβρὰς κατὰ τὸ ἔτος 554 μ.Χ., κατέστρεψεν ἅπαντα τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ. Πρβ. L. MORRIGONE, Cronaca, BollArte, σειρά IV, 35, 1950, σ. 330.

7. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, 1962 (ἐφεξῆς Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ.), σ. 295.

Ἡ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον, διότι δι' αὐτῆς διαφωτίζονται καὶ διασαφηνίζονται σπουδαίω-
τατα ζητήματα, οἷα: ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους περιο-
χὰς τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἀκμὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης καὶ οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖ-
οι συνετέλεσαν πρὸς τοῦτο (θρησκευτικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, οικονομικοί
κ.ἄ.), ὁ τρόπος τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τὸ
τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης καὶ τὰ αἴτια, τὰ ὁποῖα προεκάλεσαν τοῦ-
το, αἱ σλαβικαὶ ἐγκαταστάσεις εἰς ἑλληνικὰς περιοχὰς (χρόνος καὶ ἔκτασις
αὐτῶν) καὶ ἄλλα.

Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. ἐδημιουργήθη ἐνδιαφέρον διὰ τὰ παλαιοχρι-
στιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος γενικώτερον καὶ εἰδικώτερον διὰ τὰ παλαιοχρι-
στιανικὰ βαπτιστήρια αὐτῆς.

Ἐκ τῶν ἡμετέρων πρῶτος ὁ ἀείμνηστος ὑφηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχο-
λῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γ. Λαμπάκης ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῶν Ἑλ-
λῆνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα
τῆς Ἑλλάδος. Μεταξὺ ἄλλων, οὗτος ἐξήτασε καὶ τὸ βαπτιστήριον τῆς Κατα-
πολιανῆς τῆς Πάρου¹ καὶ τὸ εἰς θέσιν «Κῆπος» τῆς νήσου Μήλου (ναὸς Πα-
ναγίας) βαπτιστήριον².

ὑπὸ ἐτέρων ἐρευνητῶν ἐξετάσθησαν ἕτερα μνημεῖα:

Τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐπιδαύρου ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Π. Καβ-
βαδία, ἡρμηνεύθη δὲ ὡς βαπτιστήριον ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηρίου³.

Ὁ Γ. Σωτηρίου ἀνέσκαψεν, ἡρένησε καὶ ἐδημοσίευσεν παραδειγματικῶς
δύο παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, κείμενα παρὰ τὰς βασιλικὰς Α καὶ Β τῆς
Νέας Ἀγχιάλου⁴. Ὁ ἴδιος ἀπεκάλυψε καὶ ἕτερα βαπτιστήρια καὶ ἐξήτασε συ-
στηματικῶς τὰ περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος γε-
νικῶς, ὅπως π.χ. τὸ σχῆμα αὐτῶν, τὴν θέσιν τοῦ βαπτιστηρίου ἐν σχέσει πρὸς
τὸν κυρίως ναόν, τὴν θέσιν τῆς καλυμβήθρας ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου, τὴν
κατασκευὴν αὐτῆς κ.ἄ.⁵

Ἰκανὸς ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἀνεσκάφη,
ἡρηνήθη καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, ὁ ὁποῖος ἐξή-

1. Γ. ΔΑΜΠΑΚΗΣ, Βαπτιστήριον Πάρου, ΔΧΑΕ, περίοδ. Α', τ. 1, 1892, σ. 111 - 112.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Βαπτιστήριον Μήλου, ΔΧΑΕ, περίοδ. Α', τ. 7, 1906, σ. 34 - 37, εἰκ. 3 - 5.

3. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, ΠΑΑ 4, 1929, σ. 91 - 95.

4. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 41 - 45, 128 - 130.

5. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΕ 1929, σ. 218 - 219. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστ.
καὶ Βυζ., Ἀρχ., σ. 220 - 224.

τασε συστηματικῶς τὰ βαπτιστήρια τῆς Δωδεκανήσου καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὰ προβλήματα¹.

Ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δ. Πάλλα ἀνεσκάφησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν τρία παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, κείμενα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κορίνθου (παρὰ τὰς βασιλικὰς τοῦ Λεχαίου, τῆς Σκουτέλας καὶ τοῦ Κρανείου). Συνδυάζων τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα πρὸς τὰς λειτουργικὰς καὶ ἐτέρας ἐκκλησιαστικὰς πηγὰς, ὁ ὡς ἄνω ἐρευνητὴς προέβη εἰς ἐν πολλοῖς πρωτοτύπους ἐρμηνείας τῶν εἰς τὸν χῶρον τοῦ βαπτιστηρίου τελουμένων².

Βαπτιστήριον, κείμενον ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους βασιλικῆς εἰς τὸ χωρίον Βυζάρι Ἀμαρίου εἰς Κρήτην, ἀνεσκάφη καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Καλοκύρη³.

Ἐνδιαφέρον παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον, τὸ φωτιστήριον τοῦ ὁποίου ἐμφανίζει κυκλικὴν κάτοψιν καὶ περιβάλλεται ὡσαύτως ὑπὸ κυκλικοῦ διαδρόμου, ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Ε. Στίκα εἰς Βραυρῶνα Ἀττικῆς⁴.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων Μακεδονίας, ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Στ. Πελεκανίδη⁵ τὸ σύμπλεγμα τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ ναοῦ τούτου.

Ἡ ἀποκάλυψις τοσούτων παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, κατέστησεν ἐπιτακτικὴν τὴν περαιτέρω συστηματικὴν ἔρευναν αὐτῶν καὶ διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α) Πολλὰ ἐκ τῶν βαπτιστηρίων ἔχουν ἐρευνηθῆ καὶ δημοσιευθῆ ἑλλιπῶς. Οὕτω ἐπεβάλλετο ἡ περαιτέρω ἔρευνα τῶν μνημείων καὶ ἡ συμπλήρωσις τῶν ἑλλειπόντων στοιχείων.

β) Γινὰ ἐκ τῶν βαπτιστηρίων ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως καὶ δημοσιεύονται τὸ πρῶτον εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, ὡς τὸ παρὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Δημητριάδος — περιοχὴ Δαμοκρατίας — καὶ τὸ ἐν Ἁγιαρσενὶ Νάξου.

γ) Δὲν εἶχε γίνεи μέχρι τοῦδε συνολικὴ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ ἀποκομίσῃ ἐξ αὐτῆς ὠλοκληρωμένην περὶ αὐτῶν εἰκόνα.

δ) Ἐπεβάλλετο νὰ γίνῃ κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου καὶ νὰ διακριθοῦν τὰ βέβαια βαπτιστήρια ἀπὸ τὰ πιθανὰ τοιαῦτα.

1. A. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, Actes Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne 1954 (1957) σ. 199-211.

2. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἀρχαιολογικά - Λειτουργικά, ΕΕΒΣ 20, 1950, σ. 307-313.

3. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, ΚΧ 13, 1959, σ. 21-26.

4. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρὰ τὴν Βραυρῶνα, ΠΑΕ 1951, σ. 71-76.

5. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ἀνασκαφὰ Φιλίππων, ΠΑΕ 1962, σ. 173-177.

ε) Ἦτο ἀναγκαία ἡ ἐξέτασις τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς τῶν παλαιο-χριστιανικῶν βαπτιστηρίων, εἰδικώτερον εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἔρευνα τυχόν ὑπαρχούσης σχέσεως μεταξύ βαπτιστηρίου καὶ ναοῦ τῆς ἑδρας τοῦ ἐπισκόπου (καθεδρικοῦ ναοῦ), ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑπάρξεως περισσοτέρων βαπτιστηρίων εἰς μίαν πόλιν κ.ἄ.

ς') Ἡ χρονολόγησις τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων ἀποτελεῖ σοβαρὸν πρόβλημα (τὸ πλεῖστον αὐτῶν κατατάσσεται χρονικῶς εἰς τὸν 5ον - 6ον μ.Χ. αἰ.). Πολλὰ εἶναι ἀρχαιότερα ἢ καὶ μεταγενέστερα τῶν παρακειμένων ναῶν.

ζ) Ἡ ἐξέτασις τῆς θέσεως τοῦ βαπτιστηρίου πρὸς τὸν κυρίως ναὸν νὰ τύχη ὡσαύτως σχετικῆς ἐρευνῆς.

η) Νὰ ἐξετασθῇ ἡ τυπολογία τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων καὶ νὰ εὑρεθοῦν οἱ λόγοι, οἱ ὅποιοι συνέβαλον εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν διαφόρων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων.

θ) Νὰ ἐξετασθοῦν τὰ τῆς ἐσωτερικῆς διαρρυθμίσεως τοῦ βαπτιστηρίου, ἡ θέσις καὶ τὸ σχῆμα τῆς καλυμβήθρας κ.ἄ.¹

Ἄπαντα τὰ ὡς ἄνω προβλήματα ἐπεβάλλετο νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς αὐτά, ἢ τοῦλάχιστον νὰ συνειδητοποιηθῇ ἡ σοβαρότης αὐτῶν καὶ νὰ προταθοῦν πιθαναὶ ἐρμηνεῖαι, διὰ νὰ σχηματισθῇ ὠλοκληρωμένη ἀντίληψις περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπιδίωξις τῆς μετὰ χειρὸς ἐργασίας.

1. Πρβ. Α. GRABAR, Le baptistère paléochrétien, Les problèmes que pose l'étude des baptistères paléochrétiens, Actes Ve Congrès International Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 182 - 188.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Περὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν αὐτοῦ τύπων

Περὶ τοῦ βαπτίσματος γενικῶς

«Βάπτισμα εἶναι τὸ μυστήριον, ἐν ᾧ ὁ καταδύμενος τρίς εἰς τὸ ὕδωρ εἰς τὸ ὄνομα Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καθαρίζεται ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας καὶ ἀναγεννᾶται πνευματικῶς»¹. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς ἐβαπτίσθη ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου εἰς τὸν Ἰορδάνην ποταμόν².

Τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος συνέστησεν ὁ Κύριος μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασιν Αὐτοῦ, ὅτε ἀπέστειλε τοὺς μαθητάς Του εἰς τὸ ἀνά τὴν οἰκουμένην κήρυγμα, παραγγείλας εἰς αὐτούς: *Πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*³. Οὕτω ὁ Ἀπόστολος Πέτρος, περαίνων τὸ κήρυγμα του κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηχοστῆς, προέτρεψε τοὺς ἀκούοντας νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ βαπτισθῶν⁴. Καὶ πράγματι οἱ πιστεύσαντες καὶ βαπτισθέντες κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν ἀνήρχοντο εἰς τρεῖς χιλιάδας περίπου⁵.

1. Κ. Ι. ΔΥΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Τὰ μυστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξ ἐπίψεως Δογματικῆς, 1913, σ. 38. Περὶ τοῦ βαπτίσματος γενικῶς βλ.: Π. ΡΟΜΠΟΤΟΥ, Λειτουργική, 1869, σ. 260-265. Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΥ, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, 1921, σ. 471 κέ. Π. ΤΡΕΜΠΕΑΑ, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἐν ΕΕΘΣΠΑ 14, 1963, σ. 9-93. Δ. ΜΩΡΑ-ΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀρχαῖοι χρόνοι (α' - δ' αἰών), ἐν ΕΕΘΣΠΑ 15, 1965, σ. 807-966. Α. RAES, Introduction in liturgiæ orientalem, 1957. G. KRETSCHMAR, Die Geschichte des Taufgottesdienstes in der alten Kirche, ἐν Liturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes, 1964. A. BENOIT, Le baptême chrét. au 2e siècle, 1953. K. ALAND, Die Säuglingstaufe in Neuen Testament und in der alten Kirche², 1963. E. C. WHITAKER, The Documents of the Baptismal Liturgy, 1960. J. YSEBAERT, Greek baptismal terminology. Its origins and early development, 1962.

2. ΜΑΤΘ. 3, 13-17. ΜΑΡΚ. 1, 9-11. ΛΟΥΚ. 3, 21-22.

3. ΜΑΤΘ. 28, 19. Κ. ΔΥΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, ἔ.δ. σ. 38-39.

4. Πράξ. 2, 38: *Μετανοήσατε καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ.*

5. Αὐτόθι 2, 41.

Τ ό π ο ς τ ε λ έ σ ε ω ς τ ο υ β α π τ ί σ μ α τ ο ς

Ἐρευνῶντες τὰς πηγὰς τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα ὡς πρὸς τὸν τόπον τελέσεως τοῦ βαπτίσματος. Ἡ Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων συνιστᾷ, ὅπως τὸ βάπτισμα τελεῖται ἐν ὕδατι ζῶντι¹. Ὑπὸ τὸ ζῶν ὕδωρ ἐννοεῖται ἀσφαλῶς τὸ ὕδωρ τῶν πηγῶν, ποταμῶν, ρυάκων, λιμνῶν, θαλασσῶν κλπ.². Ἀναφερόμενος ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος εἰς τὸ βάπτισμα, γράφει ὅτι οἱ πρὸς τοῦτο ὑποψήφιοι ἄγονται... ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ³, ἤτοι ἀδιακρίτως, ὅπουδῆποτε ὑπάρχει ὕδωρ. Ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἀναφέρεται, ὅτι τὸ βάπτισμα δύναται νὰ τελεῖται εἰς τὴν θάλασσαν, εἰς δεξαμενὴν, ποταμόν, πηγὴν, λίμνην ἢ σκάφην⁴. Ὁ δὲ Ἰππόλυτος Ρώμης ἀπαιτεῖ, ὅπως τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος εἶναι ρέον⁵.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συμπεραίνομεν, ὅτι μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο ὅπουδῆποτε ὑπῆρχεν ὕδωρ, ἄνευ ἰδιαίτερας διακρίσεως. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀπέδειξεν ὅτι τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. ἐδημιουργήθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἰδιαίτερος χώρος (βαπτιστήριον) κείμενος πλησίον τοῦ τόπου τελέσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐλάμβανε χώραν τὸ μυστήριον⁶. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. γενικεύεται ἡ ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου τέλεσις τοῦ βαπτίσματος. Τοῦτο μαρτυρεῖται τόσον ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σφζομένων παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων⁷ — τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι ἡρειπωμένα —, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς φιλολογικὰς πηγὰς τῆς ἐποχῆς.

Ἐντὸς τοῦ προαυλίου (ἐξωτέρου) οἴκου ἐλάμβανε χώραν ἡ ἀπόταξις τοῦ Σατανᾶ καὶ ἡ εἰς Χριστὸν σύνταξις, ἐντὸς δὲ τοῦ ἐσωτέρου οἴκου (τοῦ φωτιστηρίου), ὅπου καὶ ἡ κολυμβήθρα, ἐβαπτίζοντο οἱ προσερχόμενοι κατηγούμενοι⁸.

1. Διδαχὴ 7, 1 - 2.

2. Πρβ. TH. KLAUSER, ἔ.ἀ. σ. 157 - 164.

3. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, Ἀπολογία Α', 61, 3, BEH 3, σ. 194.

4. TERTULL., De baptismo IV, 3. L. G. PH. BORLEFFS, CCL 1, 1954, σ. 280 : «Ideoque nulla distinctio est mari quis an stagno, flumine an fonte, lacu an alveo diluatur...»

5. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Ἀποστολικὴ Παράδοσις XXI, 2. G. DIX, The Treatise on the Apostolic Tradition, 1937, σ. 33.

6. Ἐκ τῶν γνωστῶν μέχρι σήμερον χριστιανικῶν βαπτιστηρίων ἀρχαιότερον εἶναι τὸ ἐκ τῆς Δούρας - Εὐρωποῦ τῆς Μεσοποταμίας προερχόμενον τοῦ 232 - 233 μ.Χ. Πρβ. C. HOPKINS-M. ROSTOVITZEFF, Excav. 1931-1932 (1934), σ. 238 - 253, πίν. 39-40. P.V.C. BAUR, AJA 37, 3, 1933, σ. 377 - 380, εἰκ. 1 - 2. J. LASSUS, Sanct. Syrie, 1942, σ. 10 - 19. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 83 - 84, εἰκ. 1.

7. Πρβ. F. W. DEICHMANN, Baptisterium, RAC 1, 1950, σ. 1157 - 1167. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 1 κέ.

8. Τὸ βάπτισμα ἦτο δυνατόν νὰ τελεσθῆ καὶ εἰς ποταμόν, θάλασσαν, λίμνην, ρυάκα κ.ἀ., ἰδίᾳ εἰς περιπτώσεις βαπτίσεως μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων. Πρβ. TERTULL., De baptismo IV, 3, ἔ.ἀ. σ. 280.

Ἐπὶ τῆς Πενθέκτης ἢ ἐν Τρούλλῳ συνόδου (Κωνσταντινούπολις 691), ὀρίζεται, ὅπως τὸ βάπτισμα τελῆται μόνον εἰς καθολικὰς ἐκκλησίας¹, ἤτοι εἰς τοὺς καθεδρικοὺς καὶ ἐνοριακοὺς ναοὺς. Ἡ αὐτὴ σύνοδος ὀρίζει ὅτι ἐπιτρέπεται ἢ τέλεισι τοῦ βαπτίσματος καὶ εἰς εὐκτήρια, ἐντὸς οἰκίῳν εὐρισκόμενα, ἀπαιτεῖται ὁμοῦ πρὸς τοῦτο ἡ ἄδεια τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου².

Χρόνος τελέσεως τοῦ βαπτίσματος

Ἐπὶ τοῦ Ἱππολύτου Ρώμης ἀναφέρεται ἡ Κυριακὴ ὡς ἡμέρα τελέσεως τοῦ βαπτίσματος. Τὴν Πέμπτην ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος (πρὸ τοῦ βαπτίσματος) οἱ ὑποψήφιοι ἔκαμνον κοινὸν λουτρὸν καὶ ἐνήστευον ἐπὶ δύο ἡμέρας (Παρασκευῆ-Σάββατον). Κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴν οἱ κατηχούμενοι ἠγγύπουν παρακολουθοῦντες ἐκκλησιαστικὰ ἀναγνώσματα καὶ κατὰ τὴν ἀλεκτοροφονίαν ἐβαπτίζοντο³.

Κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τὸ βάπτισμα εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐτελεῖτο καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους, ὑπῆρχον ὁμοῦ καὶ ὠρισμένοι ἡμέραι, κατὰ τὰς ὁποίας ἐλάμβανε χώραν πανηγυρικὴ τέλεισι τοῦ μυστηρίου, ὅπως τὸ Πάσχα, ἡ Πεντηκοστή καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων⁴. Ἐπὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναφέρεται σχετικῶς: Πᾶς μὲν οὖν χρόνος εὐκαιρίαν ἔχει πρὸς τὴν διὰ τοῦ βαπτίσματος σωτηρίαν καὶ νύκτα εἴπης, καὶ ἡμέραν, καὶ ὄραν, καὶ στιγμὴν τοῦ χρόνου, καὶ τι βραχύτατον. Πολλῶ δὲ δήπου εἰκὸς ἐπιτηδειότερον εἶναι τὸ οἰκειότερον. Τὶ δ' ἂν γένοιτο τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα συγγενέστερον πρὸς τὸ βάπτισμα⁵;

Ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτους († μετὰ τὸ 439) ἀναφέρει ἐνδιαφέρουσαν εἰδησιν περὶ τοῦ χρόνου τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἔχουσαν οὕτω:

1. Πενθέκτης συν. καν. 59. Α. ΛΑΙΒΙΖΑΤΟΣ, Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι², 1949, σ. 101. Πρβ. Β. ΚΟΪΤΙΝ, Ἡ κοπτικὴ λατρεία ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, 1972, σ. 71.

2. Πενθέκτης συν. καν. 31. Α. ΛΑΙΒΙΖΑΤΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 89-90: Τοὺς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις, ἐνδὸν οἰκίας τυγχάνουσι, λειτουργοῦντας, ἢ βαπτίζοντας κληρικοὺς, ὑπὸ γνώμῃ τοῦτο ἀράττει τοῦ κατὰ τόπον ἐπισκόπου, ὀρίζομεν.

3. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, Ἀποστ. Παραδ. XVII-XXI, ἔ.ἀ. σ. 28-38. Πρβ. Δ. ΜΩΡΑΓΓΙΝΗ, ἔ.ἀ. σ. 936.

4. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἅγ. βάπτισμα 24, PG 36, 392 A-B: Μένο τὰ Φῶτα, τὸ Πάσχα μοι τιμιώτερον τὴν Πεντηκοστὴν ἐκδέξομαι. Πρβ. Δ. ΜΩΡΑΓΓΙΝΗ, ἔ.ἀ. σ. 947, 960 Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 107.

5. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Ὁμιλία 13. Προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα I, PG 34, στ. 424 CD. Πρβ. ΠΡΟΚΛΑΟΥ ΚΩΝ/ΔΕΩΣ, Ὁμιλία τρίτη εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα 6, ἔκδ. F.J. LEROY, L'homilétique de Proclus de Constantinople, ST 247, 1967, σ. 229. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορ. VIII 21, 1-2, ἔκδ. J. BIDEZ, GCS 50, 1960, β. 377.

Καὶ ἄλλο δὲ ἔθος ἐν Θεσσαλία οἶδα γινόμενον· ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Πάσχα μόνον βαπτίζουσι. Διὸ σφόδρα πλὴν ὀλίγων, οἱ λοιποὶ μὴ βαπτισθέντες ἀποθνήσκουσι¹.

¹ Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. ἐτελεῖτο τὸ βάπτισμα πανηγυρικῶς εἰς τὴν Ἄνατολὴν καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων².

Τελετουργοὶ τοῦ βαπτίσματος

Τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, ὡς καὶ τὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ὑπήγχετο εἰς τὴν ἄμεσον δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπισκόπου³.

² Ἀπὸ τὰς πηγὰς τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται ὡς τελετουργοὶ τοῦ βαπτίσματος τόσον ὁ ἐπίσκοπος, ὅσον καὶ ὁ πρεσβύτερος⁴. Ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μόσχου († 619) μνημονεύεται πρεσβύτερος εἰς τὸ βάπτισμα⁵.

³ Ὁ τελετουργὸς τοῦ βαπτίσματος ἔφερε κατὰ τὴν τέλεσιν αὐτοῦ ἰδίαν πολυτελεῆ ἱερὰν στολὴν. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (324-337), τιμῶν τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων, ἐδώρησεν εἰς τὸν ἐπίσκοπον αὐτῆς Μακάριον Α' (314-333) χρυσοῦφαντον στολὴν, διὰ τὴν φέρῃ οὗτος ταύτην κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος⁶.

1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ., V 22, PG 67, στ. 640.

2. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἄγιον βάπτισμα, 24, PG 36, 392 A - B: *Μένο τὰ Φῶτα... Χριστῷ συμφωτισθῆναι βέλτιον*. ΙΩ. ΜΟΣΧΟΣ, Λεμῶν, κεφ. 214, PG 87, 3, 3105 C. Πρβ. K. HOLL, *Der Ursprung des Eriphanienfestes*, Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte II, 1928, σ. 123 κέ. B. ΣΤΕΦΑΝΙΑΝΗ, ἔ.ἀ. σ. 107, 116 - 117.

3. ΙΓΝΑΤΙΟΣ, πρὸς Σμυρναίους 8, 2, BEP 2, 1955, σ. 281: *Ὅν ἐξόν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν, οὔτε ἀγάπην ποιεῖν*. Πρβ. I. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, 1965, σ. 93: «Πάν ὅ,τι γίνεται, κυρίως δὲ τὰ κατ' ἐξοχὴν ἐκφράζοντα τὴν ἐνότητα στοιχεῖα, ἥτοι τὸ βάπτισμα, ἡ ἀγάπη καὶ ἡ θεία Εὐχαριστία, ἀποκτοῦν ἐκκλησιαστικὴν ὑπόστασιν (εἶναι ἀσφαλῆ καὶ βέβαια) μόνον, ὅταν ἐκφράζωνται διὰ τοῦ ἐπισκόπου». Βλ. καὶ ΙΓΝΑΤΙΟΥ, Πρὸς Σμυρναίους 8, 1, BEP 2, 1955, σ. 231: *Ἡ ὅ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ*.

4. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἄγιον βάπτισμα 26, PG 36, 396 B: *Μὴ εἴτης ἐπίσκοπος βαπτισάτω με... ἢ πρεσβύτερος... Ὅτως ἔστω σοι πᾶς βαπτιστής*. ΕΠΦΑΝΙΟΣ ΚΥΠΡΟΥ († 403), *Κατὰ αἵρέσεων βιβλ.* 3, τόμ. I, 75, 3, PG 42, 505 C: *Λουτροὶν δίδωσιν ὁ ἐπίσκοπος ὁμοίως καὶ ὁ πρεσβύτερος*. Ἀποστ. Διατ. Γ' 11, 1, ἔ.ἀ. σ. 201: *Ἄλλ' οὕτε τοῖς λοιποῖς κληρικοῖς ἐπιτρέπομεν βαπτίζειν... ἀλλ' ἢ μόνους ἐπισκόπους καὶ πρεσβύτερους, ἐξυτρετουμένους αὐτοῖς τῶν διακόνων*. Ἀποστ. Διατ. Ζ' 22, I, ἔ.ἀ. σ. 404 - 406: *Περὶ δὲ τοῦ βαπτίσματος, ὅ ἐπίσκοπε ἢ πρεσβύτερε... οὕτως βαπτίσεις*.

5. ΙΩ. ΜΟΣΧΟΣ, Λεμῶν, κεφ. 3, PG. 87, στ. 2853 C - 2854.

6. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ. II 27, 1-2, GCS 44, σ. 159: *Τὴν γὰρ ἱερὰν στολὴν, ἣν ὁ πανεύφημος Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς τὴν Ἱεροσολύμων ἐκκλησίαν γεραίρων ἐδεδώκε Μακαρίῳ τῷ τῆς πόλεως ἐκείνης ἀρχιερεῖ, ἵνα ταύτην περιβαλλόμενος τὴν τοῦ θείου βαπτίσματος ἐπιτελεῖ λειτουργίαν (ἐκ χρυσοῦν δὲ αὐτὴν κατεσκεύαστο νημάτων)...*

Κατ' ἄλλην μαρτυρίαν, ὁ τελῶν τὸ βάπτισμα ἱερεὺς ἔφερε κατ' αὐτό: *ελαφρὰ καὶ ἀνοικτοῦ χρώματος λιὰ ἄμφια*¹.

ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως (†733) ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὸ βάπτισμα ὁ τελετουργὸς ἔφερε φαιλόνιον².

Π ε ρ ῖ ἀ ν α δ ὄ χ ω ν

Λίαν ἐνωρὶς ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια εἰς τὴν Ἑκκλησίαν, ὅπως κατὰ τὸ βάπτισμα παρίσταται ἐν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἀνελάμβανε τὴν εὐθύνην τῆς ἐν Χριστῷ ἀγωγῆς τοῦ βαπτιζομένου ἀνηλίκου ἢ ἐνηλίκου καὶ ἡγγυᾶτο διὰ τὰς εἰλικρινεῖς προθέσεις τοῦ πρὸς τὸ βάπτισμα προσερχομένου ἐνηλίκου καὶ διὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν αὐτοῦ μετὰ τὸ βάπτισμα³.

Ἀναφερόμενος ὁ Χρυσόστομος εἰς τὸν θεσμόν τῶν ἀναδόχων τοῦ βαπτίσματος, τούτους μὲν καλεῖ πατέρας τῶν ἀναδεκτῶν, τοὺς δὲ ἀναδεκτοὺς ὀνομάζει τέκνα πνευματικά τῶν ἀναδεχομένων αὐτούς⁴. Ὁ αὐτὸς πατὴρ διαγράφει χαρακτηριστικώτατα τὰ καθήκοντα τῶν ἀναδόχων ἔναντι τῶν ἀναδεκτῶν αὐτῶν⁵.

ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν ὀνοματογραφίαν τῶν πρὸς τὸ βάπτισμα ὑποψηφίων, ἐνεγράφετο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναδόχου μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναδεκτοῦ εἰς τὰς σχετικὰς δέλτους τῆς Ἑκκλησίας⁶. Ὁ θεσμὸς τῶν ἀναδόχων ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ ἐτέρων πηγῶν⁷ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἐκ τῆς Ἀνατολῆς προσερχομένων.

Ὁ ν ο μ α τ ο γ ρ α φ ί α κ α τ η χ ο υ μ ἔ ν ω ν - ὀ ν ο μ α τ ο θ ε σ ί α

ὑπὸ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν γίνεται μνεῖα τῆς ὀνοματογραφίας τῶν κατηχομένων⁸, ἥτις ἐλάμβανε χώραν ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς κατη-

1. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ, *Κατηγορητικά Ὀμιλία*, Kleine Texte³, 5, 1960, σ. 29.

2. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Ἱστορία Ἑκκλησιαστικῆ καὶ Μυστικῆ Θεωρίας*, PG 98, 393D: τὸ φαιλόνιον,.... ἔστι δὲ καὶ στολή τοῦ Βαπτίσματος.

3. Ἀπὸ τοῦ 2ου αἰ. μαρτυρεῖται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ TERTULLI., *De Baptismo* XVIII 4, CCL 1, 1954 σ. 293. Πρβ. Δ. ΜΩΡΑΤΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 917· Β. ΣΤΕΦΑΝΙΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 107.

4. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Λόγος 2, 16, SC 50, σ. 142.

5. Αὐτῷ 15, SC 50, σ. 141-142.

6. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ, *Κατηγορητικά Ὀμιλία*, ἔ.ἀ. σ. 28.

7. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, *Ἑκκλ. Ἱερ. Β' VII*, PG 3, 396. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Historia Arcana* 1, CSHB 45, σ. 14. Πενθέκτης συνόδου καν. 53. ΑΛΕΒΙΖΑΤΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 99: ...ἐκ τοῦ ἁγίου καὶ σωτηριώδους βαπτίσματος παῖδας ἀναδεχομένους. Πρβ. Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 488-489.

8. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΓΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Προκατήχησις* 4, PG 33, 340: *Εἰσηλθεῖς κατηξιώθης ὀνομά σου ἐνεγράφη. Τοῦ αὐτοῦ, Προκατήχησις* 13, PG 33, 353: *Μίας μητρὸς γεννᾶται υἱοὶ καὶ θυγατέρες οἱ ἀπογραφέντες. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, ἔ.ἀ. Β' 2, VI, PG 3, 396: Τῶν δὲ ἀπογραφαιμένων εὐχὴν ἱερῶν ποιεῖται. ΑΕΤΗΡΙΑ, Peregrinatio 45, 1-5, ἔ.ἀ. σ. 249-251.*

χήσεως. Ἡ Ἐκκλησία ἐπεθύμει νὰ γνωρίζῃ τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸν τῶν ὑποψηφίων, ἵνα διοργανῶνται κατὰ τὸν καλῦτερον δυνατὸν τρόπον τὴν εἰς τὴν νέαν πίστιν κατήχησιν αὐτῶν.

Λόγω τοῦ ἀποσπασματικοῦ χαρακτῆρος τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀσαφείας, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριβωθῇ, ἐὰν διετηρεῖτο τὸ ἤδη ὑπάρχον ὄνομα τῶν εἰς τὸν χριστιανισμὸν προσερχομένων, ἢ ἐὰν ἐδίδετο νέον ὄνομα εἰς αὐτούς. Μία τοιαύτη ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος θὰ ἔφερε συμβολικὴν χαρακτῆρα, ἐμφαίνουσα τὴν διὰ τοῦ βαπτίσματος ἐπερχομένην πνευματικὴν ἀναγέννησιν. Λόγοι θεολογικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ὀνόματος, εἰς ὠρισμένας τοῦλάχιστον περιπτώσεις. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς βεβαία εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, εἰς τὰς ὁποίας τὸ προϋπάρχον ὄνομα τοῦ ὑποψηφίου εὐρίσκετο εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν ἢ ἐφέρετο ὑπὸ ἐχθρῶν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ αἰρεσιαρχῶν.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν τέκνων, τὰ ὁποῖα ἐγεννῶντο ὑπὸ χριστιανῶν γονέων, ὡς ἀναφέρεται ὑπὸ μεταγενεστέρων πηγῶν, ἡ ὀνοματοθεσία αὐτῶν ἐλάμβανε χώραν κατὰ τὴν ὁγδόην ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἡμέραν, πρὸς τοῦτο δὲ ἀνεγινώσκετο καὶ ἰδίᾳ εὐχὴ ὑπὸ τοῦ ἱερέως¹. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐλαμβάνετο πρόνοια, ὥστε τὸ ὄνομα τοῦ νεογενήτου νὰ εὐρίσκηται ἐντὸς τῆς χριστιανικῆς παραδόσεως.

Ἐνεκα τῶν προαναφερθέντων λόγων ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἀξιολογηθοῦν καὶ αἱ ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας προερχόμεναι πληροφορίαι. Ἠρευνήθησαν παλαιοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, προερχόμεναι ἐκ περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ βάσει αὐτῶν συντάχθη ἴδιος πίναξ, παρατεθεὶς εἰς τὸ τέλος τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας. Εἰς τοῦτον περιλαμβάνονται τὰ κύρια ὀνόματα χριστιανῶν, τὰ ὁποῖα διακρίνονται εἰς τέσσαρας κατηγορίας: α) ἑλληνικά: 62,5%, β) καθαρῶς χριστιανικά: 16,1%, γ) λατινικά: 12,9%, δ) ἐβραϊκά: 8,1%. Τὰ στατιστικὰ ταῦτα δεδομένα ὀδηγοῦν, νομίζομεν, εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ πλειονότης τῶν εἰς τὸν χριστιανισμὸν προσερχομένων διετηρεῖ τὸ προϋπάρχον ὄνομα, τὸ ὁποῖον τότε μόνον ἠλλάσσετο, ἐφ' ὅσον συνέτρεχον εἰδικοὶ πρὸς τοῦτο λόγοι.

Λειτουργικοὶ τύποι τοῦ βαπτίσματος

Ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος κατὰ τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰῶ-

1. J. GOAR, *Euchologion sive rituale Graecorum*, 1960, σ. 264: εὐχὴ εἰς τὸ κατασφραγίσαι παιδίον λαμβάνον ὄνομα τῆ ὁγδῆ ἡμέρᾳ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ.

νας περιελάμβανεν ὀρισμένα βασικὰ σημεῖα¹, τὰ ὁποῖα ἦσαν κοινὰ εἰς πάσας τὰς κατὰ τόπους Ἐκκλησίας, ἐνῶ εἰς τὰς λεπτομερείας, λόγω τῆς ἐπικρατοῦσης ἐλευθερίας, παρατηρεῖτο ποικιλία.

Μετὴν ἀπόροdon τοῦ χρόνου, διὰ τῆς ἐπιδράσεως καὶ ἄλλων παραγόντων², ἐπῆλθε μεγαλυτέρα διαφοροποίησις εἰς τὴν τέλεισιν τοῦ βαπτίσματος· οὕτω ἐδημιουργήθησαν οἱ διάφοροι λειτουργικοὶ τύποι, τοὺς ὁποῖους γνωρίζομεν ἐκ τῶν διασωθέντων σχετικῶν λειτουργικῶν καὶ πατερικῶν κειμένων. Ἐκ τῆς Ἀνατολῆς γνωρίζομεν δύο λειτουργικοὺς τύπους τοῦ βαπτίσματος, τὸν Συριακὸν καὶ τὸν Βυζαντινόν.

Κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τὸ νότιον τμήμα τοῦ Ἰλλυρικοῦ (ἡ σημερινὴ Ἑλλάς) μετὰ τῆς Μ. Ἀσίας ἀπετέλουν γεωγραφικὴν περιοχὴν, ἡ ὁποία ἐνεφάνιζεν ὀρισμένην ἐνότητα εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν. Ἐκκλησία τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ἰδρυθεῖσαι ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων (ὡς τῆς Κορίνθου, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ἐφέσου), θὰ εἶχον ἀσφαλῶς ἡγετικὴν θέσιν εἰς τὸν λειτουργικὸν τομέα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Ἀτυχῶς δὲν διεσώθησαν ἴδιαι λειτουργίαι τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῶν. Εἰς τὰς περιοχὰς αὐτὰς ἐπεκράτησαν σὺν τῷ χρόνῳ αἱ βυζαντιναὶ λειτουργίαι³.

α) Ὁ Συριακὸς τύπος. Λέγοντες «Συριακὸν τύπον», ἐνοοῦμεν τὸν εἰς τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην διαμορφωθέντα τύπον τελέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος. Περὶ τῶν κατὰ τὸν τύπον αὐτὸν τελουμένων ἔχομεν πλουσίαις πηγὰς, προερχομένας ἐκ τῆς ἐν λόγω περιοχῆς⁴.

Ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων ἔχομεν τὰς εἴκοσι καὶ τρεῖς κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων⁵, μίαν προκατήχησιν τοῦ ἰδίου⁶, ὡς καὶ τὸ Ὀδοιπορικὸν τῆς Αἰθέριας⁷.

1. Τοιαῦτα στοιχεῖα ἦσαν: ἡ πρὸ τοῦ βαπτίσματος διδασκαλία τῆς πίστεως (κατήχησις), ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως κατὰ τὸ βάπτισμα καὶ ἡ εἰς τὸ ὕδωρ τριττὴ κατάδυσις καὶ ἀνάδυσις τοῦ βαπτιζομένου εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Τριάδος (ἢ κατ' ἀρχὰς καὶ ἀπλῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ). Πρβ. Δ. ΜΩΡΑΓΓΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 835-836.

2. Μεταξὺ ἄλλων, τοιοῦτοι ὑπῆρξαν: ὁ αὐτοσχεδιασμὸς τῶν εὐχῶν ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ, τὸ ἰδιάζον πνεῦμα τῶν κατὰ τόπους φυλῶν καὶ ἡ διαφορὰ τῶν γλωσσῶν. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, 1964, σ. 1-2.

3. Πρβ. Α. ΒΑΥΜΣΤΑΡΚ, *Die Messe in Morgenland*, 1906, σ. 53.

4. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 259.

5. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατηχήσεις φωτιζομένων* 1-18, PG 33, σσ. 369-1060. Τοῦ αὐτοῦ, *Μυσταγωγικὰ κατηχήσεις* 1-5. Α. ΡΙΕΔΑΓΝΕΛ, SC 126, 1966.

6. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Προκατήχησις*, PG 33, σσ. 331-366.

7. ΑΕΘΗΡΙΑ, *Peregrinatio*. Κ. ΒΡΕΤΣΚΑ, *Die Pilgerreise der Aetheria*, 1958.

Ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας ἔχομεν τὰς πληροφορίας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς τὸ ἕβδομον βιβλίον τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν¹ καὶ τὰς δώδεκα κατηχήσεις Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου².

Ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας ἔχομεν δέκα καὶ ἕξ κατηχήσεις, δημοσιευθείσας τὸ 1932-1933 ὑπὸ τοῦ Α. Mingana ἐν συριακῇ μεταφράσει³, ἐκ τῶν ὁποίων πέντε εἶναι μυσταγωγικαὶ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας⁴.

Ἐκ τῆς Συρίας προέρχονται αἱ εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου περιεχόμεναι πληροφορίες περὶ τῆς τελετῆς τοῦ βαπτίσματος⁵, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ εἰς τὴν Διαθήκην τοῦ Κυρίου⁶ τοιαῦται.

β) Ὁ Βυζαντινὸς τύπος. Ἡ ἰδρυσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας εἰς αὐτήν (330 μ.Χ.), συνέβαλον ὥστε νὰ ἀναδειχθῇ ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁷ καὶ νὰ ἀποβῇ κέντρον ἐκκλησιαστικόν, πολιτικόν καὶ πολιτιστικόν, μὲ εὐρείαν ἀκτινοβολίαν ἐπὶ τῶν λοιπῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας ὡς καὶ ἐπὶ χωρῶν κειμένων ἐκτὸς αὐτῆς. Πληροφορίας περὶ τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχομεν ἐκ τῶν «Ὁμιλιῶν»⁸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου (434-446).

Ἀρχαιότατον ἀντίγραφον τοῦ βυζαντινοῦ Εὐχολογίου, ἀναγόμενον εἰς τὸν 8ον αἰ., διεσώθη εἰς τὸν Βαρβεριανὸν κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ· τοῦτο παρέχει πλήρη περιγραφὴν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος⁹ καὶ ἀσφαλῶς εἶναι ἀντίγραφον ἀρχαιοτέρου τοιοῦτου, ἀντικατοπτρίζοντος τὸν κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τρόπον τελέσεως τοῦ βαπτίσματος, λαμβανομένων μάλιστα ὑπ' ὄψιν, τόσον τοῦ συντηρητικοῦ καθ' ὅλου πνεύματος, τοῦ διέποντος τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, ὅσον καὶ τῆς ὁμοιότητος, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ἡ ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ τούτου Εὐχολογίου περιγραφὴ τῆς τελετῆς τοῦ

1. Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, κεφ. 39-45. F. X. FUNK, Didascalia et Constitutiones Apostolorum I, 1905, σ. 440-450.

2. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Κατήχ. 1-2 (Montfaucon, PG 49, στ. 221-240). Αὐτόθι 1-8. A. WENGER, Jean Chrysostome, Huit Catéchèses Baptismales inédites, SC 50, 1957. Ἑτέραί τρεῖς κατηχήσεις τοῦ ἰδίου πατρὸς ἔχουν δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως. Βλ. Varia graeca sacra, Sbornik gréceskikh neidannikh boboslovkikh tekstov IV-XV věkov, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, 1909.

3. A. MINGANA, Woodbrooke Studies, σ. 5, κέ., 1932 κέ.

4. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΟΨΟΥΕΣΤΙΑΣ, Κατηχητικά Ὁμιλία, ἐ.ἀ.

5. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, ἐ.ἀ. Β', PG 3, στ. 391-397.

6. I. E. RAHMANI, Testamentum Domini nostri Jesu Christi, 1899, σ. 121-135.

7. Πρβ. Β' Οἰκονμ. Σύν. καν. Γ'. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ἐ.ἀ. σ. 36.

8. ΠΡΟΚΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ὁμιλία. F. J. LEROY, L'homilétique de Proclus de Constantinople ST 247, 1967.

9. Rites of Baptism. The Greek Baptismal Service from the Barberini Euchologion, ἐκδ. F. C. GONYSBEARE, Rituale Armenorum, 1905, σ. 389-411.

βαπτίσματος, πρὸς τὰς περιγραφὰς πηγῶν ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς προερχομένων.

Ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Μ. Ἀσίας ἔχομεν πλείστας εἰδήσεις περὶ τῶν κατὰ τὸ βάπτισμα τελουμένων, ἐγκατεσπαρμένας εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων¹, τῶν ἐκ τοῦ χώρου τούτου προερχομένων.

Τὰ πρὸ τοῦ βαπτίσματος

Κατηχούμενοι καὶ κατήχησις

Οἱ θέλοντες νὰ προσέλθουν εἰς τὸ βάπτισμα, ἔπρεπε προηγουμένως νὰ κατηχηθῶν εἰς τὴν νέαν πίστιν². Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ., λόγῳ τῆς προσελύσεως μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἡ κατήχησις ἐσυστηματοποιήθη ἔτι περισσότερον καὶ οἱ κατηχούμενοι διεκρίνοντο εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀκροωμένων³ (κατωτέρα τάξις) καὶ εἰς τὴν τάξιν τῶν φωτιζομένων⁴ (ἀνωτέρα τάξις).

Ἡ διάρκεια τῆς κατηχήσεως ἦτο κατὰ κανόνα τριετής, ἡδύνατο ὅμως νὰ συντομευθῆ, ὅταν ἐκρίνετο τοῦτο ἀναγκαῖον ἢ σκόπιμον⁵. Οἱ κατηχούμενοι ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐπρόκειτο νὰ βαπτισθῶν κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, ὤφειλον τὸ ἀργότερον μέχρι τοῦ τέλους τῆς δευτέρας ἐβδομάδος τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς⁶ νὰ δηλώσουν τοῦτο εἰς τὰ ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα. Ἡ ἐπίσημος ὀνοματογραφία τῶν κατηχομένων ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ ἐπισκόπου⁷. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς ἐλάμβανε χώραν καθημερινῶς κατήχησις, ὀλίγον δὲ χρόνον πρὸ τοῦ βαπτίσματος παρεδίδοτο τὸ σύμβολον τῆς πίστεως εἰς τοὺς φωτιζομένους⁸ πρὸς

1. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος, Β. PRUCHE, *Traité du Saint-Esprit*, SC 17, 1947. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμιλία 13, Προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα, PG 31, στ. 423-444. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ βαπτίσματος, βιβλ. 2., PG 31, στ. 1513-1628. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἁγ. βάπτισμα, PG 36, στ. 360-425. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, Λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας, PG 45, στ. 9-105.

2. ΦΡΙΓΕΝΗΣ, Κατὰ Κέλσου Γ' 51, 1-4, ΒΕΠ 9, σ. 213. Περβ. Δ. ΜΑΡΑΓΓΙΝΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 916. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 29. Κ. ΚΑΛΑΜΝΙΚΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 484-485. Ι. ΦΟΥΝΤΟΓΛΗΝ, Βυζαντινὰ λειτουργικὰ «Κατήχησεις», ΕΒΘΣΠΘ 12, 1967, σ. 371-430.

3. Ἀποστ. Διατ., Η' 6, 2, FUNK ἔ.ἀ. I, σ. 478. Αὐτόθι Η' 12, 2, σ. 494.

4. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Προκατήχησις 1, PG 33, στ. 332. Περβ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 105-106.

5. Ἀποστ. Διατ., Η' 32, 16, ἔ.ἀ. σ. 536-538.

6. Συνδ. Λαοδικεῖας καν. 45. Α. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 205: "Οτι οὐ δεῖ μετὰ δύο ἐβδομάδας τῆς Τεσσαροστῆς δέχεσθαι εἰς τὸ φῶτισμα.

7. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Προκατήχησις 4, PG 33, στ. 340. ΘΕΩΔΩΡΟΣ ΜΟΥΡΟΥΣΣΙΑΣ (†428), Κατηχητικὰ Ὁμιλία, ἔ.ἀ.³, σ. 28. ΑΕΤΗΡΙΑ, Peregrinatio 45, 1 κέ., ἔ.ἀ. σ. 249 κέ.

8. Αὐτόθι 46, 3, σ. 251-253.

ἐμάθησιν. Ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως (†733) ἀναφέρονται δύο τάξεις κατηχομένων : οἱ ἀμύητοι καὶ οἱ βαπτιζόμενοι¹, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς τάξεις τῶν ἀκροωμένων καὶ τῶν φωτιζομένων τῆς παλαιότερας ἐποχῆς.

Εἰς πολλὰς παλααιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρχον ἰδιαιτέρα αἰθουσαι, ἐντὸς τῶν ὁποίων κατηχοῦντο οἱ πρὸς τὸ βάπτισμα ὑποψήφιοι². Ταύτας καλοῦμεν («κατηχομενεῖα») καὶ ἔκειντο συνήθως παρὰ ἢ πλησίον τοῦ βαπτιστηρίου.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀποκρύψεως τῶν μυστηρίων ἀπὸ τῶν μὴ βεβαπτισμένων ἢ τῆς πειθαρχίας τοῦ ἀπορρήτου (disciplina arcana), κατὰ τὸν 3ον αἰῶνα ἔχομεν ὀλίγας πληροφορίας³. Κατὰ τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα ὅμως ἡ πειθαρχία τοῦ ἀπορρήτου μαρτυρεῖται σαφῶς ὑπὸ τῶν πηγῶν⁴. Ἡ τοιαύτη ἀπόκρυψις τῶν μυστηρίων ἦτο πρᾶξις συνέσεως τῆς διωκομένης Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων, εἰς τὴν διατήρησιν δὲ αὐτῆς κατὰ τὸν 4ον καὶ 5ον αἰῶνα συνετέλεσαν καὶ λόγοι παιδαγωγικοί.

Ἐξορκισμοὶ τῶν κατηχομένων

Οἱ μέλλοντες νὰ βαπτισθοῦν ἔπρεπε νὰ καθαρισθοῦν προηγουμένως ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐλάμβανον χώραν πρὸ τοῦ βαπτίσματος οἱ ἀφορκισμοὶ ἢ ἐξορκισμοὶ τῶν κατηχομένων⁵, οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο ἀμέσως μετὰ τὴν ὀνοματογραφίαν⁶.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπορκισμῶν ἦτο συνειλεγμένον ἀπὸ τὴν ἁγίαν Γραφὴν⁷ καὶ ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν ἀπῆτει πολλὴν χρόνον⁸. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν

1. ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ἱστορία Ἑκκλ. καὶ Μυστικῆ Θεωρίας, PG 98, στ. 417 B.

2. Τοιαῦτα κατηχομενεῖα διεπιστώθησαν εἰς Ἐμπορειὸ-Χίου, Κέδρον-Σάμου, Κόρινθον-Βασιλικὴν Γ Σκουτέλας, Κόρινθον-Βασιλικὴν Δ Λεγαίου, Νέαν Ἀγχιάλον-Θεσσαλίας-Βασιλικὴν Β, παρὰ τὸ Ὀκτάγωνον τῶν Φιλίππων τῆς Μακεδονίας καὶ ἀλλαχοῦ.

3. Διδασκ. Ἀποστόλων 2,9. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, Ὁμιλία εἰς τὸ Λευϊτικὸν IX, 10, PG 12, στ. 523. TERTULL., De praescriptione haereticorum 41. Πρβ. Δ. ΜΩΡΑΥΤΗΝ, ἔ.δ. σ. 960.

4. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ὁμιλία 40, Εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθ., PG 61, στ. 348: Καὶ βοῦλομαι μὲν σαφῶς αὐτὸ εἰπεῖν, οὐ τολμῶ δὲ διὰ τοὺς ἀμύητους. ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, Ἀγκυρωτὸς 57, PG 43, στ. 117. Τοῦ αὐτοῦ, Πανάριον 42, 3, PG 41, στ. 700 A: Μυστήρια δὲ ἴθνη παρ' αὐτῶ ἐπιτελεῖται, τῶν κατηχομένων ὁρώντων. Πρβ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΝ, ἔ.δ. σ. 110.

5. J. GOAR, ἔ.δ. σ. 275-276. Πρβ. F.J. DÖLGER, Der Exorzismus im altchristlichen Taufritual, 1909. Eine Religions-geschichtliche Studie, Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, τ. 3, τεῦχ. 2-3. K. THRAEDE, Exorzismus, RAC 7, 1969 σ. 44-117. K. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΣ, ἔ.δ. σ. 480-481, 485. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, ἔ.δ. σ. 61.

6. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΓΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Προκλήσεως 14, PG 33, σ. 348. Αὐτόθι 14, PG 33, στ. 353-355. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, ἔ.δ. Β' 2, VI, PG 3, στ. 396. Πρβ. J. GOAR, ἔ.δ. σ. 277.

7. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος, Θεολογία 20, 1949, σ. 238.

8. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, 27, PG 36, στ. 397 A.

ἐπορισμῶν οἱ κατηγούμενοι εἶχον κεκαλυμμένα τὰ πρόσωπα¹, μὲ σκοπὸν τὴν αὐτοσυγκέντρωσιν. Οἱ ἐπορισμοὶ ἐπανελαμβάνοντο ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας πρὸ τοῦ βαπτίσματος², ὑπῆρχον δὲ εἰδικὰ πρόσωπα πρὸς τοῦτο, τὰ ὅποια ἐκαλοῦντο ἐπορισταί³.

Ἄ π ό τ α ξ ι ς

Ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου, ὁ βαπτιζόμενος ἀπετάσσετο τὸν Σατανᾶν⁴. Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. ἡ ἀπόταξις αὐτῆ ἐλάμβανε χώραν εἰς τὸν προαύλιον ἢ ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος⁵, τῶν κατηγουμένων βλεπόντων πρὸς Δυσμάς.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ., ἔχομεν σχετικὴν εἰδησιν, προερχομένην ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἡ ὅποια ἀναφέρεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ: Ἀποτάξασθαι ὁμολογήσαντες ἐν τῷ βαπτίσματι τῷ διαβόλῳ καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ...⁶. Τὴν πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ ὑπὸ τῶν βαπτιζομένων ἀναφέρει καὶ ὁ Πρόβλος Κωνσταντινουπόλεως (434 - 446)⁷. Κατὰ τὴν ἀπόταξιν, οἱ ὑποψήφιοι ἔπτυνον κατὰ γῆς, καταπτύοντες ὡς παρόντα τὸν Σατανᾶν. Οὕτω ὁ ἅγιος Δάσιος κατέπτυσεν τὸν διάβολον σὺν ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ⁸.

Σ ύ ν τ α ξ ι ς

Εὐθύς μετὰ τὴν ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ, ὁ ὑποψήφιος πρὸς τὸ βάπτισμα ἐστρέφετο πρὸς Ἀνατολὰς καὶ συνετάσσετο τῷ Χριστῷ. Τὴν εἰς Χριστὸν συνταγὴν ἢ σύνταξιν τῶν βαπτιζομένων ὑπαινίσσεται ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων, γράφων :

1. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Προκατήχ. 9, PG 33, στ. 349 Α.

2. AETHERIA, Peregrinatio 46, 1, ἔ.ἀ. σ. 251.

3. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Κατήχ. 1, 2, PG 49, στ. 225. Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Λόγος 2, 12, SC 50, σ. 139-140. Πρὸς Α.Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐξορισμοὶ καὶ ἐπορισταί, ΒΕΒΣ 3, 1926, σ. 225-234.

4. TERTULL., De corona 214, 3. Ἀποστ. Διατ. Ζ' 40, 1, ἔ.ἀ. σ. 442. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, Κατήχ. 2, 3, PG 49, στ. 234 καὶ 2, 4, PG 49, στ. 239. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΟΛΙΤΗΣ, ἔ.ἀ. Β' 2, VII, PG 3, στ. 396. Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 482. Δ. ΜΑΡΑΤΙΤΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 940. Β. ΚΟΣΤΙΝ, ἔ.ἀ. σ. 72.

5. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατήχ. 1, 2, ἔ.ἀ. σ. 84.

6. Μαρτύριον τοῦ ἁγ. Δασίου, III, 3, ἐκδ. R. KNOPF - G. KRÜGER, Ausgewählte Märtyrerakten, 1929, σ. 92. Ὁ ἅγ. Δάσιος ἐμαρτύρησεν ἐν Ἀξίουπόλει τῆς Μυσίας τὸ ἔτος 303.

7. ΠΡΟΚΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Μυσταγωγία εἰς τὸ βάπτισμα 11, 3, ἔ.ἀ. σ. 188: Ἀποτάσσομαί σοι Σατανᾶ καὶ τῆ πομπῆ σου καὶ τῆ λατρεία σου καὶ τοῖς ἀγγέλοις σου καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις σου.

8. Μαρτύριον ἁγ. Δασίου, IV, I, ἔ.ἀ. σ. 92.

Φεῦγε οὖν ταῦτα· εἰ γὰρ τούτοις ὑποπέσοις μετὰ τὴν ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ καὶ τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν σύνταξιν, πικροτέρου πειραθῆσθαι τοῦ τυράννου¹.

Ἡ εἰς Χριστὸν σύνταξις ἀναφέρεται ρητῶς ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν : Μετὰ τὴν ἀποταγὴν συντασσόμενος (ὁ βαπτιζόμενος) λεγέτω, ὅτι καὶ συντάσσομαι τῷ Χριστῷ². Τὴν εἰς Χριστὸν σύνταξιν ἀναφέρουν ἐπίσης : ὁ Χρυσόστομος³, ὁ Πρόβλος Κωνσταντινουπόλεως⁴ καὶ ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης⁵. Τὴν εἰς Χριστὸν σύνταξιν τῶν εἰς τὸ βάπτισμα προσερχομένων ὑπαινίσσεται πιθανῶς καὶ σχετικὴ μαρτυρία ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ., ἡ ὁποία ἀναφέρει, ὅτι ὁ ἅγιος Δάσιος ὑπέβουλεν ἑαυτὸν τῷ σταυρωθέντι Χριστῷ⁶. Παρόμοιον ὑπαινιγμὸν τῆς εἰς Χριστὸν συντάξεως κάμνει καὶ ὁ Γρηγ. Ναζιανζηνὸς γράφων : Οἶδα τίνι ὁμολόγησα καὶ τίνι ἀπεταξάμην καὶ τίνι συνεξουξάμην⁷.

Ἄρα ἡ εἰς Χριστὸν σύνταξις ὀλίγον πρὸ τοῦ βαπτίσματος εἶναι ἀρχαιοτάτη, λαμβάνουσα χώραν τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Τὰ κατὰ τὸ βάπτισμα

Καθαγιασμὸς τοῦ ὕδατος

Πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ βαπτίσματος ἡ κολυμβήθρα ἐπληροῦτο δι' ὕδατος, διοχετευομένου δι' εἰδικοῦ ὑδραυλικοῦ συστήματος ἢ μεταφερομένου διὰ δοχείων. Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ θερμὸν ὕδωρ, ὅταν οἱ βαπτιζόμενοι ἦσαν παιδιά ἢ ἀσθενεῖς ἢ εἰς ἐποχὴν μεγάλου ψύχους.

Τὸ διὰ τὸ βάπτισμα προοριζόμενον ὕδωρ καθηγιάζετο προηγουμένως. Λίαν ἐνωρὶς γίνεται λόγος περὶ τοῦ καθαγιασμοῦ τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁸. Σχετικῶς ὁ Μέγας Βασίλειος γράφει :

1. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. I, 8, ε.ά. σ. 96.

2. Ἀποστ. Διατ. ΑΖ' 41, 3, ε.ά. σ. 444. Ζ' 40, 1, σ. 442.

3. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Λόγος 2, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, 21, SC 50, σ. 142 καὶ 145-146. Τοῦ αὐτοῦ, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολασσαεῖς ἐπιστ., κεφ. 2, Ὀμιλία 6,4, PG 62, στ. 341-342.

4. ΠΡΟΒΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Μυσταγωγία εἰς τὸ βάπτισμα III, 13, ε.ά. σ. 189: Ὡς πρὸς σωτήρα, σωτὸν ἐκ πολεμίων διάσωσον· εἰπέ μόνον· «συντάσσομαι σοι Χριστέ». Πρβ. J. GOAR, ε.ά. σ. 277.

5. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, ε.ά. Β' 2, VI, PG 3, σ. 396. Πρβ. Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΝ, ε.ά. σ. 482-484.

6. Μαρτύριον τοῦ ἁγ. Δασίου IV, I, ε.ά. σ. 92.

7. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Πρὸς Ἀρειανούς καὶ εἰς ἑαυτὸν, Λόγος 33, 17, PG 36, στ. 236.

8. Πρβ. TERTULL., De baptismo IV, 4, CCL 1, 1954, σ. 280. H. SCHEIDT, Die Taufwasserweihe, 1935. Πρβ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΝ, ε.ά. σ. 106· Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΝ, ε.ά. σ. 490· Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, ε.ά. σ. 78.

Ἐδλογοῦμεν δὲ τό τε ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος...¹, ὁ δὲ Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει : Πνεῦμα τὸ ἀφανές, πίστει καλούμενον, ἀροήτως παραγινόμενον... ἐδλογοῖ τὸ σῶμα τὸ βαπτιζόμενον καὶ τὸ ὕδωρ τὸ βαπτίζον². Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πατρὸς ἀναφέρεται ἄλλαχού : Ἡδύνηται γὰρ τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ πνεύματος³ τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος. Τέλος ὁ Γελάσιος Κυζίκου (περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ.) ἀναφέρει τὴν ἱερὰν ἐπίκλησιν⁴ πρὸς καθαγιασμὸν τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος.

Χρῆσις δι' ἐλαίου πρὸ τοῦ βαπτίσματος

Ἀπὸ τοῦ 2ου αἰ. γίνεται λόγος περὶ χρίσεως τῶν βαπτιζομένων δι' ἐλαίου⁵ ἢ διὰ βαλσάμου⁶. Ἡ τοιαυτὴ χρῆσις ἀναφέρεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν ἀμέσως πρὸ τοῦ βαπτίσματος λαμβάνουσαν χώραν χρῆσιν τῶν κατηγουμένων⁷.

Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς, εὐθύς μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν κατηγουμένων ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ καὶ τὴν εἰς Χριστὸν σύνταξιν αὐτῶν, οὗτοι εἰσῆρχοντο ἐκ τοῦ προαυλοῦ οἴκου τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν ἐσώτερον οἶκον⁸ τοῦ βαπτιστηρίου. Ἐνταῦθα ἀπεδύοντο τὸν χιτῶνα⁹ καὶ ἠλείφοντο δι' ἐπορμιστοῦ ἐλαίου¹⁰ ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ σώματος. Οὕτω ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ὀρίζεται σχετικῶς : Χρίσεις δὲ πρῶτον ἐλαίῳ ἀγίῳ, ἔπειτα βαπτίσεις ὕδατι καὶ τελευταῖον σφραγίσεις μύρῳ¹¹, ὅπου γίνεται σαφὴς διάκρισις τῆς πρὸ τοῦ βαπτίσματος χρίσεως δι' ἀγίου ἐλαίου¹², ἀπὸ τῆς μετὰ τὸ βάπτισμα τελουμένης χρίσεως διὰ μύρου.

Ὁ Χρυσόστομος, ἀναφερόμενος εἰς τὴν πρὸ τοῦ βαπτίσματος χρῆσιν, γράφει : Εἶτα... ὀλόκληρον ἀποδύσας τὸ ἱμάτιον, ... ἅπαν τῷ σῶμα ἀλείφεσθαι παρα-

1. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος 27, 66, SC 17, σ. 234.

2. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων, ἐν ἣ ἐβαπτίσθη ὁ Κύριος ἡμῶν, PG 46, στ. 581 B.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς τοὺς βραδύνοντας εἰς τὸ βάπτισμα, PG 46, στ. 420 D.

4. ΓΕΛΑΣΙΟΣ ΚΥΖΙΚΟΥ, Ἑκκλ. Ἱστορ. II, 31, 5, GCS 28, σ. 109. Πρβ. J. GOAR, ἔ.δ. σ. 289. E. BÉDÉ - J. MADEY, Das Mysterium der Taufe nach dem Ritus der Katholischen-Chaldäischen Kirche, ἐν Kyrios 11, 1971, σ. 103-104.

5. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, Πρὸς Αὐτόλκων, 1,12, PG 6, στ. 1041: *Τοιμαροῦν ἡμεῖς τοῦτον εἴνεκεν καλούμεθα Χριστιανοί, ὅτι χρῆμεθα ἔλαιον Θεοῦ*. Πρβ. FERTULL., De baptismo VII 1-2, ἔ.δ. σ. 282.

6. ΕΠΡΗΝΑΙΟΣ, Κατὰ ἀρέσεων, βιβλ. 1, κεφ. 21, 4, PG 7, στ. 665: *Μορῶσιν δὲ καὶ αὐτοὶ τῷ βαλσάμῳ*.

7. Πρβ. J. ΔΑΝΙΕΛΟΥ, Salbung und Taufe bei Gregor von Nyssa ἐν Kyrios 10, 1970, σ. 1-7. G. SAPHIRIS, Die Entwicklung des Christmas in den verschiedenen Riten des Ostens. Die Bedeutung der Firmung vor und nach der Taufe, ἐν Kyrios 11, 1971, σ. 1-20.

8. Πρβ. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατῆχ. 2, 1, ἔ.δ. σ. 101.

9. Αὐτόθι 2,2, σ. 104-106.

10. Αὐτόθι 2,3, σ. 106. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος 16, PG 45, στ. 1320-1321 A B. Πρβ. Κ. ΚΑΛΑΪΝΙΚΟΝ, ἔ.δ. σ. 493.

11. Ἀποστ. Διατ. Ζ' 22, 2-3, ἔ.δ. σ. 406.

12. G. SAPHIRIS, ἔ.δ. σ. 19.

σμενάζει τῷ ἐλαίῳ ἐκεῖνω...¹. Ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ὀρίζεται σχετικῶς πρὸς τὴν εὐλογίαν τοῦ ἐλαίου τῆς χρίσεως: *Εὐλογεῖται δὲ τοῦτο παρὰ τοῦ ἱερέως εἰς ἄφσιν ἁμαρτιῶν καὶ προπαρασκενὴν τοῦ βαπτίσματος*².

Αἱ αὐταὶ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ ὀρίζουν ὅτι κατὰ τὸ βάπτισμα τῶν γυναικῶν ὁ διάκονος χρίσει μόνον τὸ μέτωπον αὐτῶν τῷ ἁγίῳ ἐλαίῳ καὶ μετ' αὐτὸν ἡ διάκονος ἀλείφει αὐτάς³. Τοῦτο ἐγένετο προφανῶς διὰ λόγους εὐπρεπείας.

Ὁ μολογία τῆς πίστεως

Πρὸ τῆς καταδύσεως τῶν βαπτιζομένων εἰς τὸ ὕδωρ τῆς κολυμβήθρας, ἠρωτᾶτο ἕκαστος, εἰ πιστεῖει εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁴. Οἱ βαπτιζόμενοι ὁμολογοῦν τότε τὴν σωτήριον ὁμολογίαν⁵ καὶ εὐθὺς κατεδύνοντο εἰς τὸ ὕδωρ. Ἡ τοιαύτη ὁμολογία τῆς πίστεως ὑπὸ τῶν βαπτιζομένων ἐγένετο πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ ἐπισκόπου, κειμένου συνήθως ἐντὸς τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ φωτιστηρίου, ὅπου ὑπῆρχε τοιαύτη.

Ἡ πρὸ τῆς εἰς τὸ ὕδωρ καταδύσεως ὁμολογία τῆς πίστεως ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἰππολύτου Ρώμης⁶, τοῦ Μ. Βασιλείου⁷, τοῦ Γρηγ. Ναζιανζηνοῦ⁸, τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν⁹, τοῦ Διον. Ἀρεοπαγίτου¹⁰ καὶ ἄλλων.

Ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως κατὰ τὸ βάπτισμα ἦτο κατ' ἀρχὰς σύντομος καὶ συνίστατο εἰς ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις¹¹. Ὁ βαπτίζων ἠρώτα καὶ ὁ βαπτιζόμενος ἢ ὁ ἀνάδοχος αὐτοῦ ἀπεκρίνετο. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ὁμολογία αὐτὴ ἐπλουτίσθη,

1. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι 2, 24, SC 50, σ. 147.

2. Ἀποστ. Διατ. Ζ' 42, 1-2, ἔ.ἀ. σ. 448. Πρβ. Ε. ΒΕΔΕ - J. ΜΑΒΕΥ, ἔ.ἀ. σ. 101-102.

3. Ἀποστ. Διατ. Γ' 16, 2, ἔ.ἀ. σ. 209-211. Πρβ. ΕΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονιστῶν, 1954, σ. 89.

4. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΠΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 2, 4, ἔ.ἀ. σ. 110. Πρβ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας³, I, 1960, σ. 40. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΠΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 2, 4, ἔ.ἀ. σ. 110. Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 486.

5. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ΠΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 2, 4, ἔ.ἀ. σ. 110. Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 486.

6. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 33 κέ.

7. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος, κεφ. 27, 67, SC 17, σ. 238· αὐτόθι 11, 27, σ. 154· αὐτόθι 10, 26, σ. 151-152.

8. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἁγ. βάπτισμα, 41, PG 36, στ. 417 Α-Β.

9. Ἀποστ. Διατ. Ζ' 41, 3, ἔ.ἀ. σ. 444-446.

10. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, ἔ.ἀ. Β' 2, VII, PG 3, στ. 396.

11. Πράξ. 8, 37. ΔΙΟΝ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐδσεβίῳ, Ἐ.Ι. VII 9,2, GCS 9, 1903, σ. 646: ...Τῆς συναγωγῆς μετασχόν, τοῖς ὑπόγονον βαπτιζομένοις παρατιχόν καὶ τῶν ἐπερωτήσεων καὶ τῶν ἀποκρίσεων ἐπακούσας.

δημοιουργηθέντων οὕτω τῶν βαπτιστηρίων συμβόλων¹. Τοιαῦτα βαπτιστήρια σύμβολα Ἐκκλησιῶν τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, τοῦ φερομένου ὡς συμβόλου Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως².

Βάπτισμα διὰ τριῶν καταδύσεων καὶ ἀναδύσεων

Οἱ βαπτιζόμενοι, μετὰ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως ὡδηγοῦντο γυμνοί³ εἰς τὴν κολυμβήθραν, εἰς τὸ ὕδωρ τῆς ὁποίας κατεδύντο καὶ ἀνεδύντο τρίς⁴, βαπτιζόμενοι εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁵. Ἐβαπτίζοντο πρῶτον τὰ παιδιά, ἔπειτα οἱ ἄνδρες καὶ ἀκολούθως αἱ γυναῖκες⁶. Καθ' ἣν ὥραν ὁ βαπτιζόμενος εὐρίσκετο ἐντὸς τοῦ ὕδατος τῆς κολυμβήθρας, ὁ τελετουργὸς τοῦ βαπτίσματος (ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος) ἔθετε τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ βαπτιζομένου⁷. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάδυσιν, τοὺς μὲν ἄνδρας ὑπεδέχετο ὁ διάκονος, τὰς δὲ γυναῖκας ἡ διάκονος⁸. Μετὰ τὸ βάπτισμα οἱ παρόντες ἡσπάζοντο τοὺς βαπτισθέντας⁹.

1. H. LIETZMANN, Symbole der alten Kirche: Kleine Texte², τ. 17-18, 1935. ALTANER-STUIBER, Patrologie⁷, 1966, σ. 85-87. I. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 36, 38, 40.

2. ALTANER - STUIBER, ἔ.ἀ. σ. 252.

3. ΠΡΟΚΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Μυσταγωγία εἰς τὸ βάπτισμα VIII 48, ἔ.ἀ. σ. 193: Τῆς φθορᾶς ἀπόθου τὸ ἔθωμα, γυμνός ὡς ἐξ ἀιχμαλωσίας ἐπέλχθητι.

4. ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ, Ἀπολογία Α' 61, 2-3, ΒΕΠ 3, σ. 194. ΤΕΡΤΥΛΛ., De corona 211, 3. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΛΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 29. ΚΥΡΙΑΛΑΟΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 2,4, ἔ.ἀ. σ. 410: Καὶ κατεδύετε τρίτον εἰς τὸ ὕδωρ καὶ πάλιν ἀνεδύετε. Πρβ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος 15, 35, SC 17, σ. 170-171. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων, PG 46, στ. 585 Α-Β· ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὁμιλία ΚΕ' εἰς τὸν Ἰωάννην, κεφ. 2, PG 59, στ. 151· ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορ. X 4, GCS 21, σ. 127· ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, Αἵρετ. Κακομυθ. IV 3, PG 83, στ. 420 Β· ΔΙΟΝ. ΔΡΕΟΠΑΓΙΤΗΝ, ἔ.ἀ. Β' 2, VII, PG 3, στ. 396· Κ. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 494.

5. ΜΑΘΘ. 28, 19. Διδαχὴ VIII, ἔ.ἀ. σ. 5. Ἀποστ. Διατ. ΣΤ' 15, 4, ἔ.ἀ. σ. 337. καὶ Η' 47, 49, ἔ.ἀ. σ. 578. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος 12, 28, SC 17, σ. 157. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων, PG 46, σ. 585 Α-Β. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Λόγος 2, Πρὸ τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, 26, SC 50, σ. 147.

6. Testamentum Domini n.J. Ch. II 8, RAHMANI, ἔ.ἀ. σ. 127: «Primo pueri, deinde viri, tandem mulieres. Constitutiones Ecclesiae Aegyptiacae XVI, 4-6. FUNK ἔ.ἀ. II, σ. 109. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΛΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 62.

7. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Λόγος 2, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, 10, SC 50, σ. 138-139. Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος 2, 26, ἔ.ἀ. σ. 147. Πρβ. τὴν παράστασιν τοῦ βαπτίσματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ βαπτιστήριον τῶν Ἀρειανῶν τῆς Ραβέννης τοῦ 6ου αἰ.: F. W. DEICHMANN, Ravenna - Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. 3. Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, 1958, πίν. 251.

8. Ἀποστ. Διατ. Γ' 16, 4, ἔ.ἀ. σ. 211: Καὶ τὸν μὲν ἄνδρα ὑποδέχεσθω ὁ διάκονος, τὴν δὲ γυναῖκα ἡ διάκονος Πρβ. ΕΥ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 90.

9. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Λόγος 2, Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι, 27, SC 50, σ. 148: Εὐθέως γὰρ ἀνιόντας αὐτοὺς ἐκ τῶν ἱερῶν ἐκεῖνων ναμάτων πάντες οἱ παρόντες περιπλέκοντα, ἀσπάζονται, καταφιλοῦσι, συνήδοντα, συχαίρουσι.

“Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τέλεισιν τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος εἰς τὰ παλαιο-
χριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος — ὡς καὶ ἐκ τοῦ βάρους¹ τῶν κολυμβη-
θρῶν αὐτῶν συναγεται — τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο εἰς αὐτὰ διὰ καταδύσεως καὶ ἀνα-
δύσεως τῶν βαπτιζομένων εἰς τὸ ὕδωρ τῆς κολυμβήθρας. Εἰς πολλὰς ἐκ τῶν πα-
λαιοχριστιανικῶν κολυμβηθρῶν τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος διεσώθησαν κλί-
μακες, χρησιμεύουσαι προφανῶς διὰ τὴν κάθοδον καὶ ἀνοδὸν τῶν βαπτιζομένων
κατὰ τὸ βάπτισμα.

Εἰς ὀλίγα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ ὅποια τὸ
βάθος τῆς κολυμβήθρας, παρ’ ὅτι αὕτη διατηρεῖται ἀκεραία, εἶναι μικρὸν² καὶ
ὡς ἐκ τούτου ἢ εἰς τὸ ὕδωρ πλήρης κατὰδύσεως τοῦ βαπτιζομένου ἐνηλικίου εἶναι
ἀδύνατος, πρέπει νὰ δεχθῶμεν δύο τινά :

α) Εἴτε ὅτι ὁ βαπτιζόμενος ἐκάθητο ὀκλαδὸν εἰς τὴν κολυμβήθραν, ὅποτε
ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ σῶμα αὐτοῦ εὐρίσκετο ὑπὸ τὸ ὕδωρ,

β) Εἴτε ὅτι ὁ βαπτιζόμενος ἴστατο ἐντὸς τοῦ ὕδατος τῆς κολυμβήθρας, ὁ
δὲ τελετουργὸς τοῦ βαπτίσματος ἐλάμβανε διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἢ διὰ τινος
δοχείου ὕδωρ ἐκ τῆς κολυμβήθρας καὶ ἐπέχεε τοῦτο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ
σώματος τοῦ βαπτιζομένου.

Ἐντὸς τῶν κολυμβηθρῶν τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος εὐρισκομένων
παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων, δὲν ὑπῆρχεν ἐξέχων κιονίσκος, πεσσὸς ἢ ἑτε-
ρον παρόμοιον. Ἐξαίρεσιν μοναδικήν, καθ’ ὅσον τοῦλάχιστον εἶναι δυνατὸν νὰ
γνωρίζωμεν, ἀποτελεῖ τὸ βαπτιστήριον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου, εἰς τὸ
μέσον τῆς κολυμβήθρας τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κιονίσκος (διαμ. 0.31 μ. καὶ ὕψους
0.98 μ.) καλούμενος, ὡς ἐπεκράτησεν, *ἱερὰ νησίς*³. Ἡ πιθανωτέρα ἐρμηνεία εἶ-
ναι ὅτι ἡ ἱερὰ αὐτῆ νησίς ἐχρησίμευε, διὰ νὰ στηρίζεται ἐπ’ αὐτῆς διὰ τοῦ ἐνὸς
ποδὸς ὁ τελετουργὸς τοῦ βαπτίσματος, καθ’ ἣν στιγμὴν ὁ βαπτιζόμενος εὐρίσκε-
το εἰς τὸ ὕδωρ τῆς κολυμβήθρας.

Τὰ μετὰ τὸ βάπτισμα

Τὸ χ ρ ῖ σ μ α

Μετὰ τὸ βάπτισμα, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν, ἐλάμβανε χώραν
ἐπίθεσις τῶν χειρῶν τῶν Ἀποστόλων⁴ κατ’ ἀρχὰς καὶ τῶν ἐπισκόπων ἀργό-

1. Τοῦτο κυμαίνεται μεταξὺ 0.60 - 1 μ. κατὰ μέσον ὄρον.

2. Πρβ. Ἐπισκοπή-Κισάμου Κρήτης, βάθος κολυμβήθρας: 0.50 μ. Λαχανιά-Ρόδου, βάθος κολυμβή-
θρας: 0.50 μ. Μεσαναγρός-Ρόδου: 0.42 μ.

3. Α. ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ, ἔ.δ. εἰκ. 194.

4. Πράξ. 8, 14-17: Ἀκούσαντες δὲ οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀπόστολοι ὅτι δέκεται ἡ Σαμάρεια τὸν λό-
γον τοῦ Θεοῦ, ἀπέστειλαν πρὸς αὐτοὺς Πέτρον καὶ Ἰωάννην... Τότε ἐπέθεσαν τὰς χεῖρας ἐπ’ αὐτοὺς καὶ

τερον, εἰς τοὺς βαπτισθέντας, ἵνα λάβουν οὗτοι Πνεῦμα ἅγιον. Πρόκειται περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ μυστηρίου τοῦ χρίσματος.

Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ., ὡς ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν πηγῶν συνάγεται¹, ἡ τοιαύτη ἐπίθεσις τῶν χειρῶν ἐπὶ τῶν νεοφωτίστων ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς χρίσεως διὰ μύρου². Τοῦτο μαρτυρεῖται ρητῶς τόσον ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων³ ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, αἱ ὁποῖαι ὀρίζουν, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος χρίῃ διὰ μύρου τοὺς βαπτισθέντας⁴.

Τὸ χρίσμα ἐτελεῖτο συνήθως ἐντὸς ἰδιαίτερου διαμερίσματος τοῦ βαπτιστηρίου, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο χρισμάριον (consignatorium). Εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχε χρισμάριον, τὸ χρίσμα ἐτελεῖτο ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου, ἀκόμη καὶ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ⁵.

Εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ μετὰ τὸν 4ον αἰ. διὰ τῆς λέξεως σφραγίς δηλοῦται πολλάκις τὸ βάπτισμα καὶ τὸ χρίσμα ὁμοῦ⁶.

Ἡ θεία Λειτουργία

Μετὰ τὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος οἱ νεοφώτιστοι ἐνεδύοντο λευκὴν στολὴν⁷, ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο ἐμφώτειος⁸, φαιδρά⁹, λαμπρά¹⁰ καὶ φωτοειδὴς ἐσθῆς¹¹. Φέροντες τὰς ἐμφωτέιους αὐτῶν ἐσθῆτας καὶ κρατοῦντες

ἐλάβανον Πνεῦμα ἅγιον. Πράξ. 19, 6: Καὶ ἐπιθέντος αὐτοῖς τοῦ Παύλου χείρας ἦλθε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτούς. Πρβ. Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 67-68.

1. Πρβ. G. SAPHIRIS, ἔ.ἀ. σ. 20.

2. Πρβ. Π. ΡΟΜΠΟΤΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 265-268· Κ. ΚΑΛΑΜΝΙΚΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 498 κέ· Δ. ΜΩΡΑΤΙΤΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 937, 940, 960-961.

3. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 3,1, ἔ.ἀ. σ. 122: Καὶ ὑμῖν ὁμοίως ἀναβεβηκόσιν ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας τῶν ἱερῶν ναμάτων χρίσμα, τὸ ἀντίτυπον ὃ ἐχρίσθη Χριστός. Αὐτόθι 3, 2, σ. 124: Ὑμεῖς δὲ μύρω ἐχρίσθητε, κοινωνοὶ καὶ μέτοχοι τοῦ Χριστοῦ γενόμενοι.

4. Ἀποστ. Διατ. Γ' 16,7, ἔ.ἀ. σ. 211: Καὶ μετὰ τοῦτο (τὸ βάπτισμα) ὁ ἐπίσκοπος χριέτω τοὺς βαπτισθέντας μύρω. Πρβ. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΝ, ἔ.ἀ. 2, VI, PG 3, στ. 396· J. GOAR, ἔ.ἀ. σ. 290· Β. ΚΟΣΤΙΝ, ἔ.ἀ. σ. 73-74.

5. Testamentum D.n.J. Chr. II, 9, I. E. RAHMANI, σ. 131. Constit. Ecclesiae Aegyptiacae XVI, σ. 17-21. FUNK, ἔ.ἀ. II, σ. 140-141.

6. F.J. DÖLGER, Sphragis, 1911. Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, τ. 5, τεύχη 3-4.

7. ΚΥΡΙΑΛΛΟΣ ἹΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 4,8, ἔ.ἀ. σ. 142: Νῦν δὲ ἀποδυσάμενος τὰ παλαιὰ ἱμάτια καὶ ἐνδυσάμενος τὰ πνευματικῶς λευκὰ, χρὴ λευχειμαίνει διαπαντός. Οὐ πάντως τοῦτο λέγομεν, ὅτι σε δεῖ λευκὰ περιβεβλησθαι ἱμάτια αἰεὶ, ἀλλὰ τὰ ὄντως λευκὰ καὶ λαμπρὰ καὶ πνευματικὰ ἀναγκαῖόν ἐστι περιβεβλησθαι. ΙΩ. ΜΑΛΑΛΑΣ, Χρονογραφία XII, 0, 417-418, CSHB 28, σ. 314-315. ΙΩ. ΜΟΣΧΟΣ, Λειμών 207, PG 87, σ. 3100 Β. Πρβ. ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΝ ἔ.ἀ. σ. 379.

8. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἅγ. βάπτισμα, 25, PG 36, στ. 393 C.

9. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Εἰς τοὺς νεοφωτίστους, Λόγος 7, 24, SC 50, σ. 241.

10. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, Ἐκκλ. Ἰστ. Ζ' 17, PG 67, στ. 773 Α.

11. ΔΙΟΝ. ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΣ, ἔ.ἀ. Β' 3, VIII, PG 3, στ. 404.

ἀνημμένην λαμπάδα¹ μετέβαινον οἱ νεοφώτιστοι ἐν πομπῇ μέσῳ μικρᾶς εἰσόδου ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἰς τὸν ναόν² καὶ ἐλάμβανον θέσιν πρὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος³, ἀπὸ ὅπου παρηκολούθουν τὴν θεϊαν Λειτουργίαν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἐκονοῦν τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ⁴.

Ἡ τοιαύτη σύνδεσις τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, μαρτυρεῖται ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν πατερικῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ ἀρχαιολογικῶς. Συνήθως ὁ νάρθηξ ἐπεκoinώνει μὲ τὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος, οὗτος μὲ τὸ φωτιστήριον καὶ τοῦτο μὲ τὸν κυρίως ναόν, εἴτε ἀμέσως, εἴτε ἐμμέσως.

Οὕτως οἱ ἱστάμενοι εἰς τὸν νάρθηκα κατηχούμενοι μετέβαινον εἰς τὸν ἐξώτερον οἶκον, ὅπου ἐλάμβανον χώραν τὰ πρὸ τοῦ βαπτίσματος τελούμενα. Ἐν συνεχείᾳ εἰσέρχοντο εἰς τὸ φωτιστήριον, ὅπου ἐβαπτίζοντο καὶ κατόπιν ἐχρίνοντο διὰ τοῦ ἁγίου μύρου. Ἀκολουθῶς μετέβαινον εἰς τὸν ναόν, ὅπου παρηκολούθουν τὴν θεϊαν Λειτουργίαν καὶ μετελάμβανον τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ.

Ἀπόλουσις καὶ τριχοκουρία

Κατὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος⁵ ἐλάμβανε χώραν εἰς τὸ βαπτιστήριον ἡ τελετὴ τῆς ἀπολούσεως⁶.

1. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΓΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Προκατῆχ. I, PG 33, στ. 333: *Νυμφαγωγίας λαμπάδες καὶ οὐρανίου πολιτείας ἐπιθυμία*. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἄγ. βάπτισμα, 46, PG 36, στ. 425 A: *Αἱ λαμπάδες, ἅσπερ ἀνάφεις (μετὰ τὸ βάπτισμα) τῆς ἐκεῖθεν φωταγωγίας μυστήριον, μεθ' ἧς ἀπαντήσομεν τῷ νυμφίῳ φαιδραὶ καὶ παρθέναι ψυχαί, φαιδραὶς ταῖς λαμπάσι τῆς πίστεως*. ΠΡΟΚΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Μυσταγωγία εἰς τὸ βάπτισμα VIII 51, ἔ.δ. σ. 493: *Πῶς τὸν τῆς νυχτὸς φωτισμὸν αἱ κρατούμεναι ταῖς χερσὶ λαμπάδες γνωρίζουσι*. Περβ. Δ. ΠΑΛΛΑΝ, ἔ.δ. σ. 314.

2. Ἡ σύνδεσις τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος μετὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἀρχαιοτάτη. Περβ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, Ἀπολογία Α' 65, ΒΕΠ 3, σ. 197. Καθ' ἧν τὴν παλαιохριστιανικὴν ἐποχὴν καὶ μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 8ου αἰ., ἀμέσως μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ τὸ χρίσμα ἐτελεῖτο ἡ θεία Λειτουργία. Περβ. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ (?817), Χρονογραφία, CSHB 46, σ. 614-615. F. CONYBEARE, ἔ.δ. σ. 406: *Καὶ εἰσέρχεται ὁ ἱερεὺς μετὰ τὸν νεοφωτιστὸν εἰς τὴν εἰσοδὸν καὶ γίνεται ἡ θεία Λειτουργία*. Περβ. Κ. ΚΑΛΑΙΝΙΚΟΝ, ἔ.δ. σ. 506 καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΑΗΝ, ἔ.δ. σ. 383-389.

3. ΓΡΗΓ. ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ, Λόγος 40, Εἰς τὸ ἄγ. βάπτισμα, 46, PG 36, στ. 425 A: *Ἡ στάσις, ἢν ἀντίκα, στήση μετὰ τὸ βάπτισμα πρὸ τοῦ μεγάλου βήματος*.

4. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΓΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατῆχ. 5, 21-22, ἔ.δ. σ. 170-172: *Προσίων οὖν μὴ τεταμένους τοῖς τῶν χειρῶν καρποῖς προσέρχου, μηδὲ διρημημένοι τοῖς δακτύλοις· ἀλλὰ τὴν ἁριστερὰν θρόνον ποιήσας τῇ δεξιᾷ, ὡς μελλούση Βασιλέα ὑποδέχεσθαι, καὶ κοιλίαν τὴν παλάμην δέχου τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ... Εἶτα μετὰ τὸ κοινανθῆσαι σε τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, προσέρχου καὶ τῷ ποτηρίῳ τοῦ αἵματος*. Περβ. Κωνόνες Ἰππολύτου, κων. 19, 15. RIEDEL, ἔ.δ. σ. 213. Testamentum Domini n. J. Chr. II, 10, I. E. RAHMANI, σ. 133. Περβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, ἔ.δ. σ. 62-63.

5. Περβ. F. CONYBEARE, ἔ.δ. σ. 406· J. GOAR, ἔ.δ. σ. 303-304.

6. Περβ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΑΗΝ, ἔ.δ. σ. 381-382.

Ἡδη ὁ Τερτυλλιανὸς ἀναφέρει ὅτι οἱ νεοφώτιστοι ἀπεῖχον τοῦ καθημερινοῦ λουτροῦ καθ' ὅλην τὴν ἀπὸ τοῦ βαπτίσματος ἐβδομάδα¹. Κατ' αὐτὴν οὗτοι ἔφερον τὴν λευκὴν ἐμφώτειον ἐσθῆτά, τὴν ὁποίαν ἀπεδύοντο τὴν ὀγδόην ἡμέραν², ὅτε καὶ ἀπελούοντο εἰς τὸ βαπτιστήριον. Ἡ ἀπόλουσις αὐτῆ συνίστατο εἰς τὴν λϋσιν τῶν νεοφωτίστων, διὰ τὴν ἀποφευχθῆ βεβήλωσις τοῦ ἁγίου μύρου. Ὡς φαίνεται, ἡ εἰς τινὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος ὑπαρξίς καὶ δευτέρας κολυμβήθρας ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ φωτιστηρίου ἐχρησίμευε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τὴν τελῆται ἐντὸς αὐτῆς ἢ ἀπόλουσις τῶν νεοφωτίστων.

Κατ' ἀρχὴν ἡ ἀκολουθία τῆς ἀπολούσεως ἦτο ἀπλή. Εἰς τὸ Βαρβεριανὸν Εὐχολόγιον περιέχεται εὐχὴ εἰς τὸ ἀπόλουτρον³, εὐχὴ εἰς τὸ ἀπολοῦσαι τοὺς φωτισθέντας τῇ *Η'* ἡμέρᾳ⁴ καὶ εὐχὴ ἐτέρα εἰς τὸ ἀπολοῦσαι τὸν νεοφώτιστον⁵. Ἀπὸ τοῦ 9ου αἰ. καὶ ἐξῆς ἡ ἀκολουθία τῆς ἀπολούσεως ἐγίνε συνθετωτέρα⁶. Εἰς τοὺς κώδικας, μετὰ τὰς εὐχὰς τῆς ἀπολούσεως παρατίθενται αἱ εὐχαὶ τῆς τριχοκουρίας⁷. Ὡς φαίνεται, ἡ τριχοκουρία εἶχεν ἐπικρατήσει ἐνωρίτερον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς σημεῖον ἀφιερώσεως εἰς τὸν Θεόν, ὑποκαταστήσασα πιθανῶς παρόμοιον εἰδωλολατρικὸν ἔθιμον⁸. Ἡ τριχοκουρία ἐλάμβανε χώραν μετὰ τὴν ἀπόλουσιν, πιθανῶς δὲ ὅταν ὁ βαπτισθεὶς ἐπρόκειτο νὰ κείρη διὰ πρώτην φοράν τὴν κόμην αὐτοῦ μετὰ τὸ βάπτισμα⁹.

1. Πρβ. TERTULLI, De corona III 3, CCL 2, στ. 1042-1043: «...exque ea die lavacro quotidiano per totam ebdomadam abstinemus». Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Ἡ τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πάλαι τε καὶ νῦν, 1925, σ. 40. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἔ.ἀ. σ. 79.

2. ΠΡΟΚΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Λόγος εἰς τὴν νέαν Κυριακὴν καὶ εἰς τὴν ἀπιστίαν τοῦ Θωμᾶ· ἐρρήθη τὸ ἀντίπαρχα XIV 63, ἔ.ἀ. σ. 250: Ἐπεδύσατε τὰς λευκὰς στολάς, ἀλλὰ μὴ συναποδίσθητε τὴν λευκότητα τῶν ψυχῶν ὑμῶν.

3. F. CONYBEARE, ἔ.ἀ. σ. 406.

4. Αὐτόθι σ. 406-407.

5. Αὐτόθι σ. 407.

6. Πρβ. J. GOAR, ἔ.ἀ. σ. 303-305· Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, Ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος, ἔ.ἀ. σ. 453.

7. F. CONYBEARE, ἔ.ἀ. σ. 408-411. J. GOAR, ἔ.ἀ. σ. 306-307. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 454· K. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 504.

8. M. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ (νῆα), Ἐρώτ. 28, PG 28, στ. 720: Εἰώθασι γὰρ οἱ Ἕλληνες μὴ ἀποκείρουν τῶν παιδῶν τὰς κορυφὰς καὶ τοὺς μαλοὺς εἶν καὶ τούτους μετὰ χρόνον ἀνατιθέναι τοῖς δαίμοσιν.

9. Πρβ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 454. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ τελεσιουργία τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πάλαι τε καὶ νῦν, σ. 102-103.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὸ βάπτισμα ἐτελεῖτο κατ' ἀρχὰς εἰς ὕδωρ ζῶν¹. Ἀπὸ μίαν ὠρισμένην ἐποχὴν ἢ τελετὴ τοῦ βαπτίσματος ἐλάμβανε χώραν εἰς τὰ βαπτιστήρια, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο εἰς ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν οἰκουμένην².

Εἰδικώτερον, ὡς πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, τὸ ἀρχαιότερον ἐξ αὐτῶν — τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἐπιδαύρου. (ἐνταῦθα σ. 60 κέ) — προέρχεται ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., τὰ δὲ νεώτερα κατατάσσονται εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου - ἀρχὰς 7ου αἰῶνος.

Ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τοὺς διαφόρους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους, τοὺς ὁποίους ἐμφανίζουν τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν.

Θέσις τοῦ βαπτιστηρίου ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν

Τὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος εἶναι συνήθως ἐκτισμένα παρὰ τὸν νάρθηκα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, πλὴν ὅμως τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀπαράβατον κανόνα. Τοῦτο παρατηρεῖται καὶ εἰς βαπτιστήρια ἐτέρων χωρῶν, προέρχεται δὲ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ νάρθηξ προωρίζετο διὰ τοὺς κατηγουμένους. Ἐπόμενον λοιπὸν ἦτο τὸ βαπτιστήριον νὰ τοποθετῆται παρ' αὐτὸν καὶ νὰ εὐρίσκηται εἰς στενήν μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίαν.

Εἰς πολλὰς ὅμως περιπτώσεις τὸ βαπτιστήριον ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναὸν κεῖται καὶ εἰς ἐτέρας θέσεις τοῦτο δυνατόν νὰ εὐρίσκηται προσκεκολλημένον κατὰ τὴν βορείαν ἢ νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν ΒΑ ἢ ΝΑ γωνίαν αὐτοῦ, παρὰ τὸ ἱερόν βῆμα, πρὸς Δ τοῦ νάρθηκος, ἐντὸς τοῦ αἰθρίου ἢ παρ' αὐτῶ καὶ ἀλλαχοῦ.

Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι τὸ βαπτιστήριον ἀπετέλει πάντοτε πρόσκτισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ἐξηρτᾶτο, τελῶν εἰς στενήν σχέσιν πρὸς αὐτόν.

1. Διδαχὴ 7, 1-2.

2. Πρβ. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 1 κέ.

Μορφή τοῦ βαπτιστηρίου

Τὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζουν ποικιλίαν μορφῶν καὶ σχημάτων. Ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τούτων καὶ τὴν κατάταξίν των εἰς ἓνα συγκεκριμένον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν κυρίως ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ὁ κυρίως χώρος τοῦ βαπτιστηρίου, ἤτοι τὸ φωτιστήριον.

Οὗτω διακρίνομεν τὰ βαπτιστήρια εἰς : τρίκλιτα, ὀρθογώνια (ἀπλᾶ ἢ μετὰ ἀψίδος), τετράγωνα (ἀπλᾶ - μετὰ γωνιαίων πεσσῶν - περιβαλλόμενα ὑπὸ διαδρόμων), τετράκογχα, κυκλικὰ (ἀπλᾶ ἢ ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τετραγώνου) καὶ ὀκταγωνικὰ (ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τετραγώνου ἢ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ὀκταγωνικὰ).

Ἡ παρατηρουμένη ποικιλία εἶναι δευτερευούσης σημασίας. Κατὰ βάσιν παρατηρεῖται ὁμοιότης εἰς τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῶν βαπτιστηρίων τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς οἰκουμένης, γεγονός καταδεικνύον τὴν ἐνότητα τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης¹.

Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν εἶναι καθωρισμένη ἐκ τῶν προτέρων ἡ μορφή τοῦ βαπτιστηρίου, παρατηρεῖται προτίμησις τῶν περιφερικῶν κτηρίων (κυκλικῶν - ὀκταγωνικῶν), διότι τὸ σχῆμα τοῦτο ἐξυπηρετεῖ καλῦτερον τὰς ἀνάγκας τοῦ βαπτίσματος : θέσις κολυμβήθρας εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ, ἕξαρσις τοῦ κέντρου τοῦ φωτιστηρίου, δυνατότης περιφορᾶς περὶ τὴν κολυμβήθραν κ.ἄ.

Τὸ βαπτιστήριον ὡς ἄσυλον

Ἐξ ἰστορικῶν καὶ ἐκκληρονόμησε τὸ προνόμιον τῆς ἀσυλίας² τῶν ἀρχαίων ἐθνικῶν ναῶν. Διὰ διατάγματος τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β' (408 - 450), τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ ἔτος 431, ἡ ἀσυλία τοῦ ναοῦ ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὸν περίβολον αὐτοῦ, ὡς καὶ εἰς τὰ περὶ αὐτὸν κείμενα προσκτίσματα³, συμπεριλαμβανομένου, φυσικῶς τῷ λόγῳ, καὶ τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἐξ ἰστορικῶν ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Προτέριος (452 - 457) κατέφυγεν εἰς τὸ βαπτιστήριον ζητῶν ἄσυλον⁴. Ὁ αὐτοκράτωρ Βασιλί-

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 161 κέ. Καθ' ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν δεσπόζει ὁ τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν ἀνάγεσιν χριστιανικῶν ναῶν.

2. Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή, ἀνευρεθεῖσα εἰς τὴν Δαμασκὸν τὸ ἔτος 1909, ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: +^o Οἱ προσφυγίου προστεθέντος τοῖς ἐκατέρωθεν ἁγίοις ἔργοις τοῖς μὲν προσφεύγουσιν ἢ καὶ τὸν τόπον καταλαμβάνουσιν ἔχοντες τὸ ἀσφαλές. Πρβ. L. JALADERT, Damas: DACL 4, 1, 1920, σ. 137. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΑΝΗ, ἔ.ἀ. σ. 143.

3. Πρβ. Codex Theodosianus, βιβλίον VIII, τίτλος 45, νόμος 4, ἐκδ. Th. Mommsen, Theodosiani libri XVI³, Berlin 1962, σ. 524 κέ.

4. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, Χρονολογία, CSHB 46, 171: Ὁ δὲ μακάριος Προτέριος αἰσθόμενος τὴν κατ' αὐτοῦ σκευαζομένην ἐπὶ τοῦ Αἰλλοῦρου ἐπιβουλήν, δίδωσι τόπον τῇ ὁρῆ καὶ τῷ σεπτῷ προσφεύγει βαπτιστηρίῳ.

σχος (475 - 476) καταδιωκόμενος ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος¹, κατέφυγεν εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῆς οἰκογενείας του. Ὡσαύτως δύο ἀδελφαί, ζῶσαι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐκβιαζόμεναι ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείας Θεοδώρας, τῆς συζύγου τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527 - 565), κατέφυγον εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἁγίας Σοφίας².

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν καταφαίνεται, ὅτι ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ χώρος τοῦ βαπτιστηρίου, ἐχρησίμευε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὡς ἄσυλον, ὅπου κατέφυγον ἄτομα, εὐρισκόμενα εἰς ἔσχατον κίνδυνον καὶ ζητοῦντα προστασίαν.

Τρίκλιτα βαπτιστήρια

Μία ἀπὸ τὰς ομάδας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ ἀρχαιότερα βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, εἶναι ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ βαπτιστήρια χωρίζονται εἰς τρία κλίτη, τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖον εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων.

Ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ., λόγῳ τῆς μεγάλης διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὸ βάπτισμα προσερχομένων ἦτο μέγας, διηυρύνθη ὁ χώρος τοῦ βαπτιστηρίου. Οὕτω πλὴν τοῦ προαυλίου οἴκου τοῦ βαπτισματος ὑπῆρχεν ἰδιαιτερον διαμέρισμα διὰ τὴν ἀπόδυσιν τῶν πρὸς τὸ βάπτισμα ὑποψηφίων (ἀποδυτήριον), ἕτερον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὕρισκετο ἡ κολυμβήθρα (φωτιστήριον) καὶ ἕτερον διὰ τὴν χρῆσιν τῶν νεοφωτίστων (χρισμάριον).

Ἡ διάταξις αὕτη, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκ τῶν τριῶν κλιτῶν τοῦ βαπτιστηρίου τὸ μὲν μεσαῖον ἐχρησίμευεν ὡς φωτιστήριον, τὰ δὲ πλάγια ὡς ἀποδυτήριον καὶ χρισμάριον, ὑπηγορεύθη ἐκ πρακτικῶν κυρίως λόγων. Οὕτω ἡδυνάτο τις νὰ εἰσέλθῃ ἐκ τοῦ προαυλίου οἴκου εἰς τὸ φωτιστήριον, χωρὶς νὰ διέλθῃ ἐκ τῶν λοιπῶν χώρων τοῦ βαπτιστηρίου.

Πρὸς δημιουργίαν τῆς τοιαύτης μορφῆς τοῦ βαπτιστηρίου συνετέλεσαν καὶ οἱ ἐξῆς λόγοι : α) ἡ γενικῶς ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις, ὅτι οἱ βοηθητικοὶ χώροι ἀνήκουν εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ κυρίως οἰκοδομήματος, β) διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐξήρητο ὁ εἰς τὸ μέσον κείμενος χώρος (φωτιστήριον) καὶ γ) ὁ καθ' ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν κυριαρχῶν τύπος τῆς τρικλίτου βασιλικῆς, φαίνεται ὅτι ἐπέδρασεν εἰς τὴν τοιαύτην διαμόρφωσιν τοῦ βαπτιστηρίου.

1. ΠΑ. ΜΑΛΛΑΑΣ, Χρονογραφία, βιβλ. 15, σ. 89-90, CSHB 28, 380: Λαβὼν οὖν ὁ Βασιλεὺς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα ἐφυγεν εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ μέγα φωτιστήριον.

2. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Historia arcana 17, CSHB 45, 101: Ὅπερ ἵνα μὴ γένηται δέισσαι, ἐς τὸ τῆς Σοφίας ἱερὸν φεύγονται, ἔς τε τὸν θεῖον λουτρόνα ἐλθοῦσαι τῆς ἐνταῦθα κολυμβήθρας ἀπὸ εἴχοντο.

α. Ἀπλῶς τρίκλιτα βαπτιστήρια

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκει τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἐπιδαύρου (ἐνταῦθα σ. 60 κέ.), τὸ κύριον σῶμα τοῦ ὁποίου, ἄνευ τοῦ προαυλίου οἴκου, εἶναι τετράγωνον, χωριζόμενον εἰς τρία κλίτη. Ὁ κύριος ἄξων τοῦ οικοδομήματος ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ Δ πρὸς Α (προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου).

Τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἐπιδαύρου ἐμφανίζει τὰς ἐξῆς διαφορὰς ἐν σχέσει πρὸς τὸ βαπτιστήριον τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (ἐνταῦθα σ. 111 κέ.): Τὸ μὲν βαπτιστήριον τῆς Ἐπιδαύρου εἶναι ἀπλῶς τρίκλιτον, ἐνῶ τὸ τῆς Καταπολιανῆς φέρει ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α. Παρατηροῦμεν λοιπόν, ὅτι κατὰ τὸν 5ον αἰ. σημειοῦται ἐξέλιξις ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν τοῦ βαπτιστηρίου εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ τῆς προσθήκης ἀψίδος εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ φωτιστηρίου. Ἐτέρα διαπιστωμένη διαφορὰ εἶναι ἡ ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου διάφορος θέσις τῆς κολυμβήθρας. Καὶ εἰς μὲν τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἐπιδαύρου αὕτη κεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, κανὼν ὁ ὁποῖος ἐφαρμόζεται σχεδὸν ἄνευ ἐξαιρέσεως εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, εἰς δὲ τὸ τῆς Πάρου κεῖται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ φωτιστηρίου καὶ κατὰ τὸ ἡμισυ ἐντὸς τῆς ἀψίδος, κατ' ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς (Συρίας - Παλαιστίνης).

Τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἐπιδαύρου ἐμφανίζει ὁμοιότητα πρὸς τὸ εἰς Skhira τῆς Τύνιδος τοιοῦτον, τοῦ 6ου αἰ. ¹, τὸ ὁποῖον χωρίζεται ἐπίσης εἰς τρία κλίτη, ἔχει τὴν κολυμβήθραν εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, στερεῖται ὅμως ἀψίδος.

β. Τρίκλιτα μετὰ ἀψίδος βαπτιστήρια

Δύο ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἔχουν τρίκλιτον σχῆμα, τὸ μεσαῖον κλίτος τῶν ὁποίων εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων καὶ περατοῦται πρὸς Α εἰς μίαν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα. Ταῦτα εἶναι: τὸ τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου (ἐνταῦθα σ. 111 κέ.) καὶ τὸ τῆς ἐν Κορίνθῳ βασιλικῆς Β Κρανείου (ἐνταῦθα σ. 62 κέ.).

Τὸ ἐν Πάρῳ βαπτιστήριον ἀνάγεται εἰς τὸν 5ον αἰῶνα. Τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ εἶναι τετράγωνον καὶ χωρίζεται διὰ πεσσῶν εἰς κλίτη. Πρὸς Δ αὐτοῦ εὐρίσκεται ὀρθογωνίου σχήματος προθάλαμος (ὁ προαύλιος οἶκος τοῦ βαπτίσματος). Ἡ τοιαύτη διάταξις (ὑπαρξίς προαυλίου οἴκου καὶ φωτιστηρίου) ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ χριστιανικοῦ βαπτιστηρίου, τὴν γνωστὴν εἰς ἡμᾶς ἐκ τῶν κατηγήσεων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (†364) ². Ἡ κολυμβήθρα κεῖται

1. M.-N. FENDRI, Basil. chrét. de la Skhira, 1961, σ. 40-53, 57. A. KHATCHRIAN, ἔ.δ. σ. 142.

2. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 1,2, ἔ.δ. σ. 84: Εἰσέλθετε πρῶτον εἰς τὸν προαύλιον τοῦ βαπτίσματος οἴκου, καὶ πρὸς δυσμὰς ἐστῆτες ἤκούετε καὶ προσετίθεσθε ἐκτείνειν τὴν χεῖρα, καὶ ὡς πα-

κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν ἐντὸς τῆς ἀψίδος καὶ οὐχὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, ὅπως συνέβαινε συνήθως εἰς τὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑποδηλοῖ ἐπίδρασιν ἐκ τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας, ὅπου κατὰ κανόνα ἡ κολυμβήθρα εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου¹. Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις εἶναι εὐλόγος, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἀκτινοβολίας, τὴν ὁποίαν ἤσκουν τότε τὰ ἀκμάζοντα κέντρα τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας ἐπὶ τοῦ λοιποῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Τὸ παρὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου βαπτιστήριον ἦτο ἐπίσης τρίκλιτον, ὃ δὲ ἡμισφαιρικὸς θόλος ἐστηρίζετο ἐπὶ τεσσάρων πεσσῶν, σχήματος T. Ἡ κολυμβήθρα αὐτοῦ κεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, ὃ δὲ προαύλιος οἶκος κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευράν.

Ὁμοιότητα πρὸς τὰ βαπτιστήρια τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐμφανίζει τὸ πρὸς Ν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων κείμενον, τρίκλιτον μετὰ προθαλάμου πρὸς Δ βαπτιστήριον², τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τὸ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου εἰς Γέρασα (Παλαιστίνη), τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται εἰς τὰ ἔτη 494 - 496³. Ἐκ τῆς τοιαύτης ὁμοιότητος συμπεραίνομεν, ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑφίστατο ἐπίσης ὁμοιότης καὶ ὡς πρὸς τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος μετὰξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Παλαιστίνης καὶ Ἑλλάδος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Διευτώθη ἡ ἄποψις ὅτι ἡ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν τοῦ ναοῦ θέσις τοῦ βαπτιστηρίου προέρχεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τῆς ἐπικρατοῦσης εἰς τὴν κοσμηκὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀρχῆς, νὰ τίθενται ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς οἰκίας οἱ βοθηθικοὶ χώροι, καθ' ὅτι αὕτη προεφυλάσσετο ἀπὸ τοὺς βορείους ἀνέμους, ἐδέχετο τὰς θερμὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ ἐδρῳσίζετο κατὰ τὸ θέρος⁴.

Ὁρθογώνια βαπτιστήρια

Εἰς τὴν ὁμάδα αὐτὴν κατατάσσομεν τὰ βαπτιστήρια ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων ὁ κύριος χώρος — τὸ φωτιστήριον — ἐμφανίζει ἐν κατῳψι ὀρθογώνιον σχῆμα. Τὸ

ρόντι ἀπειτέτισθε τῷ Σατανᾷ. Αὐτόθι 1, 11, σ. 102; Ταῦτα ἐν τῷ ἐξωτερῷ ἐνέμετο οἶκῳ. Αὐτόθι 2, 1, σ. 104; Ἀναγκαῖος ὑμῖν παραθήσομαι τὰ ἐξῆς τῆς χθεσινῆς μυσταγωγίας, ἵνα μάθητε τίνων ἦν σύμβολα τὰ ὑφ' ὑμῶν ἐν τῷ ἐσωτέρῳ γενόμενα οἶκῳ.

1. Πρβ. J. EMMINGHAUS, ἔ.ἀ. 1, σ. 16.

2. L. H. VINCENT - F. M. ABEL, Jérusalem II, 1914, σ. 138-141, εἰκ. 93. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 96-97, εἰκ. 65, 86. Κ. ΚΑΛΟΓΥΡΗΣ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν καὶ Βυζαντινὴν Ἀρχαιολογίαν, σ. 48, εἰκ. 12.

3. J. LASSUS, Sanct. Syrie, 1947, σ. 220-221, εἰκ. 92. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 90, εἰκ. 64.

4. Πρβ. J. EMMINGHAUS, ἔ.ἀ. 1, σ. 74-75. Σημειωτέον ὅτι κλιματολογικοὶ λόγοι ἐπηρέασαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὅπως π.χ. τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν ἀνακτόρων Φαιστοῦ, Κνωσοῦ, κ.ά.

σχῆμα τοῦτο προτιμᾶται, διότι ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ εἶναι εὐκόλος καὶ προσαρμοζεται ἀνέτως εἰς τὴν βασιλικήν, τὸ σχῆμα τῆς ὁποίας εἶναι ἐπίσης ὀρθογώνιον. Τὸ σχῆμα τοῦτο συνηθίζεται πρὸς τούτους, διότι δι' αὐτοῦ ἐπιτυγχάνεται ὁ προσανατολισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος εὐκολώτερον (ὁ κύριος ἄξων τοῦ κτηρίου ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ Δ πρὸς Α), κανὼν ὁ ὁποῖος ἐπεκράτησε λίαν ἐνωρὶς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Πράγματι ὁ ἄξων ὅλων τῶν ὀρθογωνίου σχήματος παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ Δ πρὸς Α. Τὰ βαπτιστήρια ταῦτα ὠκοδομοῦντο συνήθως οὐχὶ ὡς ἀνεξάρτητα τῆς βασιλικῆς οἰκοδομήματα, ἀλλ' ὡς προσκτίσματα αὐτῆς.

Ἀναλόγως τῶν παραλλαγῶν τὰς ὁποίας ἐμφανίζουν τὰ βαπτιστήρια τῆς ομάδος αὐτῆς, τὰ κατατάσσομεν εἰς τὰς ἐπομένους δύο κατηγορίας :

α. Ἀπλῶ ὀρθογώνια βαπτιστήρια

Βαπτιστήρια, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἔχει κάτοψιν ἀπλοῦ ὀρθογωνίου σχήματος, ὑπάρχοντα εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτήν. Ταῦτα εἶναι : τὸ εἰς Ἄργαλα τῆς Λέσβου (ἐνταῦθα σ. 103 κέ.), τὸ εἰς Δῖον Πιερίας (ἐνταῦθα σ. 91 κέ.), τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλιππῶν τῆς Μακεδονίας (ἐνταῦθα σ. 95 κέ.), τὸ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς βασιλικῆς τῆς Δημητριάδος — περιοχῇ Δαμοκρατίας — τῆς Θεσσαλίας (ἐνταῦθα σ. 79 κέ.) καὶ τὸ εἰς τὴν Φοινίκην τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου (ἐνταῦθα σ. 88 κέ.).

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ βαπτιστήρια αὐτὰ εὐρίσκονται παρὰ τὸν νάρθηκα ἢ πλησίον αὐτοῦ, λόγῳ τῆς γνωστῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς κατηχουμένους. Εἶναι προσκεκολλημένα εἰς τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς (ἐξαιρέσειν ἀποτελεῖ τὸ εἰς Φοινίκην βαπτιστήριον) ὡς προσκτίσματα αὐτῆς καὶ οὐχὶ ὡς ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτῆς διαμερίσματα. Ταῦτα εἶναι προσανατολισμένα καὶ ἡ κολυμβήθρα ἐκάστου κεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, κατὰ τὸν ἐν Ἑλλάδι ἐπικρατοῦντα κανόνα.

Βαπτιστήρια τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι πολλὰ, εἰς ὅλας τὰς χώρας ἀπαντώμενα, διότι πρόκειται περὶ σχήματος ἀπλοῦ καὶ πρακτικοῦ. Ἀναφέρομεν ὀλίγα μόνον ἐκτὸς Ἑλλάδος κείμενα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενα.

Ἐπισημαστέον ὅτι ὀρθογωνίου κατόψεως εἶναι τὸ ἀρχαιότερον πάντων τῶν γνωστῶν χριστιανικῶν βαπτιστηρίων, τὸ τῆς Δούρας - Εὐρωποῦ εἰς Μεσοποταμίαν (232 - 233) ¹. Ἀπλοῦ ὀρθογωνίου σχήματος εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ εἰς τὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν

1. C. HOPKINS - M. ROSTOVITZEFF, Excav. 1931-1932 (1934), σ. 238-253. J. LASSUS, Sanct. Syrie, 1942, σ. 40-19, 98, εἰκ. 4. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 83-84, εἰκ. 1.

(Ιερουσαλήμ) κείμενον βαπτιστήριον τοῦ 4ου αἰῶνος¹. Εἰς τὸν αὐτὸν τύπον ἀνήκει ὡσαύτως τὸ ἐν Κλεισούρα τῆς Δαλματίας βαπτιστήριον τοῦ 6ου αἰ., τὸ ὁποῖον κεῖται πρὸς Β τοῦ νόθου².

β. Ὁρθογώνια μετὰ ἀψίδος βαπτιστήρια

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω βαπτιστηρίων ἔχομεν καὶ ἕτερα, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἔχει μὲν κάτοψιν ὀρθογωνίου σχήματος, εἰς μίαν ὅμως τῶν στενῶν πλευρῶν αὐτοῦ ἀνοίγεται ἡμικυκλικὴ κόγχη. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγεται τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου (ἐνταῦθα σ. 81 κέ.), κατὰ τὴν δυτικὴν στενὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἐγγεγραμμένη ἀψίς, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, τὸ ἐν Ἰαλυσῶ τῆς Ρόδου (ἐνταῦθα σ. 127 κέ.) καὶ τὸ ἐν Κέδρω τῆς Σάμου βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 105 κέ.), εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῶν ὁποίων ἀνοίγεται ἀψίς, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική, ἣ δὲ κολυμβήθρα κεῖται εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου.

Εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου, ἣ κολυμβήθρα κεῖται ἐντὸς τῆς ἀψίδος, ἀφέθη ὅμως διάστημα μεταξὺ κολυμβήθρας καὶ ἀψίδος, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ περὶ τὴν κολυμβήθραν μετακίνησις.

Τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νέας Ἀγχιάλου καὶ τὸ ἐν Κέδρω τῆς Σάμου κεῖνται κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ παρακειμένου ναοῦ. Ἐξάίρεσιν φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἐν Ἰαλυσῶ τῆς Ρόδου, τὸ ὁποῖον ἔκειτο πιθανῶς κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ (τὸ σχέδιον τῆς παρὰ τὸ βαπτιστήριον κειμένης βασιλικῆς εἶναι δυσδιάκριτον). Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ἐπίσης ὅτι τὸ ἐν Κέδρω τῆς Σάμου βαπτιστήριον ἔκειτο εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς ἀπόστασιν, ὡς ἀνεξάρτητον καὶ αὐτότελές οἰκοδόμημα.

Μεγάλην ὁμοιότητα ἐμφανίζουν τὰ βαπτιστήρια αὐτὰ πρὸς ἕτερα, κείμενα εἰς Παλαιστίνην, οἷα εἶναι : τὸ ἐν Garizim τοῦ ἔτους 485³, τὸ ἐν Ras Siagha (ἀρχαῖον Ναβαῦ) τοῦ ἔτους 597⁴ καὶ τὸ ἐν Ain el-Mamudiyyeh (Χεβρών) βαπτιστήριον τοῦ 6ου αἰ.⁵

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν δύναται νὰ καταταγῇ καὶ τὸ εἰς τὴν Ἀρνίθαν τῆς Ρόδου βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 126 κέ.), ἣ κάτοψις τοῦ ὁποίου ἐμφανίζει

1. L. H. VINCENT-F. M. ABEL, ἔ.δ. σ. 358-359. B. BAGATTI, Actes Ve Congr. Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 217, 219, 262. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 83-84, εἰκ. 11.

2. D. J. M. STRIJEVIĆ, ἐν Recueil Trav. Inst. Ét. Byz., Ac. Serbe, II, 1953, σ. 182-183, εἰκ. 1c. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 99, εἰκ. 148.

3. A. M. SCHNEIDER, Beiträge bibl. Land., 1951, σ. 220-224. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 89, εἰκ. 37, 84.

4. B. BAGATTI, ἐν Riv AC 13, 1936, σ. 121-122, εἰκ. 9. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 120, εἰκ. 39.

5. DE VAUX, ἐν Quart. Dep. Ant. Palest. 13, 1948, σ. 166. F. BENOIT, ἐν Actes Ve Congr. Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 165. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 62, εἰκ. 51.

σχῆμα ὀρθογώνιον. Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογώνιου ἀνοίγεται εὐρύχωρος ἀψίς, ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική καὶ ἐξωτερικῶς τρίπλευρος ἢ ἡμιεξαγωνική¹, ἐνῶ κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείας καὶ νοτίας μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογώνιου ἀνοίγεται ἀνὰ μία ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική ἀψίς.

Τετράγωνα βαπτιστήρια

Τὸ φωτιστήριον πολλῶν ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζει ἐν κατόψει τετράγωνον σχῆμα. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι εὐρέως διαδεδομένος, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξυπηρετεῖ ἄριστα τὴν ἐν αὐτῷ τέλει τοῦ βαπτίσματος, διὰ τῆς τοποθετήσεως εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ τῆς κολυμβήθρας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ τετράγωνον σχῆμα εἶναι κατάλληλον πρὸς οἰκοδομὴν προσκτισμάτων, τὰ ὅποια οὕτω προσκολλῶνται εὐχερῶς εἰς τὸ κύριον σῶμα τῆς βασιλικῆς. Τὰ βαπτιστήρια τῆς ομάδος αὐτῆς ἐκαλύπτοντο εἴτε δι' ἡμισφαιρικοῦ θόλου, εἴτε δι' ἐπιπέδου ἢ καὶ διὰ πυραμοειδοῦς στέγης.

Συνήθως ὑπῆρχε προαύλιος ἢ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος. Τὰ βαπτιστήρια αὐτὰ προσκολλῶνται συνήθως κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ περὶ τὸν νάρθηκα.

Ἀναλόγως τῶν ἰδιαιτέρων γνωρισμάτων καὶ ἰδιορρυθμιῶν, τὰς ὁποίας ἐμφανίζουν, κατατάσσομεν αὐτὰ εἰς τὰς ἀκολούθους τρεῖς κατηγορίας :

α. Ἀ π λ ᾶ τ ε τ ρ ᾶ γ ω ν α β α π τ ι σ τ ῆ ρ ι α

Ἐκ τῶν τετραγώνων βαπτιστηρίων ἰδίαν ομάδα ἀποτελοῦν ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα ἀπλοῦ τετραγώνου. Τοιαῦτα εἶναι : τὸ παρὰ τὸ Ἑραῖον τῆς νήσου Σάμου (ἐνταῦθα σ. 104 κέ.), τὸ παρὰ τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος (ἐνταῦθα σ. 67 κέ.), τὸ τῆς βασιλικῆς Β (ἐνταῦθα σ. 82 κέ.) καὶ Γ (ἐνταῦθα σ. 84 κέ.) τῆς Νέας Ἀγχιάλου, τὸ τοῦ Ἁγίου Γαβριὴλ τῆς νήσου Κῶ (ἐνταῦθα σ. 123 κέ.) καὶ τὸ παρὰ τὴν βασιλικὴν Β τοῦ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ (ἐνταῦθα σ. 87 κέ.).

Εἰς τὰ βαπτιστήρια τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ὑπάρχει προαύλιος ἢ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος ἢ, ὅπου οὗτος ἐλλείπει, ἀναπληροῦται ὑπὸ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς (Ἑραῖον Σάμου). Ὑπάρχει συνήθως ἐπικοινωνία βαπτιστηρίου καὶ βασιλικῆς, πραγματοποιουμένη εἴτε ἀπ' εὐθείας διὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν αὐτῆς (Ἁγ. Γαβριὴλ Κῶ, Σικυῶν), εἴτε διὰ τοῦ νάρθηκος (Ἑραῖον Σάμου),

1. Ἐκτὸς ἀριθμοῦ παλαιοχριστιανικῶν μνημείων (βασιλικαί, βαπτιστήρια, λουτρῶνες) ἔχουν ἀψίδα ἐσωτερικῶς μὲν ἡμικυκλικήν, ἐξωτερικῶς δὲ τρίπλευρον ἢ ἡμιεξαγωνικήν. Πρβ. ΗΛ. ΚΟΛΛΙΑ, Τὸ Γυαλοῦ χωρῆφι Κερπάρου καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τοῦ Λευκοῦ, ΑΕ 1971, Β' Χρονικά, σ. 7-8. CH. DELVOT, Etudes d'architecture paléochrétienne et byzantine, Byzantion 32, 1962, σ. 307-310.

εἶτε διὰ τοῦ αἰθρίου (βασιλική Β Νέας Ἀγχιάλου). Ἡ κολυμβήθρα κεῖται σχεδὸν πάντοτε εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου.

Μεταξὺ τῶν βαπτιστηρίων αὐτῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τοιούτων ἐτέρων χωρῶν παρατηρεῖται σχετικὴ ὁμοιότης. Οὕτω παρόμοια βαπτιστήρια εὐρίσκονται : εἰς Τρέβηρα τῆς Γαλατίας (σημ. Trier τῆς Δυτ. Γερμανίας) εἰς τὸν χώρον τὸν κείμενον μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ (Dom) καὶ τῆς Liebfrauen - Kirche, ὠκοδομήθη περὶ τὸ 340 βαπτιστήριον μετὰ τετραγώνου φωτιστηρίου¹. Εἰς Leptis Magna (Τριπολιτὶς Ἀφρικῆς) καὶ παρὰ τὸν ὑπ' ἀριθμ. 2 ναόν, διεπιστάθη τετράγωνον βαπτιστήριον τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527 - 565)². Ἐπίσης εἰς Leptis Magna καὶ παρὰ τὴν βασιλικὴν 3, ὑπῆρχε τετράγωνον βαπτιστήριον τῶν μέσων τοῦ βου αἰ.³ Εἰς τὸν ἐν Ρώμῃ ναόν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (in via Latina) ἔκειτο τετράγωνον βαπτιστήριον παλαιοχριστιανικῶν χρόνων⁴.

Ἐκ τοῦ ἰκανοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετὰ τετραγώνου φωτιστηρίου βαπτιστηρίων, τῶν ἐν τῇ Δύσει ἀπαντωμένων, συναγομεν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἦτο συνήθης εἰς Ἰταλίαν, Γαλατίαν καὶ Β. Ἀφρικὴν. Ἡ Ἑλλάς, εὐρίσκομένη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν ἀμφοτέρων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην.

β. Τετράγωνα βαπτιστήρια μετὰ γωνιαίων πεσσῶν

Τὸ φωτιστήριον ὠρισμένων βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα τετραγώνου, κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου σχηματίζονται πεσσοί. Οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ εἶναι προσκεκολλημένοι πρὸς τὰς γωνίας τοῦ φωτιστηρίου, ἀποτελοῦντες συμπαγῆ πρὸς τοὺς τοίχους αὐτοῦ ὄγκον. Οὗτοι ἐχρησίμευον μὲν πρὸς στήριξιν τῆς ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς τοῦ φωτιστηρίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν καὶ τῆς δημιουργίας εἰδους τυφλῶν ἀψιδωμάτων, ὑπεδηλοῦτο τὸ σταυρικὸν σχῆμα. Τὰ βαπτιστήρια τῆς ομάδος αὐτῆς ἔχουν πάντοτε προαὐλῶν ἢ ἐξώτερον οἶκον.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς οὗτος τύπος μετὰ τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον, τὸν στηριζόμενον εἰς τοὺς τέσσαρας πεσσούς, κατάγεται ἐκ τῆς Ἀνατολῆς (πυρολατρικοὶ περσικοὶ ναοὶ)⁵. Ἀφτηρία τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι τὸ τετράγωνον καὶ οὐχὶ ὁ σταυρός.

1. TH. K. KEMPF, ἐν Germania 1951, σ. 49, 51, 55. Τοῦ αὐτοῦ, Frühchristliche Funde und Forschungen in Deutschland, Actes Ve Congr. Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 70-71, εἰκ. 5.

2. P. ROMANELLI, ἐν Atti IV° Congr. Int. Arch. Chr. 1938, II (1940), σ. 266, εἰκ. 13. A. KHAT-CHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 101, εἰκ. 242.

3. J. B. WARD PERKINS - R. G. GOODCHILD, ἐν Archaeologia 95, 1953, σ. 29, 31, 67, εἰκ. 13.

4. H. MARUCCI, Elem. arch. chr. II, 1901, σ. 200. J. ZETTINGER, ἐν RQ 16, 1902, σ. 339-340.

5. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχαιολογία, σ. 391.

Ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται τὰ ἀκόλουθα : τὸ παρὰ τὸν Ὀκτάγωνον ναὸν Φιλίππων (ἐνταῦθα σ. 96 κέ.), τὸ τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγιοσθένων (ἐνταῦθα σ. 71 κέ.), τὸ τῶν Δυτικῶν Θερωῶν τῆς πόλεως Κῶ (ἐνταῦθα σ. 119 κέ.) καὶ τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς Γ Σκουτέλας εἰς Κορίνθον (ἐνταῦθα σ. 64 κέ.). Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν δυνάμεθα ἐπίσης νὰ κατατάξωμεν καὶ τὸ εἰς Κῆπον τῆς νήσου Μήλου βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 108 κέ.), τὸ ὁποῖον ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 5ον αἰ. καὶ ἐμφανίζει τὴν ἰδιορρυθμίαν ὅτι κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ φωτιστηρίου ἀνοίγεται εὐρεῖα, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴ ἀψίς, ἐντὸς τῆς ὁποίας κεῖται ἡ κολυμβήθρα, ὅπως καὶ εἰς τὰ βαπτιστήρια τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, ὅπου κατὰ κανόνα ἡ κολυμβήθρα κεῖται ἐντὸς τῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου.

Ἡ κολυμβήθρα εἶναι σταυροειδοῦς σχήματος (βαπτιστήριον Φιλίππων παρὰ τὸν Ὀκτάγωνον ναόν, βασιλικὴ Γ Σκουτέλας Κορίνθου), ἢ κυκλικῶς (Αἰγιοσθένα, Δυτικαὶ Θέρμαι Κῶ).

Συγγένειαν πρὸς τὰ βαπτιστήρια τῆς ομάδος αὐτῆς ἐμφανίζει τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον τῆς «βασιλικῆς μετὰ κίωνων» (basilique à piliers) τῆς Ἐφέσου¹ καὶ τὸ εἰς Βάρναν - Djanavar Téré (Βουλγαρία)² βαπτιστήριον τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος.

γ. Τετραγώνια βαπτιστήρια, περιβαλλόμενα ὑπὸ διαδρόμων

Ὡρισμένα ἐκ τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἔχουν φωτιστήριον σχήματος τετραγώνου ἐν κατόψει, περιβαλλόμενον γύρωθεν ὑπὸ διαδρόμων. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐξάιρεται ὁ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βαπτιστηρίου κείμενος χῶρος — τὸ φωτιστήριον — καὶ δημιουργοῦνται περίξ βοηθητικοὶ χῶροι, χρησιμοποιούμενοι ὡς προαύλιος ἢ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος, ὡς ἀποδυτήριον καὶ ὡς χρισμάριον. Τὸ φωτιστήριον εἶναι οὕτω προσιτὸν ἐξ ὅλων τῶν παρακειμένων βοηθητικῶν χώρων. Ὡς προαύλιος οἶκος εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτάς θὰ ἐχρησίμειεν ὁ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ φωτιστηρίου κείμενος διάδρομος οὕτως, ὥστε κατὰ τὴν ἀπόταξιν τοῦ Σατανᾶ νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ πρὸς Δ ἐνατένισις τῶν πρὸς τὸ βάπτισμα ὑποψηφίων³ καὶ ἢ ὑπ' αὐτῶν ἐμφύσησις καὶ ἐμπτυσις τοῦ Διαβόλου, τοῦ ὁποίου τὸ κράτος, ὡς πιστεύεται, κεῖται πρὸς Δυσμᾶς.

1. Forsch. Ephesos IV, 1932, σ. 68-69, εἰκ. 75, 90. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 86, εἰκ. 102, 138.

2. V. IVANOVA, ἐν Annuaire Musée Sofia, 1922-1925, σ. 460-461, 563, εἰκ. 301.

3. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυστ. Κατηχ. 1, 2, ἔ.ἀ. σ. 84: Εἰσήμετε πρῶτον εἰς τὸν προαύλιον τοῦ βαπτίσματος οἶκον, καὶ πρὸς δυσμᾶς ἐστῶτες...ἀπετάττεσθε τῷ Σατανᾷ.

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται τὰ ἀκόλουθα ἐκ τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος : τὸ εἰς Ἐλευσίνα (ἐνταῦθα σ. 73 κέ.), τὸ εἰς Νεμέαν Κορινθίας (ἐνταῦθα σ. 66 κέ.) καὶ τὸ εἰς Κέφαλον τῆς νήσου Κῶ (Ἄγ. Στέφανος) βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 118 κέ.). Τὸ τετράγωνον φωτιστήριον τῶν βαπτιστηρίων αὐτῶν περιβάλλεται καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ ὑπὸ ὀρθογωνίων διαδρόμων. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν κατατάσσομεν καὶ τὸ εἰς Ζηπάρι τῆς νήσου Κῶ (Ἄγιος Παῦλος) βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 115 κέ.), τοῦ ὁποῖου τὸ τετράγωνον φωτιστήριον περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίων διαδρόμων μόνον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν). Τὰ εἰς Ἐλευσίνα καὶ Νεμέαν βαπτιστήρια κεῖνται κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς, τὸ εἰς Κέφαλον τῆς Κῶ (Ἄγ. Στέφανος) πρὸς Α μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ τὸ εἰς Ζηπάρι τῆς Κῶ (Ἄγ. Παῦλος) κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς βασιλικῆς.

Καὶ ἕτερα δύο ἐκ τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζουσι ἐξωτερικῶς τετράγωνον φωτιστήριον, τὸ ὁποῖον περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς αὐτοῦ (βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ ὀρθογωνίου σχήματος διαδρόμων. Ταῦτα εἶναι : τὸ εἰς θέσιν Ζηπάρι - Καπαμᾶ, Ἄγ. Ἰωάννης τῆς νήσου Κῶ (ἐνταῦθα σ. 124 κέ.) καὶ τὸ παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Λιμένος τῆς πόλεως Κῶ βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 121 κέ.). Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ φωτιστηρίου ἀμφοτέρων τούτων ἔχει ἐν κατόφει σχῆμα κυκλικόν, κατατάσσομεν αὐτὰ εἰς ἕτερον κατηγορίαν, περὶ τῆς ὁποίας πραγματευόμεθα ἐν τοῖς ἐπομένοις.

Ἔτερα συγγενῆ πρὸς τὸν τύπον αὐτὸν βαπτιστήρια, κείμενα ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀνευρίσκομεν εἰς Μ. Ἀσίαν· φαίνεται ὅτι ὁ τύπος οὗτος ἦτο διαδεδομένος εἰς Ἑλλάδα καὶ Μ. Ἀσίαν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, γεγονόςς τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὰς ὑπαρχούσας σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν εἰς τὸν τομέα τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς λειτουργικῆς κατὰ τοὺς ὑπ' ὄψιν χρόνους.

Οὕτω εἰς Gül-Bakhehé, πλησίον τῆς Σμύρνης, ἀνεκαλύφθη συγγενὲς πρὸς τὴν ἐνταῦθα ἐξεταζομένην ομάδα βαπτιστηρίων, τοῦ 5ου - 6ου αἰ. ¹, ἥτοι σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον τοῦ ἐν Ἐλευσίνῃ βαπτιστηρίου. Παρόμοιον βαπτιστήριον τοῦ 5ου - 6ου αἰ. ² ὑπῆρχεν ἐπίσης καὶ εἰς Arab-Hissar (ἀρχαία Alabanda Καρίας).

Συγγενὲς πρὸς τὰ μνημεῖα αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ εἰς Saint-Maurice d'Againe (Ἑλβετία) βαπτιστήριον, τὸ ὁποῖον ᾠκοδομήθη κατὰ τὰ ἔτη 515 - 520 ³.

1. G. WEBER, ἐν BZ 10, 1901, σ. 568-573. J. STRZYGOWSKI, Kleinas. 1905, σ. 48-49, εἰκ. 35.

2. EDHEM BEY, Comptes rendus Acad. Inscr., 1905, σ. 443· 1906, σ. 409-411, εἰκ. 2-3.

3. L. BLONDEL, ἐν Vallesia III, 1948, σ. 9-57. A. KHATCHATRIAN, ἔκ. σ. 124-125, εἰκ. 357.

Ἡ κολυμβήθρα ἔκειτο πάντοτε εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, ὑπῆρχε δὲ ἄμεσος ἐπικοινωνία μεταξύ βαπτιστηρίου καὶ βασιλικῆς.

Τετράκογχα βαπτιστήρια

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν κατατάσσομεν τὰ βαπτιστήρια ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἐν κατόψει εἶναι σχήματος τετραγώνου· κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τούτου ἀνοίγονται ἰσάριθμοι ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων¹.

Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν τὰ μετὰ κογχῶν οἰκοδομήματα ἦσαν λίαν συνήθη, ὡς μαισολεῖα, θέρμαι κ.ἄ. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη ἐμιμήθη τὰ μετὰ κογχῶν ρωμαϊκὰ ταῦτα κτίσματα, κατὰ τὴν ἀνέγερσιν μαρτυρίων, βαπτιστηρίων καὶ ναῶν².

Τὸ βασικὸν σχέδιον τῶν παλαιοχριστιανικῶν τετρακόγχων οἰκοδομημάτων εἶναι ἐν τετράγωνον, τὸ ὁποῖον καλύπτεται διὰ κτιστοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου, κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὁποῖου ἀνοίγονται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι διαμέτρου ἴσης πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ τετραγώνου, αἱ ὁποῖαι καλύπτονται διὰ τεταρτοσφαιρίων³.

Τετράκογχον παλαιοχριστιανικὸν οἰκοδόμημα (μαρτύριον ἢ μαισολεῖον) διεπιστώθη καὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν Γεροσκήπου τῆς Κύπρου⁴. Ὡσαύτως καὶ εἰς Ἀρνίθαν Ρόδου ἀνευρέθη ἕτερον τετράκογχον μαρτύριον, τοῦ 6ου αἰ.⁵

Ὁ εἰς τὸ κέντρον τῆς στοᾶς τοῦ Ἀδριανοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας ἀνασκαφεῖς τετράκογχος ναὸς⁶ χρονολογεῖται εἰς τὸν 5ον αἰ. Ἕτεροι τετράκογχοι ναοὶ εἶναι: ὁ εἰς Μεδιόλινα ναὸς τοῦ Ἀγ. Λαυρεντίου καὶ ἡ λεγομένη Ἐρυθρὰ ἐκκλησία παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν⁷.

Ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος τετράκογχον φωτιστήριον ἔχει τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Στόβων⁸

1. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονικὴν Μονῆς Περιστερῶν, ABME 7, 1951, σ. 161-163, εἰκ. 8Α, 8Β. Τοῦ αὐτοῦ, Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δράγανο τῆς Ἀχαΐας, ABME 11, 1969, σ. 74, εἰκ. 17.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 334-335. Α. ΦΤΤΡΑΚΗΣ, Λεψάνα καὶ τάφοι μαρτύρων, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, 1955, σ. 53, 91. Πρβ. TH. KLAUSER, Christliche Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung. Neue Einsichten und neue Probleme, ἐν Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes, Nordrhein-Westfalen, 1960, σ. 43-54.

3. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 74-75. Πρβ. Η. ΚΟΕΤΗΕ, Frühchristliche Nischen-Rundbauten, 1928.

4. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 74-75, εἰκ. 18α.

5. Α. ORLANDOS, Les monuments paléochrétiens, σ. 114-115, εἰκ. 7.

6. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 173-175, εἰκ. 6.

7. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 335.

8. R. F. HODDINOTT, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, 1963, σ. 168-169.

Μακεδονίας (ἐνταῦθα σ. 93 κέ.) βαπτιστήριον. Ἐπὶ τῶν πλευρῶν κανονικοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται τέσσαρες ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, διαμέτρου ὀλίγου μικροτέρας τῆς πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, αἱ ὁποῖαι ἐκαλύπτοντο διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἡ ὄροφή αὐτοῦ ἦτο κτιστὸς ἡμισφαιρικὸς θόλος¹ οὕτω τὸ φωτιστήριον αὐτὸ ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα τετράφυλλον.

Ὅμοιον πρὸς τὸ εἰς Στόβους τετράκογχον βαπτιστήριον εἶναι τὸ εἰς Tizirt (Ἀλγερία), τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ.¹ καὶ κείμενον βορείως τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ τὸ μῆκος τῆς χορδῆς τῶν κογχῶν εἶναι ἴσον πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ τετραγώνου.

Τετράκογχον ἦτο καὶ τὸ πρὸς Β τοῦ φωτιστηρίου τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Λεχαιίου (βασιλικὴ Δ Κορίνθου) κείμενον οἰκοδόμημα², τὸ ὅποιον ἐρμηνεύεται ὡς ἀποδυτήριον. Εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ ὑπῆρχε τετράγωνον, ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου ἠνοίγοντο ἰσάριθμοι ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἡ πλευρὰ τοῦ βασικοῦ τετραγώνου εἶχεν ἀυξηθῆναι πέραν τῆς χορδῆς τῶν κογχῶν³. Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα, ἡ στέγη τοῦ τετρακόγχου τούτου ἦτο ξυλίνη⁴.

Κυκλικὰ βαπτιστήρια

Τὰ πρότυπα τῶν περιφερικῶν κτηρίων ἔλαβον οἱ χριστιανοὶ ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς κυρίως ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποίησε τὸ περιφερικὸν οἰκοδόμημα διὰ μαυσωλεῖα, νυμφαῖα καὶ θέρμας⁵. Τὸ περιφερικὸν οἰκοδόμημα προσφέρεται ἄριστα διὰ κτήρια, εἰς τὰ ὁποῖα παρίσταται ἀνάγκη ἐξάρσεως τοῦ κέντρον (βαπτιστήρια, μαρτύρια)⁶. Εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ περιφερικοῦ κτίσματος συνέβαλε μεγάλως καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἰδρυσις τοῦ κυκλικοῦ μαρτυρίου τοῦ Παναγίου Τάφου εἰς Ἱεροσόλυμα⁷.

1. M. LEGLAY, Note sur quelques baptistères d'Algérie, Actes Ve Congr. Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 401, εἰκ. 1. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 135, εἰκ. 246.

2. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἀνασκαφὴ ἐν Λεχαιῷ, ΠΑΕ 1961, σ. 137 κέ., εἰκ. 1-2.

3. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΝ, ἔ.δ. σ. 75-76, εἰκ. 188.

4. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ.δ. σ. 140.

5. Πρβ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ., Ἀρχ., σ. 323-324. H. KOETHE, ἔ.δ. σ. 1 κέ. H. WINDFELD-HANSEN, Édifices antiques à plan central d'après les architectes de la renaissance et baptistères paléochrétiens, Actes Ve Congr. Intern. Arch. Chr., 1954 (1957), σ. 391-399.

6. Α. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 53.

7. Ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας περιγράφεται ἡ μορφή καὶ ἡ διάταξις τοῦ κυκλικοῦ μαρτυρίου τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως Γ' 34-40, ΒΕΠ 24, 1960, σ. 158-159: 34. Τοῦτο μὲν ὄν πρῶτον ὄσωναι τοῦ παντός κεφαλῆν ἐξαισέτοις γίσιαι κόσμῳ τε πλείστω κατεπόικιεν ἢ τοῦ βασιλέως φιλοτιμία, παντοίοις καλλωπίμασι τὸ σεμνὸν ἄντρον φαιδρῶ-

Θεολογικαὶ ὡσαύτως προϋποθέσεις φαίνεται ὅτι συνέβαλον, ἵνα χρησιμοποιηθοῦν περίκεντρα μετ' ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου οἰκοδομήματα ὡς μαρτύρια καὶ βαπτιστήρια. Τοιαύτη προϋπόθεσις ὑπῆρξεν ἡ πίστις τῶν χριστιανῶν περὶ τῆς παρουσίας τῆς θείας Χάριτος εἰς τὰ λείψανα τῶν μαρτύρων καὶ εἰς τὸ ἡγιασμένον ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος¹, ἡ ὁποία συνῆπτε τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ πρὸς τὸν οὐράνιον κόσμον².

Ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν ἔχουν φωτιστήριον, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει ἐν κατόψει κυκλικὸν σχῆμα. Ἡ κολυμβήθρα εἰς τὰ βαπτιστήρια αὐτὰ ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ φωτιστήριον ἠνοίγετο συνήθως κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτοῦ, ὥστε ὁ εἰσερχόμενος νὰ βλέπη πρὸς Α (Ἄσπις Ἀργους - βαπτιστήριον Β, Βουθρωτῶν Ἠλείου, Βραυρῶν, Ζηπάρι - Καπαμᾶ Κῶ, Κῶς - βασιλικὴ Λιμένος). Ἐνίοτε ὑπῆρχεν ἡμικυκλικὴ κόγχη πρὸς Α τοῦ κυκλικοῦ φωτιστηρίου, ὥστε τὸ κτήριον νὰ λαμβάνη σαφῆ προσανατολισμὸν (Βουθρωτῶν Ἠλείου, Κῶς - βασιλικὴ Λιμένος). Συχνὰ τὸ φωτιστήριον τῶν βαπτιστηρίων τῆς ομάδος περιεβάλλετο ὑπὸ κυκλικῶν (Βραυρῶν) ἢ ὀρθογωνίων διαδρόμων (Κῶς - Ζηπάρι Καπαμᾶ, Κῶς - βασιλικὴ Λιμένος). Τοῦτο ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καὶ ἐπεκρινῶνε πρὸς τὰ βοθητικὰ διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου καὶ δι' αὐτῶν πρὸς τὴν βασιλικήν.

Τὰ κυκλικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος διακρίνομεν εἰς τρεῖς ἐπὶ μέρους κατηγορίας, βάσει τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα ταῦτα ἐμφανίζουν.

α. Βαπτιστήρια ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κυκλικὰ

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν κατατάσσομεν τὰ βαπτιστήρια ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ φωτιστήριον ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κυκλικόν. Τοιαῦτα δὲ εἶναι τὰ ἑξῆς: Τὸ εἰς τὸ Ἑβραϊόκαστρον Θάσου (ἐνταῦθα σ. 92 κέ.), τὸ εἰς τὴν Βραυρῶνα Ἀττικῆς (ἐνταῦθα σ. 72 κέ.) καὶ τὸ εἰς τὴν Ἄσπινδα Ἀργους βαπτιστήριον Β (ἐνταῦθα σ. 59 κέ.).

νοσα...38. Τοῦτων δ' ἀντικρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦ παντὸς ἡμισφαιρίου ἦν ἐπ' ἄκρον τοῦ βασιλείου τεταγμένον, δὲ δὴ δυοκαίδεκα κίονες ἐστεφάνουν, τοῖς τοῦ σωτήρος ἀποστόλοις ἰσάριθμοι, κρατήρησι μεγίστοις ἐξ ἀργύρου πεποιημένοι τὰς κορυφὰς κοσμοῦμενοι, οἷς δὴ βασιλεὺς αὐτὸς ἀνάθημα κάλλιστον ἔδωκετο τῷ αὐτοῦ Θεῷ. Βλ. καὶ Α. HEISENBERG, Grabeskirche und Apostelkirche, zwei Basiliken Konstantins, 1908. Η. VINCENT - F. M. ABEL, ἕ.ἀ. Α. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, ἕ.ἀ. σ. 57-58.

1. TERTULL., De baptismo IV 4, CCL 4, σ. 280.

2. Α. GRABAR, Martyrium I, 1943, σ. 203. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, σ. 43.

Ἐκ τούτων, τὸ ἀρχιτεκτονικῶς ἀπλούστερον εἶναι τὸ εἰς Ἑβραϊόκαστρον Θάσου, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα ἐν Ἑλλάδι. Ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχε προαύλιος οἶκος ἢ ἕτερος ἐκ τῶν γνωστῶν βοηθητικῶν χώρων, ἀλλὰ τὸ βαπτιστήριον περιελάμβανε μόνον τὸν κυκλικὸν χώρον τοῦ φωτιστηρίου. Τοὺς ἐλλείποντας βοηθητικούς χώρους ἀνεπλήρου προφανῶς ὁ νόρθηξ, μετὰ τοῦ ὁποίου τὸ φωτιστήριον εὐρίσκετο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν.

Τὸ εἰς Βραυρῶνα βαπτιστήριον εἶναι μνημειῶδες· τὸ κυκλικὸν φωτιστήριον περιεβάλλετο ὑπὸ κυκλικῷ διαδρόμῳ καὶ ὑπῆρχε προαύλιος οἶκος. Ἡ ὅλη διάταξις αὐτοῦ ἦτο μεγαλοπρεπεστέρα καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις αὐτοῦ πλουσιωτέρα. Τοῦτο ἐξηγεῖται πιθανῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Βραυρῶνος ἦτο ὁ καθεδρικὸς ναὸς (ἐντὸς τῆς ἀψίδος ὑπῆρχε σύνθρονος) ἀκμαζούσης χριστιανικῆς κοινότητος. Ἐξ ἄλλου ὁ θος αἰ., κατὰ τὸν ὁποῖον ἀνηγέρθη, εἶναι ἐποχὴ σχετικῆς ἡρεμίας καὶ οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀνθῆσεως διὰ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν¹.

Τὸ εἰς τὸν θον αἰ. χρονολογούμενον βαπτιστήριον τῆς Ἀσπίδος Ἀργους, ἐμφανίζει ἀπλότητα κατὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτοῦ μορφήν καὶ τὴν ὅλην διαμόρφωσιν. Εἰς τοῦτο ὑπῆρχον βοηθητικοὶ χώροι (προθάλαμος, ἀποδυτήριον).

Ἄτερα γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ κυκλικὰ βαπτιστήρια, τοῦ αὐτοῦ τύπου, εὐρισκόμενα ἐκτὸς Ἑλλάδος, εἶναι τὰ ἐξῆς: Τὸ εἰς Ρώμην παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Λατερανοῦ (βαπτιστήριον II) τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου² καὶ τὸ εἰς Aljezares (Ville de Murcie - Ἰσπανία) βαπτιστήριον, χρονολογούμενον μετὰ τῶν ἐτῶν 587 - 802³.

β. Κυκλικὰ βαπτιστήρια, ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τετραγώνου

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκουν τὰ βαπτιστήρια ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ κυκλικὸν σχῆματός φωτιστήριον ἐγγράφεται ἐντὸς τετραγώνου. Τοιαῦτα εἶναι τὸ εἰς Βουθρωτῶν Ἠλείου (ἐνταῦθα σ. 86 κέ.) καὶ τὸ εἰς Ἐμπορεῖδ Χίου (ἐνταῦθα σ. 106 κέ.) βαπτιστήριον.

Τὸ εἰς Βουθρωτῶν βαπτιστήριον φηκοδομήθη κατὰ τὸν 4ον αἰ. ὡς κοσμικὸν χαρακτῆρος οἰκοδόμημα, μετετρέπη δὲ κατὰ τὸν θον αἰ. εἰς χριστιανικὸν βαπτιστήριον. Ἡ τοιαύτη μετατροπὴ καταδεικνύει ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἐδέχθη μόνον τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ πα-

1. Περβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.δ. σ. 163.

2. G. B. GIOVENALE, Il battistero Lateranense, StAcr 1, 1929, σ. 1-146. F. W. DEICHMANN, Frühchristliche Kirchen in Rom, 1948, σ. 18-19. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 122, εἰκ. 349.

3. Αὐτόθι σ. 63, εἰκ. 348.

ρέλαβε καθαρῶς κοσμικοῦ χαρακτήρος οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα διὰ σχετικῶν μεταβολῶν καὶ προσθηκῶν προσήρμοσεν εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς χριστιανικῆς λατρείας¹.

Αἱ μεγάλοι διαστάσεις τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Βουθρωτοῦ, οἱ εἰς δύο ὁμοκέντρους κύκλους εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ διατεταγμένοι 16 κίονες καὶ τὰ πολύχρωμα ψηφιδωτὰ δάπεδα προσέδιδον εἰς τοῦτο ὄντως μνημειώδη μορφήν.

Ἄπλουστέρας μορφῆς καὶ μικροτέρων διαστάσεων ἦτο τὸ εἰς τὸ Ἐμπορεῖο Χίου βαπτιστήριον. Τὸ φωτιστήριον αὐτοῦ ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα κύκλου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου. Τὸ ὄλον σύμπλεγμα τοῦ βαπτιστηρίου (φωτιστήριον, προθάλαμος, χρισμάριον καὶ κατηχουμενεῖον) ἦτο προσηρμοσμένον ὀργανικῶς πρὸς τὴν βασιλικήν, ἀποτελοῦν πρόσκτισμα αὐτῆς καὶ οὐχὶ ἀνεξάρτητον οἰκοδόμημα. Τὸ βαπτιστήριον κεῖται εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς, ἥτοι εὐρίσκεται κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς καὶ γειτνιάζει πρὸς τὸν νάρθηκα, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἦτο προσωρισμένος διὰ τοὺς κατηχουμένους.

Ὁμοιότητα πρὸς τὰ βαπτιστήρια τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐμφανίζει τὸ βαπτιστήριον I τοῦ Λατερανοῦ ἐν Ρώμῃ. Τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς μετατροπῆς μιᾶς τῶν αἰθουσῶν τῶν Θερωῶν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Λατερανοῦ εἰς χριστιανικὸν βαπτιστήριον, γενομένης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰ. Οὕτω διεμορφώθη τὸ φωτιστήριον, τοῦ ὁποῖου ἡ κάτοψις ἐνεφάνιζε σχῆμα κύκλου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου².

Τὸ βαπτιστήριον εἰς Mont Admirable (Ἄντιόχεια Συρίας), τὸ ὁποῖον κεῖται πρὸς Β τοῦ μεγάλου σταυροσχήμου μαρτυρίου τοῦ Ἀγ. Συμεὸν τοῦ Στυλίτου τοῦ νεωτέρου³, εἶναι ἐσωτερικῶς κυκλικὸν καὶ ἐξωτερικῶς πολυπλευρον· φέρει μίαν κόγχην πρὸς Α καὶ εὐρὺν ὀρθογώνιον διάδρομον ἐν εἴδει λαιμοῦ, ὁ ὁποῖος παρεμβάλλεται μεταξὺ τῆς κόγχης καὶ τοῦ κυκλικοῦ πυρῆνος τοῦ φωτιστηρίου.

Ἡ ὁμοιότης τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος τοῦ τύπου αὐτοῦ πρὸς τὰ βαπτιστήρια Λατερανοῦ I καὶ Mont Admirable ἐγκριταί εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀρχιτέκτονος νὰ κατασκευάσῃ οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποῖου ἡ κάτοψις νὰ ἐμφανίζῃ ἐσωτερικῶς σχῆμα κύκλου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου ἢ πολυπλεύρου. Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχουν ἰδιορρυθμίαι καὶ ἐπὶ μέρους διαφοραὶ εἰς ἕναστος τῶν μνημείων αὐτῶν. Ἐξ ὄλων αὐτῶν τῶν μνημείων τὸ εἰς Βουθρωτῶν βαπτιστήριον παραμένει μοναδικὸν ὡς πρὸς τὸν μνημειώδη χαρακτήρα του καὶ τὸν ἀμιγῆ ἄρχιτεκτονικὸν του τύπον.

1. Πρβ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βοζ. Ἄρχ., σ. 168-169.

2. Πρβ. G. B. GIOVENALE, ἔ.δ. σ. 1-141. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 122-123, εἰκ. 292.

3. J. MECÉRIAN, ἐν Comptes rendus Ac. Inscr., 1936, σ. 205-206. J. LASSUS, Sanct. Syrie, 1947, σ. 133-135, εἰκ. 55. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 65, εἰκ. 57.

γ. Κυκλικὰ βαπτιστήρια, ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τετραγώνου, ὀκτάκογχα ἐσωτερικῶς

Τὸ φωτιστήριον τῶν βαπτιστηρίων τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα κύκλου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κανονικοῦ τετραγώνου, κατὰ τὴν διάμετρον δὲ τοῦ κύκλου καὶ ἐντὸς τῶν ἰκανοῦ πάχους τοίχων, ἀνοίγονται ὀκτὼ κόγχαι. Ὑπεστηρίχθη, ὅτι ὁ ἀριθμὸς ὀκτῶ δὲν εἶναι τυχαῖος, ἀλλὰ ἐνέχει συμβολικὴν ἔννοιαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ὀκταγωνικῶν βαπτιστηρίων, σημαίνων, μεταξὺ ἄλλων, τὴν διὰ τοῦ βαπτίσματος ἐπερχομένην ἀναγέννησιν καὶ τὴν οὕτω πραγματοποιουμένην καινὴν κτίσιν¹. Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον, κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην², εἰς ἕξ ἡμέρας, τὴν δὲ ἑβδόμην ἡμέραν ἀνεπαύθη, περατωθείσης οὕτω τῆς πρώτης δημιουργίας, ἣ διὰ τοῦ βαπτίσματος λαμβάνουσα χώραν νέα δημιουργία (καινὴ κτίσις) λογίζεται ὡς ἡ ἐν τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ λαβοῦσα χώραν δημιουργία, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ὁ ἀριθμὸς ὀκτῶ προσέλαβε συμβολικὴν ἔννοιαν.

Ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν κατὰτάσσομεν τὸ εἰς τὴν θέσιν Ζηπάρι - Καπαμᾶ, "Αγ. Ἰωάννης, βαπτιστήριον (ἐναῦθα σ. 117 κέ.) καὶ τὸ παρὰ τὴν βασιλικὴν Λιμένος τῆς πόλεως Κῶ (ἐναῦθα σ. 121 κέ.) τοιοῦτον.

Αἱ ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν φωτιστηρίων τῶν βαπτιστηρίων αὐτῶν ἀνοιγόμεναι κόγχαι εἶναι εἴτε ἡμικυκλικαὶ (βαπτιστήριον βασιλικῆς Λιμένος), εἴτε ἐναλλάξ ἡμικυκλικαὶ καὶ ὀρθογώνιοι (Ζηπάρι - Καπαμᾶ). Μεταξὺ τῶν κόγχων τούτων παρεμβάλλονται ὀκτὼ κίονες, οἱ ὁποῖοι εἶναι τοποθετημένοι εἰς ὁμόκεντρον κιονοστοιχείαν, ἐφαπτομένην τῆς περιφέρειας τοῦ κυκλικοῦ φωτιστηρίου.

Ταῦτα παρουσιάζουν καὶ ἕτερον κοινὸν γνώρισμα, ἥτοι περιβάλλονται κατὰ τὴν βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν πλευρὰν αὐτῶν ὑπὸ ὀρθογωνίου σχήματος διαδρόμων. Ἀμφότερα, ὡς φαίνεται, ὠκοδομήθησαν περίπου συγχρόνως.

Ὁ κύριος ἄξων τῶν βαπτιστηρίων αὐτῶν εἶχε κατεῦθυσιν ἐκ Δ πρὸς Α, ἣ δὲ εἴσοδος ἔκειτο πάντοτε εἰς τὴν δυτικὴν αὐτῶν πλευρὰν. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῶν ἐν Κῶ βαπτιστηρίων δὲν ἐπαναλαμβάνεται αὐτοῦσις εἰς οὐδὲν ἕτερον ἐκ τῶν γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων. Φαίνεται ὅτι οὗτος διεμορφώθη εἰς τὴν νῆσον καὶ δὲν διεδόθη εἰς ἑτέρας περιοχάς.

Παρόμοια βαπτιστήρια ἀπαντῶμεν καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος: Τὸ πρὸς Β τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ εἰς Reims (Γαλλία) βαπτιστήριον, τοῦ ἀ' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ-

1. Πρβ. F. J. DÖLGER, Zur Symbolik des altchr. Taufhauses, ἔ.α. σ. 153-187.

2. Γένεσις, κεφ. 1-2.

ώνος¹ εἶναι ἐξωτερικῶς τετράγωνον καὶ ἐσωτερικῶς κυκλικὸν μετὰ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν. Τὸ εἰς Zara (Δαλματία), προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τοῦ 4ου αἰ.², εἶναι ἐξωτερικῶς ἑξαγωνικόν, ἐσωτερικῶς δὲ κυκλικὸν μὲ ἕξ κόγχας.

᾽Οκταγωνικά βαπτιστήρια

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν περιφερικῶν κτισμάτων, ὑπάγονται καὶ τὰ ὀκταγωνικά οἰκοδομήματα³. Τὸ ὀκτάγωνον ἐχρησιμοποιήθη τόσον ὑπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς, ὅσον καὶ ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τὸ ἑλληνικῆς καταγωγῆς ὀκταγωνικὸν οἰκοδομημα ἀποτελεῖτο ἐξ ἰσοδόμων λίθων καὶ ἔφερε ξυλίνην στέγγην ἢ λίθινον θόλον⁴, ἐνῶ τὸ ρωμαϊκὸν ὀκτάγωνον ἔφερεν ἐσωτερικῶς κόγχας καὶ ἐστεγάζετο διὰ κτιστοῦ τρούλλου ἐξ ὀπτοπλίνθων⁵. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν ἀμφοτέρων τῶν ὀκταγωνικῶν αὐτῶν τύπων, συνεδύασε καὶ ἀνέπτυξεν αὐτοὺς περαιτέρω καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸν οὕτω διαμορφωθέντα τύπον πρὸς οἰκοδομὴν χριστιανικῶν οἰκοδομημάτων (ναῶν, μαρτυρίων, βαπτιστηρίων). ᾽Οκταγωνικοὶ ναοὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς εἶναι γνωστοὶ εἰς ἡμᾶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν⁶, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ διασωθέντων ἡρειπωμένων μνημείων⁷.

Τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν ὀκταγωνικὸν βαπτιστήριον εἶναι τὸ εἰς Μεδιόλανα τοιοῦτον⁸, προερχόμενον ἐκ τῶν χρόνων τοῦ ᾽Αμβροσίου (374 - 397).

1. L. DEMAISSON, in Bull. Mon., 1926, σ. 79-81. J. HUBERT, Archit. rel., 1952, ἀρ. 33. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 120, εἰκ. 355.

2. W. WEBER, Althfr. Kultb., 1912, σ. 95, 106, εἰκ. 115. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 140, εἰκ. 354. U. MONNERET DE VILLARD, Archit. rom. Dalm., 1910, σ. 12-14.

3. Πρβ. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, ᾽Επιστολὴ ΚΕ', Πρὸς ᾽Αμφιλόχιον, PG 46, στ. 1096: Κύκλον δὲ διὰ τὸ περιφερὲς ὀνόμασα τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα.

4. Πρβ. τὸ ἐν ᾽Αθήναις ᾽Οκτάγωνον, τὸ γνωστὸν ὡς ᾽Ωρολόγιον ᾽Ανδρονίκου τοῦ Κυρρῆστου ἢ Πύργος τῶν ἀνέμων, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

5. Πρβ. Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ., ᾽Αρχ., σ. 329.

6. ᾽Υπὸ τοῦ Εὐσεβίου περιγράφεται ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς τῆς ᾽Αντιοχείας, τὸν ὅποιον ἱδρυσεν ὁ Μ. Κωνσταντῖνος τὸ 331. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως Γ', 50, BEH 24, σ. 162: Εἶσα δὲ τὸν εὐκλήριον οἶκον εἰς ἀμήχανον ἐπάσας ἕψος, ἐν ὀκταέδρῳ μὲν συνεσταῖτα σχήματι, κύκλῳ δὲ ὑπερφῶν τε καὶ καταγείων χωρημάτων ἀπανταχόθεν περιστοιχισμένον. Ὁ Γρηγ. Νύσσης περιγράφει τὸ ὑπ' αὐτοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 379-394 ἱδρυθὲν ὀκτάγωνον, ὡς ἀκολούθως ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, ἔ.ἀ. στ. 1096: Σταυρός ἐστι τοῦ εὐκλήριου τὸ σχῆμα.... Ἄλλ' ἔργεται τῷ σταυρῷ κύκλος ὀκτώ γωνίας διεληγμένους. Κύκλον δὲ διὰ τὸ περιφερὲς ὀνόμασα τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα, ὥστε τὰς δύο τοῦ ὀκταγώνου πλευράς, τὰς ἐκ διαμέτρου ἀλλήλαις ἀντικειμένας, δι' ἀφίπων τοῖς τετραχῆ παρακειμένους οἰκίους τὸν ἐν τῷ μέσῳ ἀνάπτει κύκλον.

7. A. M. SCHNEIDER, Der heilige Berg Garizim, ἐν G. RODENWALDT, Neue Deutsche Ausgrabungen, 1930, σ. 83 κέ. J. W. CROWFOOT, The Cathedral at Bostra, ἐν Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement, 1936. Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 329 κέ.

8. M. M. ROBERTI, Il battistero antico di Milano, Atti del VI Congr. Intern. Archeol. Crist., Ravenna 1962, STIACr 26, 1965, σ. 706.

Τέσσερα ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἔχουν φωτιστήριον ὀκταγωνικοῦ σχήματος. Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς αὐτὸς τύπος ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς οἰκοδομὴν βαπτιστηρίων, λόγῳ τῆς ἐνταῦθα ἐπικρατοῦσης συνηθείας ἢ κολουμβήθρα νὰ τίθεται εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, ἀλλὰ καὶ ἐκ θεολογικῶν προϋποθέσεων¹. Τὰ ὀκταγωνικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος λόγῳ τῶν παραλλαγῶν, τὰς ὁποίας ἐμφανίζουν, κατατάσσονται εἰς τρεῖς ἐπὶ μέρους κατηγορίας.

α. Ἀπλᾶ ὀκταγωνικὰ βαπτιστήρια, ἐγγεγραμμένα ἐν τὸς τετραγώνου

Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν κατατάσσομεν τὰ βαπτιστήρια ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν φωτιστήριον ἐσωτερικῶς μὲν ὀκτάγωνον, ἐξωτερικῶς δὲ τετραγώνον. Ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος δύο ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν : τὸ εἰς τὴν Ἀσπίδα Ἀργους, παρὰ τὴν βασιλικὴν Α (ἐνταῦθα σ. 58 κέ.) καὶ τὸ εἰς Παλικούρα τῶν Στόβων (ἐνταῦθα σ. 94 κέ.).

Ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου τοῦ εἰς Ἀσπίδα Ἀργους βαπτιστηρίου καὶ εἰς ἐκάστην γωνίαν τοῦ ὀκταγώνου, ὑπῆρχεν ἀνὰ μία χαμηλὴ βᾶσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ ἐστηρίζετο κίων, εὐρισκόμενος ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ φωτιστηρίου. Οἱ ὀκτὼ αὐτοὶ κίονες ἔφερον πιθανῶς ἡμικυκλικὰ τόξα, ἐνέχοντα διακοσμητικὸν χαρακτῆρα καὶ χρησιμεύοντα πρὸς στήριξιν τῆς στεφάνης, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐφέρετο ὁ κτιστὸς ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος. Ἡ ὑπαρξὶς κίωνων καὶ τόξων προσέδιδε μνημειώδη χαρακτῆρα εἰς τὸ φωτιστήριον, τὸ ὁποῖον ἐνεφάνιζεν ἐσωτερικῶς ἀνάλογον μορφήν πρὸς τὴν τοῦ βαπτιστηρίου τῶν Ὁρθοδόξων εἰς τὴν Ραβένναν τῆς Ἰταλίας².

Τὸ εἰς Παλικούρα τῶν Στόβων βαπτιστήριον ἐμφανίζει ἀπλούστερον σχῆμα. Τὸ ὀκταγωνικὸν φωτιστήριον ἐνεγράφετο ἐντὸς τετραγώνου. Ἡ κάλυψις αὐτοῦ ἐγένετο διὰ κτιστοῦ ἡμισφαιρικοῦ τροῦλλου.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀμφότερα ἔκειντο εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν βασιλικήν, ὥστε νὰ παρέχεται ἢ ἐντύπωσις ὅτι ταῦτα ἀπετέλουν αὐτοτελεῆ καὶ ἀνεξάρτητα διαμερίσματα. Ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ βαπτιστηρίου καὶ βασιλικῆς ἐγένετο ἐκ τῶν ἔξω. Ἀμφότερα τὰ βαπτιστήρια ἀποτελοῦνται ἐξ ἐνὸς μόνου διαμερίσματος, τοῦ φωτιστηρίου, ὅπου, πλὴν τοῦ καθ' αὐτὸ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, θὰ ἐλάμβανε χώραν τόσον ἢ ἀπόδυσις, ὅσον καὶ ἡ χρῆσις τῶν βαπτισομένων.

1. Πρβ. F. J. DÖLGER, ἔ.ἀ. σ. 153-187.

2. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 120, εἰκ. 339. F.W. DEICHMANN, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes. I. Geschichte und Monumente, 1969, σ. 130-134, 149.

Μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ βαπτιστήρια τῆς κατηγορίας αὐτῆς, κυρίως ὅμως πρὸς τὸ εἰς Παλικούρα, ἐμφανίζει τὸ εἰς Nerezi (Βοσνία - Γιουγκοσλαβία) τοιοῦτον, τοῦ θου πιθανῶς αἰῶνος.

β. Ὁκταγωνικὰ βαπτιστήρια, ἐγγεγραμμένα ἐν τὸς τετραγώνου, μετὰ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν

Ἐκ τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν τύπον αὐτὸν ἀνήκει τὸ εἰς Μαστιχάρι τῆς νήσου Κῶ (ἐνταῦθα σ. 124 κέ.), τὸ φωτιστήριον τοῦ ὁποίου εἶναι ἐσωτερικῶς ὀκτάγωνον, ἐξωτερικῶς δὲ τετράγωνον. Κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται ἰσάριθμοι ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι, ἐνῶ κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου ἠνοίγετο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴ ἀψίς. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ἀνήκει καὶ ὁ εἰς Φιλίππους ἀνακαλυφθεὶς ναὸς τοῦ θου αἰ.¹

Ἡ τοιαύτη διάταξις μετὰ τεσσάρων ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν ἐφηρμόσθη συχνὰ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Αὕτη ἀπαντᾷ εἰς οἰκοδομήματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως καὶ κυρίως εἰς μαρτύρια καὶ βαπτιστήρια².

Εἰς τὸν αὐτὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον ἀνήκουν καὶ τὰ ἐξῆς ἐκτὸς Ἑλλάδος εὐρίσκόμενα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια: τὸ εἰς Abou-Mina (Λιβύη) τῶν ἀρχῶν τοῦ θου αἰ.³, τὸ εἰς Riva San Vitale (Ἑλβετία) τοῦ τέλους τοῦ θου αἰ.⁴, τὸ εἰς τὴν Ἀκυλητῆν (Βόρειος Ἰταλία) βαπτιστήριον IV τοῦ τέλους τοῦ θου αἰ.⁵, τὸ παρὰ τὸν ναὸν τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐν Κωνσταντινουπόλει, τὸ ὁποῖον ἀνηγγέρθη πιθανῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἰουστινιανοῦ Α' (527 - 565)⁶, τὸ εἰς Saint-Rémy (Γαλλία) παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον⁷, ὡς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐν Ἑσρα Συρίας, τοῦ ἔτους 515⁸.

1. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ἐνασσαφὴ Ὁκταγώνου Φιλίππων, ΠΑΕ 1959, σ. 49· ΠΑΕ 1961, σ. 70. Ἔργον 1963, σ. 57.

2. Πρβ. Α. GRABAR, *Martyrium I*, 1943, σ. 203.

3. Πρβ. C.M. KAUFMANN, ἐν RQ 1906, σ. 189, 191. Τοῦ αὐτοῦ, Menasstadt, 1910, σ. 69, 98-103. F.W. DEICHMANN ἐν AA 1937, σ. 75-86. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 61, εἰκ. 60. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 265-266.

4. G.P. KIRSCH, ἐν RQ 1924, σ. 185-186. C. MERCURELLI, ἐν RivAC 20, 1943, σ. 330-331.

5. W. GERBER, *Altchr. Kultb. Istriens und Dalmatiens*, 1912, σ. 21-22, εἰκ. 18 καὶ 20. G. BRUSIN-L. ZOVATTO, *Monum. Aquileia e Grado*, 1957, σ. 127, 135-136.

6. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, I, 1907, σ. 123-130. G. GURLITT, *Bauk.*, I, 1912, σ. 21-22. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 78, εἰκ. 180.

7. H. ROLLAND, ἐν Gallia, 12, 1943, σ. 207-228. J. HUBERT, *Arch. rel.*, 1952, ἀρ. 4.

8. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 333-334, εἰκ. 211.

γ. Βαπτιστήρια ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὀκταγωνικά, μετὰ ὀκτῶ κογχῶν ἐσωτερικῶς

Ἐν καὶ μόνον ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ὑπάγεται εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν πρόκειται περὶ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς ἐν Κορίνθῳ βασιλικῆς Δ Λεχαίου (ἐνταῦθα σ. 65 κέ.), τὸ φωτιστήριον τοῦ ὁποίου εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὀκταγωνικόν. Εἰς τὸ ἐσωτερικόν καὶ ἐντὸς τῶν τοίχων αὐτοῦ, ἀνοίγονται ὀκτῶ κόγχαι, ἐνναλλάξ ὀρθογώνιοι καὶ ἡμικυκλικαί ¹. Πρὸς Α αὐτοῦ ἀνοίγεται ἡμικυκλικὴ ἀψίς (προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου). Ἡ εἴσοδος ἔκειτο πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου. Τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου περιελάμβανε, πλὴν τοῦ φωτιστηρίου, ἀποδυτήριον καὶ προαύλιον οἶκον. Τὸ βαπτιστήριον ἔκειτο ΒΔ καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν βασιλικήν, παρέχον τὴν ἐντύπωσιν ἀνεξαρτήτου οἰκοδομήματος.

Ἔτερα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, εὐρισκόμενα ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, εἶναι τὰ ἐπόμενα: τὸ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (πρὸς Α τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Θεόκλης κείμενον) εἰς Μιλᾶνον τοῦ 4ου - 5ου αἰ. ², τὸ βαπτιστήριον Saint-Aquilin (Μιλᾶνον), πιθανῶς τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ. ³, τὸ εἰς Ventimiglia (Λιγουρία - Ἰταλία) τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. ⁴ καὶ τέλος τὸ εἰς Parenzo (Poreč, ἀρχαῖον Parentium, Ἰστρία - Γιουγκοσλαβία) βαπτιστήριον τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰῶνος ⁵.

1. Πρβ. ΓΡΗΓ. ΝΥΣΣΗΣ, Ἐπιστ. ΚΕ', πρὸς Ἀμφιλόχιον, PG 46, στ. 1096: ὥστε ὀκτῶ γενέσθαι ἀψίδας τὰς πάσας, δι' ἃν ἐκ παραλλήλου τὰ τετράγωνα τε καὶ ἡμικύκλια πρὸς τὸ μέσον τὴν συνάρειαν ἔχει. Πρόκειται περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Γρηγ. Νύσσης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 379-394 ἰδρυθέντος Ὀκταγώνου.

2. P. VERZONE, Archit. rel. It. sett., 1942, σ. 69-70. A. DE CAPITANI, Archit., σ. 25.

3. G. CHIERICI, ἐν RivAC, 1932, σ. 54, εἰκ. 1-4. A. CALDERINI, S. Lorenzo, 1951, σ. 76-79.

4. G. BOVINI, Le ultime scoperte di antichità cristiana nell' cento-settentrionale, ἐν Actes Ve Congr. Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 132-133.

5. W. GERBER, ἔ.δ. σ. 41, 46, 50-52. A. DE CAPITANI, ἔ.δ. σ. 40-41. M. PRELOG, Poreč, 1957, σ. 98-99.

ΑΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Θέσεις τῆς κολυμβήθρας

Ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος εὐρίσκετο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία σχεδὸν κατὰ κανόνα ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου¹. Ἡ θέσις προετιμᾶτο, διότι οὕτω ἐξήρητο ἡ σημασία τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, ἡ προσέλευσις εἰς αὐτὴν ἦτο εὐκολος ἐξ ὅλων τῶν πλευρῶν τῆς καὶ ἦτο δυνατὴ ἡ περὶ τὴν κολυμβήθραν περιφορὰ τῶν λευχειμονούντων καὶ λαμπαδηφορούντων νεοφωτίστων.

Ὡς ἐξάιρεσιν τοῦ κανόνος τῆς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ φωτιστηρίου θέσεως τῆς κολυμβήθρας, δεόν νὰ θεωρήσωμεν τὰς ἐπομένους περιπτώσεις: α) Κῆπος Μήλου, ναὸς Παναγίας. Ἡ κολυμβήθρα κεῖται ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου. β) Λάμπη - Κῶ. Ἐνταῦθα ἡ κολυμβήθρα ἦτο προσκεκολλημένη ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου (εἰς φωτιστήριον εἶχε διαμορφωθῆ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς). γ) Καταπολιανὴ Πάρου. Ἡ κολυμβήθρα κεῖται κατὰ τὸ ἡμισυ αὐτῆς ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου. δ) Νέα Ἀγχιάλος, Βασιλικὴ Γ.

Σημειωτέον ὅτι τόσον εἰς τὸ εἰς θέσιν Κῆπος Μήλου βαπτιστήριον, ὅσον καὶ εἰς τὸ τῆς Καταπολιανῆς, ἀφήνετο διάστημα μεταξὺ τῆς κολυμβήθρας καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ περιφορὰ περὶ τὴν κολυμβήθραν.

Κατασκευὴ τῆς κολυμβήθρας

Αἱ πλεῖστοι τῶν ἐν Ἑλλάδι σφζομένων παλαιοχριστιανικῶν κολυμβηθρῶν εἶναι κτισταὶ², κατεσκευασμένοι δι' ὀπτοπλίνθων³ καὶ ὑδραυλικῷ κονιάμα-

1. Εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης ἡ κολυμβήθρα ἐτίθετο κατὰ κανόνα ἐντὸς τῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου ἢ εἰς μίαν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Πρβ. J. EMMINGHAUS, ἔ. ἀ. I, σ. 16 κέ. Τοῦτο εἶχεν ἀσφαλῶς σχέσιν, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ μετὰ τὴν τέλει τοῦ βαπτίσματος εἰς τὰς χώρας αὐτάς.

2. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ. ἀ. σ. 218-219.

3. Ἐξάιρεσιν ἀποτελοῦν αἱ ἐξῆς κολυμβήθραι: α) Ἡ εἰς Κῆπον Μήλου (ναὸς Παναγίας) κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἦτο κατεσκευασμένη ἐκ λαξευτῶν πορολίθων καὶ β) ἡ εἰς Καταπολιανὴν Πάρου τοιαύτη, ἡ ὁποία ἔχει κατασκευασθῆ ἐκ πλακῶν.

τος (κορασανίου) ἢ ἀσβέστου, ἔφερον δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπένδυσιν ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν. Ἦσαν ἐσκαμμέναι ἐντὸς τοῦ δαπέδου, πλέον δὲ τοῦ ἡμίσεος αὐτῶν (περίπου κατὰ τὰ δύο τρίτα) ἔκειτο ὑπὸ τὴν σάθμην τοῦ δαπέδου· τὸ ὑπόλοιπον μέρος των ἐξεῖχεν περὶ τὰ 0.20 - 0.30 μ.. Τὸ βάθος ἐκυμαίνοτο κατὰ μέσον ὅρον μεταξύ 0.50 - 1 μ. Ἐντὸς τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχον βαθμίδες διὰ τὴν κάθοδον καὶ ἀνοδὸν τῶν βαπτιζομένων. Συχνὰ ὑπῆρχε σύστημα διοχετεύσεως τοῦ ὕδατος εἰς τὴν κολυμβήθραν, ὡς καὶ ἀποχετεύσεως αὐτοῦ ἐξ αὐτῆς.

Πλὴν τῶν κτιστῶν κολυμβηθρῶν, ὑπῆρχον καὶ μονόλιθοι κολυμβήθραι, κατεσκευασμένοι συνήθως ἐκ μαρμάρου ἢ κοινοῦ λίθου. Τὰ τοιχώματα τούτων ἐξωτερικῶς ἐκοσμοῦντο συχνὰ διὰ σταυρῶν καὶ ὑπῆρχον ἐντὸς αὐτῶν βαθμίδες ἰδίως ὅπου αὐταὶ ἦσαν βαθεῖαι. Τὸ πλεῖστον αὐτῶν χρονολογεῖται γενικῶς εἰς τὸν 6ον αἰ. Αὐταὶ ἐμφανίζονται περὶ τὰ τέλη περίπου τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ ἀποτελοῦν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου ὡς ἰδιαίτερου διαμερίσματος, εἰς τὴν μονόλιθον κολυμβήθραν τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἣ ὅποια διεδέχθη καὶ τελικῶς ἀντικατέστησε τὸ παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον.

Μορφαὶ τῆς κολυμβήθρας

Αἱ κολυμβήθραι τῶν βαπτιστηρίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς οἰκουμένης, ἐμφανίζουν ποικίλαν μορφῶν. Ἡ μορφή τῆς κολυμβήθρας εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν μορφήν τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἀναλόγως τῆς μορφῆς αὐτῶν, δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς γνωστὰς παλαιοχριστιανικὰς κολυμβήθρας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς ἐπομένους ὁμάδας : α) σταυροειδεῖς, β) ἐξωτερικῶς κυλινδρικές καὶ ἐσωτερικῶς σταυροειδεῖς, ὀρθογωνίους, τετραγώνους ἢ κυλινδρικές, γ) ἐξωτερικῶς τετραγώνους καὶ ἐσωτερικῶς τετραγώνους ἢ πολυγωνικές, δ) ἐξωτερικῶς ὀκταγωνικές καὶ ἐσωτερικῶς ὀκταγωνικές ἢ κυλινδρικές, ε) ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἐξαγωνικές, κ.ἄ.

Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι ὅτι ἐκ τῶν πενήκοντα καὶ δύο ἐξηκριβωμένων παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος, εἴκοσι δύο διέσωσαν σταυροειδεῖς κολυμβήθρας. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις προήλθεν ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἡδὴ ὑπὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης μαρτυρουμένης συσχετίσεως τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος πρὸς τὸν σταυρὸν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ¹ καὶ ἐκ τῆς σημασίας τοῦ σταυροῦ, ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν συμβόλου τοῦ χριστιανισμοῦ, τοῦ

1. Ρωμ. 6, 3-6: Ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν... ὁ παλαιὸς ἡμῶν ἄνθρωπος συνεσταυρώθη, ἵνα καταργηθῇ τὸ σῶμα τῆς ἁμαρτίας, τοῦ μηκέτι δουλεῖν ἡμᾶς τῇ ἁμαρτίᾳ.

ἐκφράζοντος τὴν διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου πραγματο-
ποιηθεῖσαν λύτρωσιν καὶ σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων.

Πλὴν τῶν σταυροειδῶν, συνήθεις εἶναι καὶ αἱ κυλινδρικοὶ κολυμβήθραι,
προτιμώμεναι ἐκ πρακτικῶν κυρίως ἀναγκῶν, λόγῳ τῆς εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτι-
στηρίου θέσεως αὐτῶν.

Ἡ ὑπαρξίς περισσοτέρων κολυμβηθρῶν ἐν τὸς τοῦ φω-
τιστηρίου ἐνίων βαπτιστηρίων

Ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Λεχαίου (βασιλικὴ Δ Κορίν-
θου) ὑπῆρχον δύο αὐτοτελεῖς κολυμβήθραι. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν ἔκειτο εἰς τὸ μέσον
καὶ ἡ ἑτέρα ἐντὸς τῆς ΝΑ ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ φωτιστηρίου. Ἡ δευτέρα
κολυμβήθρα ἴσως νὰ ἐχρησίμευε διὰ τὴν βάπτισιν τοῦ ἑτέρου τῶν φύλων, ὡς
ἐκ τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Δύσεως μαρτυρεῖται¹. Εἶναι ἐπίσης πι-
θανὸν ἢ δευτέρα κολυμβήθρα τοῦ Λεχαίου νὰ ἐχρησίμευεν ὡς θέσις χρίσεως καὶ
ἀπολούσεως.

Εἰς τὸ φωτιστήριον τοῦ εἰς Σίδην τῆς Παμφυλίας βαπτιστηρίου² καὶ ἑκα-
τέρωθεν τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας, ἔκειτο δύο μικροτέρων διαστάσεων ἡμι-
κυκλικῶν σχήματος δεξαμεναί. Αὗται ἦσαν ἐπενδεδυμέναι διὰ μαρμαρίνων πλα-
κῶν, δὲν ἔφερον σύστημα ἀπορροῆς καὶ εἶχον βάθος 0.30 μ. Ὡς φαίνεται, αὗται
ἐχρησίμευον διὰ τὴν χρίσιν τῶν βαπτιζομένων δι' ἐποριστοῦ ἐλαίου ἢ διὰ τὴν
ἀπόλουσιν τῶν νεοφωτίστων³.

Εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς Ἰαλουσοῦ Ρόδου, καὶ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ σταυ-
ροῦ τῆς κολυμβήθρας, ὑπῆρχεν ἀβαθῆς κτιστὴ κοιλότης σχήματος τετάρτου κύ-
κλου.

Ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν κεντρικὴν κολυμβήθραν τοῦ βαπτιστηρίου εἰς Ζηπάρι -
Καπαμά τῆς νήσου Κῶ, καὶ κατὰ τὴν ΒΔ καὶ ΝΔ γωνίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας,
ὑπῆρχεν ἀνὰ μία ἀβαθῆς κοιλότης σχήματος τετάρτου κύκλου. Εἰς τὴν βορειάν
καὶ νοτίαν κεραίαν τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Ἐμπο-
ρειοῦ Κάσου ἐσχηματίζετο ἀνὰ μία μικρὰ τετράγωνος δεξαμενὴ, μὴ ἐπικοινων-
νοῦσα πρὸς τὸν κύριον χῶρον τῆς κολυμβήθρας.

1. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, De civitate Dei XXII 8, 3, PL 41, 763: «Admonetur in somnis appropinquante Pascha, ut in parte feminarum observanti ad baptisterium, quaecumque illi baptizata primitus occurrisset signaret ei locum signo Christi». Πρβ. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἐνασκαφὴ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ΠΑΕ 1961, σ. 145-146.

2. Πρβ. S. EYICE, Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes Ve Congr. Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 577-583. Α. ΚΗΤΧΑΤΡΙΑΝ, ἑ.δ. σ. 129, ε.κ. 120.

3. Πρβ. Δ. ΠΑΛΛΑΝ, ἑ.δ. σ. 146.

Τέλος εἰς τὸ βαπτιστήριον τῶν Δυτικῶν Θερωμῶν τῆς πόλεως Κῶ, ὑπῆρχον δύο κυκλικαὶ κοιλότητες, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν κεντρικὴν κολυμβήθραν εὐρισκόμεναι, καὶ κατὰ τὴν ΒΔ καὶ ΝΔ πλευρὰν αὐτῆς.

Αἱ ἀβαθεῖς αὐταὶ κοιλότητες δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἐξῆς : α) ἐντὸς αὐτῶν περιείχετο τὸ ἐπορκιστὸν ἔλαιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐχρίοντο οἱ ὑποψήφιοι πρὸς τὸ βάπτισμα πρὸ τῆς τελέσεως τούτου¹ καὶ β) ἐντὸς αὐτῶν ἐτελεῖτο τὸ βάπτισμα τῶν νηπίων, ἐπειδὴ κατ' αὐτὸ ἀπητεῖτο μικρὰ μόνον ποσότης ὕδατος.

Ἐπεὶ τῆς δευτέρας ἐρμηνείας συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἀβαθεῖς αὐταὶ κοιλότητες παρατηροῦνται μόνον εἰς βαπτιστήρια τῶν νήσων, ὅπου τὸ ὕδωρ σπανίζει. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ κεντρικὴ κολυμβήθρα θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν τέλει τοῦ βαπτίσματος ἐνηλίκων, κυρίως ὅμως κατὰ τὴν πανηγυρικὴν τελετὴν τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ἐλάμβανε χώραν κατὰ τὴν νύκτα τῆς 5ης πρὸς τὴν 6ην Ἰανουαρίου (ἐορτὴν τῶν Θεοφανείων) καὶ κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μ. Σαββάτου (ἐορτὴν τοῦ Πάσχα).

Παρόμοιαι ἐμβαθύνσεις ἢ κοιλότητες ὑπάρχουν καὶ εἰς βαπτιστήρια ἐτέρων χωρῶν. Οὕτω ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου τοῦ εἰς Anwas (Ἐμμαούς - Παλαιστίνη, 3ου - 4ου αἰ.) βαπτιστηρίου² καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν κολυμβήθραν, ὑπῆρχε κυκλικῶς σχήματος κοιλότης. Ἐπίσης εἰς Sbeita (Παλαιστίνη, 6ου αἰ.) καὶ εἰς τὸ βαπτιστήριον τοῦ νοτίου ναοῦ³, ὑπῆρχεν ἡμικυκλικὴ ἐμβαθύνσις, κειμένη παρὰ τὴν κολυμβήθραν.

1. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, *ξ.δ. σ.* 145-146.

2. L. H. VINCENT - F. M. ABEL, *Emmaüs*, 1932, σ. 138-167, 237-249. CH. DELVOYE, ἐν *Annuaire Institut Philos. Hist. Orient. Slaves*, XIV, 1954-1957 (1957), σ. 222.

3. COLIN BABY, ἐν *Pal. Expl. Fund. Quart. Stat.*, 1935, σ. 177. S. SALLER, *Memorial*, 1941, σ. 89.

ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΧΑΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐνταῦθα παρατίθεται κατάλογος τῶν γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος, κατὰ γεωγραφικὰς περιοχάς, ἔνθα καὶ στοιχεῖά τινα τῶν εἰς οὐς ἀνήκουν ναῶν, μάλιστα δὲ λόγῳ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ, ὁ ὁποῖος ὑφίσταται μεταξὺ ναοῦ καὶ βαπτιστηρίου.

Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ καταλόγου αὐτοῦ κατεβλήθη πᾶσα δυνατὴ προσπάθεια, ὥστε οὗτος νὰ εἶναι πλήρης. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐν Ἑλλάδι ἔρευνα ἀποκαλύπτει συνεχῶς καὶ νέα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, περιβαλλόμενα ὑπὸ προσκτισμάτων, ἐνίοτε δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀνευρίσκονται καὶ βαπτιστήρια, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον, ὅτι καὶ ἕτερα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια θὰ ἔλθουν εἰς φῶς, ὥστε ὁ ἀνὰ χεῖρας κατάλογος νὰ πλουτισθῇ καὶ νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὸ μέλλον.

Τὸ θέμα τῆς χρονολογίας τῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζει πλείστας ὅσας δυσκολίας, γενικῶς δὲ ἐπικρατεῖ ἀβεβαιότης ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησιν τούτων, ἀνάλογος τῆς ἐπικρατοῦσης ἀβεβαιότητος καὶ ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος¹.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, τὸ ἀρχαιότερον ἐκ τῶν γνωστῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὸ τῆς Ἐπιδαύρου (ἐνταῦθα σ. 60 κέ.), τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., τὸ δὲ νεώτερον εἶναι τὸ εἰς Βυζάντιον Ρεθύμνης (ἐνταῦθα σ. 132 κέ.), πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ. Τὸ πλεῖστον τούτων κατατάσσεται εἰς τὸν 5ον-6ον αἰ., ἐποχὴν μεγάλης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος. Δι' ἱκανὸν ἀριθμὸν βαπτιστηρίων ἡ τοιαύτη χρονολόγησις εἶναι κατὰ προσέγγισιν, διότι στεροῦμεθα ἐπαρκῶν στοιχείων πρὸς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν αὐτῶν, οἷα εἶναι : ἐπιγραφαί, νομίσματα, φιλολογικαὶ μαρτυρίαι κ.ἄ. Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πρόβλημα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν μνημείων, ὑφίσταται καὶ διὰ τὸ πλεῖστον τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι κατατάσσονται γενικῶς εἰς τὸν 5ον-6ον αἰ., ἐλλείψει στοιχείων πρὸς ἀκριβεστέραν αὐτῶν χρονολόγησιν². Σημειωτέον μάλιστα ὅτι εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις, τὸ βαπτιστήριον εἶναι εἴτε ἀρχαιότερον, εἴτε καὶ

1. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἄ. σ. 167.

2. Αὐτόθι σ. 167-168.

νεώτερον τοῦ παρακειμένου ναοῦ. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποτεθῆ ὅτι ὁ κυρίως ναός, παρὰ τὸν ὁποῖον εὐρίσκεται τὸ βαπτιστήριον, δύναται νὰ χρονολογηθῆ ἀκριβῶς, τοῦτο δὲν ἰσχύει ὁπωσδήποτε καὶ διὰ τὸ παρακείμενον βαπτιστήριον.

Διὰ πεντήκοντα καὶ δύο ἐκ τῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι πρόκειται ὄντως περὶ παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως ἰκανῶν στοιχείων. Τοιαῦτα εἶναι : ἡ ἐντὸς τοῦ λαμβανομένου ὡς φωτιστηρίου ὑπαρξίς κολυμβήθρας ἢ τοῦλάχιστον λειψάνων αὐτῆς, ἡ μορφή τοῦ κτηρίου, ἢ θέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν κ.ἄ.

Δεκαοκτὼ προσκτίσματα παλαιοχριστιανικῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος παρέχουν ἐνδείξεις, βάσει τῶν ὁποίων δύναται νὰ θεωρηθῶν ταῦτα μετὰ μεγάλης πιθανότητος ὡς βαπτιστήρια. Τοιαῦτα ἐνδείξεις εἶναι : ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις καὶ αἱ διαστάσεις αὐτῶν, ἡ κατανομή τοῦ χώρου, ἡ θέσις αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, λείψανα κατασκευῆς εἰς τὸ μέσον τοῦ ὑποτιθεμένου φωτιστηρίου αὐτῶν κ.ἄ. Τὸ ὅτι τὰ προσκτίσματα ταῦτα ἐχρησίμευον ὡς βαπτιστήρια δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῆ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ δύναται καὶ νὰ ἀποκλεισθῆ. Ἔνεκα τοῦτου χαρακτηρίζομεν ταῦτα ὡς ἀμφιβαλλόμενα.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

Α' Ἐξ ηκριβωμένα βαπτιστήρια

Ἄργος-Ἄσπις, βασιλικὴ Α, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. Ι α).

Ἐπὶ τῆς ΝΔ πλευρᾶς τῆς Ἀσπίδος, δευτέρας ἀκροπόλεως τοῦ Ἄργους, ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως ὠκοδομήθη κατὰ τὸν 5ον μ.Χ. αἰ. χριστιανικὸς ναός, τοῦ ὁποῖου μόνον λείψανα διετηρήθησαν, διότι ἐρειπώθεις ἀνωκοδομήθη, τοῦ δευτέρου χριστιανικοῦ ναοῦ φερομένου ὡς «βασιλικὴ Β», τοῦ δὲ πρώτου χαρακτηριζομένου ὡς «βασιλικὴ Α».

Ὁ ἀρχαιότερος χριστιανικὸς ναός, τοῦ 5ου αἰ.¹, ἦτο σχήματος ὀρθογωνίου (30 × 17 μ.)², ἔπερατοῦτο εἰς μίαν ἀψίδα πρὸς Α, ἐνῶ πρὸς Δ εἶχε ἀρθη-

1. W. VOLLGRAFF, Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos. Études péloponnésienes I, 1956, σ. 85 κέ.

2. Ὅσους ἐν τῇ παρουσίᾳ ἐργασίᾳ ἀναγράφονται ἀπλῶς αἱ διαστάσεις μῆκος καὶ πλάτος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐννοοῦνται αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις (μῆκος καὶ πλάτος) τοῦ κυρίως σώματος αὐτῆς, ἄνευ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ ἀρθήτος. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, τοῦτο δηλοῦται σαφῶς.

κα, πρὸ τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο πρόπυλον. Ὡς ἐκ τοῦ σχήματος, τῶν διαστάσεων, τῆς ὑπάρξεως ἀψίδος καὶ νάρθηκος τοῦ ναοῦ τοῦτου διαφαίνεται, δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ μετὰ μεγάλης πιθανότητος, ὅτι οὗτος ἦτο σχήματος βασιλικῆς, χωριζομένης πιθανῶς εἰς τρία κλίτη. Θεμέλια τοίχων ἢ βάσεις κίωνων, ὑποδηλοῦντα τὸν χωρισμὸν αὐτὸν δὲν διεσώθησαν.

Πρὸς Β τῆς βασιλικῆς Α καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον ¹, τὰ θεμέλια τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου διατηροῦνται σχεδὸν καλῶς. Ὁ κύριος χῶρος τοῦ βαπτιστηρίου — τὸ φωτιστήριον — ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα ὀκταγώνου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου (πλευρᾶς 5 μ.). Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὀκταγώνου (πλευρᾶς ±1 μ.) ὑπάρχουν ὀκτὼ βάσεις, στηρίζουσαι πιθανῶς τόξα ἢ κιονίσκους. Ὡς ἐκ τοῦ ἱκανοῦ πάχους τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου συμπεραίνομεν, τοῦτο ἐκαλύπτετο ὑπὸ χαμηλοῦ κτιστοῦ ἡμισφαιριοῦ τρούλλου. Ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος θὰ ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, κατὰ τὸν ἐπικρατοῦντα εἰς τὴν Ἑλλάδα κανόνα.

Προέκτασις τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου πρὸς Δ ὑποδεικνύει, ὅτι ἐνταῦθα ἔκειτο πιθανῶς εἶδος προθαλάμου (προαύλιος ἢ ἐξώτερος οἶκος) ².

Ὁ εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κείμενος τάφος βυζαντινῶν χρόνων ἀποδεικνύει, ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τὴν περίοδον τῆς βασιλικῆς Β.

Ἐκ τῆς τεχνικῆς τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς Α καὶ ἐκ τοῦ ὅλου σχήματός της, δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὴν καὶ τὸ παρακείμενον βαπτιστήριον, εἰς τὸν 5ον αἰῶνα ³.

Ἄργος - Ἀσπίς, βασιλικὴ Β, βαπτιστήριον πιθανῶς τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. I δ).

Εἰς τὴν Ἀσπίδα Ἄργους καὶ ἐπὶ τῶν ἐρείπειῶν τῆς βασιλικῆς Α, ἄφοδομήθη κατὰ τὸν 6ον πιθανῶς αἰ. ἑτέρα παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἣ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς βασιλικὴ Β.

Ἡ βασιλικὴ Β ἦτο τρίκλιτος (46.80 × 18.50 μ.) ⁴, μὲ ἀψίδα πρὸς Α, ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν καὶ ἐξωτερικῶς πεντάπλευρον, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρίσκετο σύνθρονον. Κατὰ τὴν βορείαν αὐτῆς πλευρὰν ἦσαν προσηρτημένα διάφορα προσκτίσματα. Μεταξὺ τούτων διεπιστάθη καὶ τὸ βαπτιστήριον ⁵, τὸ φωτιστή-

1. W. VOLLGRAFF, ἔ.ἀ. σ. 88.

2. Πρβ. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΓΕΡΩΣΟΛΥΜΑΝ, Μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις 1, 2, ἔ.ἀ. σ. 84. καὶ 1, 11, σ. 102.

3. W. VOLLGRAFF, ἔ.ἀ. σ. 88 - 91.

4. Αὐτόθι σ. 95. Πρβ. E. KIRSTEN - W. KRAIKER, Griechenlandkunde ⁵ II, 1967, σ. 344, 346, εἰκ.

97 b.

5. W. VOLLGRAFF, ἔ.ἀ. σ. 96 - 97.

ριον τοῦ ὁποίου ἔκειτο εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς. Ἡ κάτοψις αὐτοῦ εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς κυκλικοῦ σχήματος (ἔσωτ. διαμέτρου 5.32 μ.). Τὸ φωτιστήριον ᾠκοδομήθη πρὸς Α ὀρθογωνίου διαμερίσματος, χωρὶς νὰ σημαίνει ὀπωσδήποτε, ὅτι τοῦτο εἶναι οἰκοδόμημα πολὺ μεταγενέστερον τοῦ ὀρθογωνίου. Οἱ τοῖχοι τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἐνῶ τὸ δάπεδον αὐτοῦ διετήρησε λείψανα ἐπιστρώσεως ἐκ στερεᾶς μάζης (κορασανίου;). Εἰς τὸ μέσον ἦτο ἐκτισμένη ἐξ ὀπτοπλίνθων ἢ καλυμβήθρα, εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος τῆς ὁποίας ὑπῆρχε μαρμαρινὴ πλάξ. Αἱ πλευραὶ τῆς ἐκαλύπτοντο διὰ πλακῶν κυανοῦ χρώματος, ἐπὶ δὲ τοῦ πυθμένος ὑπῆρχεν ὀπή, ἀποτελοῦσα τὴν ἀρχὴν σωλῆνος, χρησιμεύοντος πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος. Σύστημα διοχετεύσεως τοῦ ὕδατος δὲν ὑπῆρχεν.

Τὸ μικρῶν διαστάσεων κυκλικὸν τοῦτο φωτιστήριον ἔφερε δύο θύρας: μίαν πρὸς Δ, ὀδηγοῦσαν εἰς διαμέρισμα ὀρθογώνιον καὶ ἐτέραν πρὸς Α, ἡ ὁποία ὠδήγει εἰς ὀρθογωνίαν αἴθουσαν, ἐστρωμένην διὰ πηλίνων πλακῶν, δι' ἧς ἐπετυγχάνετο ἡ ἐπικοινωνία βαπτιστηρίου καὶ βασιλικῆς.

Κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου διαμερίσματος (6.40 × 5.20 μ.), ὑπῆρχε μικροτέρων διαστάσεων αἴθουσα (6.30 × 2.50 μ.), σχήματος ἐπίσης ὀρθογωνίου, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετυγχάνετο ἡ προσπέλασις εἰς τὸ βαπτιστήριον ἐκ τῶν ἔξω· αὕτη δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ὁ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος. Ἡ νοτίως τοῦ προαυλίου οἴκου κειμένη αἴθουσα ἐχρησίμευεν ὡς ἀποδυτήριον, ἴσως δὲ καὶ ὡς χρυσμάριον. Ἡ βασιλικὴ δύναται νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὸν 6ον αἰ., λόγῳ τῆς ὅλης μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει καὶ ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ βήματος, τὸ ὁποῖον περατοῦται πρὸς Α εἰς μίαν μόνον ἡμικυκλικὴν ἀψίδα.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνευρέθη νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Ι' καὶ τοῦ Ρωμανοῦ (945 - 959) καὶ 16 νομίσματα τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (969 - 976)¹. Ἐκ τούτου συμπεραίνομεν, ὅτι ἡ βασιλικὴ Β ὑφίστατο πιθανώτατα μέχρι καὶ τοῦ 10ου αἰῶνος.

Ἐπίδαυρος, βαπτιστήριον τέλους τοῦ 4ου αἰ. (εἰκ. I γ, ε').

Ἀνατολικῶς τῶν προπυλαίων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ εἰς Ἐπίδαυρον ἀνεσκάφη πεντάκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (24 × 22 μ.)². Κατὰ τὴν ΒΔ

1. W. VOLIGRAFF, ἔ.ἀ. σ. 97 - 98.

2. Π. ΚΑΒΒΑΛΙΑΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ, ΑΕ 1918, σ. 172 κέ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 198 - 201. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, ΠΑΑ 4, 1929, σ. 91 - 95.

πλευράν αὐτῆς ἦτο προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον¹. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἐνὸς προθαλάμου (11 × 4 μ.), ὁ ὁποῖος ἐσχηματίζετο διὰ τῆς προσεκτάσεως τοῦ νάρθηκος πρὸς Β καὶ ἐκ τριῶν ἐτέρων διαμερισμάτων, ἀνατολικῶς τοῦ προθαλάμου τούτου (προαυλίου οἴκου τοῦ βαπτίσματος) κειμένων. Τὸ μεσαῖον τούτων ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον, ἐνῶ τὰ πρὸς Β ($\pm 10.80 \times \pm 2.50$ μ.) καὶ Ν ($\pm 10.80 \times \pm 2.50$ μ.), ἀπετέλουν τὸ ἀποδυτήριον καὶ τὸ χρισμάριον.

Τὸ βαπτιστήριον ἐκαλύπτετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ ξυλίνης στέγης καὶ κεράμων. Ὁ καθορισμὸς τῆς ἀκριβοῦς μορφῆς τῆς στέγης (ἀμφικλινῆς, ἐπικλινῆς κλπ.) εἶναι δύσκολος, λόγῳ τῆς κακῆς διατηρήσεως τοῦ μνημείου. Τὸ φωτιστήριον ἦτο σχήματος ὀρθογωνίου (10.80 × 5 μ.): εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα (εἰκ. I ε'), ἡ ὁποία ἦτο ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων καὶ εἶχεν ἐξωτερικῶς μὲν τετράγωνον, ἐσωτερικῶς δὲ κυκλικὸν σχῆμα. Ἡ ἄνω ἐσωτερικὴ διάμετρος ἦτο 1.45 μ., ἐνῶ ἡ κάτω 0.95 μ.: οὕτω ἐδημιουργεῖτο εἶδος βαθμίδος, διὰ τὴν κάθοδον καὶ ἀνοδὸν τῶν βαπτιζομένων. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας ἦτο ± 0.75 μ.² Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνευρέθη μικρὰς διαμέτρου ὑπόγειος σωλήν, διὰ τοῦ ὁποίου διωχετεύετο τὸ ὕδωρ εἰς τὴν κολυμβήθραν.

Τὰ δάπεδα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς, τοῦ νάρθηκος, τοῦ φωτιστηρίου καὶ τοῦ προαυλίου οἴκου τοῦ βαπτιστηρίου ἦσαν ἐστρωμένα διὰ ψηφιδωτῶν. Ὡς ἐκ τοῦ ὅλου σχήματος τῆς βασιλικῆς, τῶν σχεδίων καὶ τῆς τεχνολογίας τῶν μωσαϊκῶν δαπέδων καὶ τῶν διασωθέντων γλυπτῶν συμπεραίνομεν, ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ᾠδοκομήθησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος³.

Ἐπὶ τῆς ἐρειπωθείσης βασιλικῆς ᾠδοκομήθη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Κόρινθος - Ἀκροκόρινθος, βασιλικὴ Α, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. II ε').

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀκροκόρινθου καὶ εἰς τὴν θέσιν ἀρχαίου ἱεροῦ, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (18.50 × 9.40 μ.)⁴. Αὕτη ᾠδοκομήθη τὸν 5ον μ.Χ. αἰ., ὅτε ὁ ναὸς τῆς Ἀφροδίτης εἶχε καταστραφῆ, ὑλικὸν δὲ ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἀνέγερσιν αὐτῆς. Τὸ νότιον κλίτος τῆς βασιλικῆς ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἐξαφανισθῆ, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν δὲ τμήμα αὐτοῦ ἦτο προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον.

1. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 199.

2. Αὐτόθι σ. 218, εἰκ. 46.

3. Πρβ. αὐτόθι σ. 201. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐπιδαύρου, ἔ.ἀ. σ. 94 - 95.

4. C. BLEGEN, Acrocorinth, Corinth III, 1, 1930, σ. 21 κέ., πίν. Π. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Κόρινθος, Χριστιανικὰ Μνημεῖα, ΘΗΕ 7, 1965, στ. 864.

Ἐπειδὴ δὲν διεσώθησαν οἱ τοῖχοι τοῦ βαπτιστηρίου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθοῦν αἱ διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ. Πιθανῶς ὁ ἀνατολικὸς αὐτοῦ τοῖχος εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς προεκτάσεως πρὸς Ν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τὸ φωτιστήριον ἦτο πιθανῶς σχήματος τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα, τμήματα τῆς ὁποίας διατηρήθησαν κατὰ χώραν.

Οὕτω κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀπεκαλύφθη ὀλίγον νοτιώτερον τῆς θέσεως τοῦ ὑποτιθεμένου νοτίου τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, μικρῶν διαστάσεων κυκλικὸς χώρος (διαμ. \pm 2.30 μ.), εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τετράγωνον (πλευρᾶς 0.80 μ.), ἐπεστρωμένον διὰ πάρου· ἡ περιφέρειά του ἀπετελεῖτο ἐξ ὀπτοπλίνθων. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῶν λειψάνων τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου¹, ἡ ὁποία ἦτο κτιστὴ ἐξ ὀπτοπλίνθων. Ὁ διασφόμενος κυκλικὸς χώρος ἀπετέλει τὸν πυθμένα τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου.

Λείψανα τοίχων, τὰ ὁποῖα διασφύζονται ΝΔ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς κολυμβήθρας, ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὸν νότιον καὶ δυτικὸν τοῖχον τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἡ ἀρχικὴ βασιλικὴ ὑπέστη κατὰ καιροὺς διαφόρους μεταβολὰς καὶ ἀνοικοδομήσεις. Ἡ τελευταία ἀνακαίνισις αὐτῆς ἔλαβε χώραν πιθανῶς κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα.

Κόρινθος - Κρανεῖον, βασιλικὴ Β, βαπτιστήριον τοῦ 500-550/551 (εἰκ. Π γ).

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου Κρανεῖου, μεταξὺ τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς χριστιανικῆς πόλεως, παρὰ τὴν πύλην τῶν Κεγχρεῶν, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (48 × 22 μ.), μετ' ἐγκαρσίου κλίτους μὴ ἐξέχοντος². Κατὰ τὴν ΝΑ πλευρὰν αὐτῆς ἔκειτο τρίκογχον οἰκοδόμημα (μαρτύριον), τὸ ὁποῖον ἐπεκονιώνει μετὰ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς.

Πρὸς Β τοῦ νόρθου διεπιστώθη καὶ ἀπεκαλύφθη ἐν μέρει τὸ βαπτιστήριον³, ἀποτελούμενον ἐκ περισσοτέρων χώρων. Διὰ θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νόρθου, εἰσήρχετό τις εἰς χώρον Α (μῆκος 7.20 μ. καὶ πλάτους 5 μ.). Πρὸς Δ τοῦ χώρου Α ἐξετείνετο ἕτερος χώρος Γ, ἴσου πλάτους πρὸς τὸν Α, ἐνῶ ἀνατολικῶς αὐτοῦ ἔκειτο ἰσοπλατῆς χώ-

1. C. BLEGEN, ἔ.ἀ. σ. 23.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 197 - 198. J. M. SHELLEY, The Christian Basilica near the Cenchræan Gate at Corinth, *Hesperia* 12, 1943, σ. 166 - 189.

3. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανεῖου, ἐν Κόρινθῳ, ΠΑΕ 1970, σ. 102 κέ., εἰκ. 2.

ρος Δ. Ἀνατολικώτερον ἔκειτο ἕτερος εὐρύτερος χῶρος Ε. Ἐκ τούτων ὁ χῶρος Α δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς προαύλιος οἶκος, ὁ χῶρος Γ ὡς κατηχομεινεῖον καὶ χρισμᾶριον καὶ ὁ Δ ὡς ἀποδυτήριον.

Θύρα ἀνοιγόμενη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ χώρου Α (προθαλάμου) ὠδήγει εἰς χῶρον Β, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον. Τὸ φωτιστήριον — ἐν μέρει μόνον ἀποκαλυφθὲν — φαίνεται ὅτι ἦτο τρίκλιτον. Εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ ὑπῆρχον τέσσαρες πεσσοὶ σχήματος Τ, στηρίζοντες τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφέρετο κτιστὴ ἡμισφαιρικὴ ὀροφή. Οἱ περίξ διὰδρομοὶ φαίνεται ὅτι ἦσαν ξυλόστεγοι. Πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχε μεγάλη ἀψὶς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική, στεγαζομένη διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἡ τοιχοδομία τοῦ βαπτιστηρίου συνίστατο ἐξ ἀργολιθοδομῆς, παρενεβάλλοντο δὲ πλίνθοι κατὰ ζώνας.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ ὑπὸ τῶν πεσσῶν ὀριζομένου χώρου τοῦ φωτιστηρίου ἀπεκάλυφθη ἡ κτιστὴ ὀκαταγωνικὴ κολυμβήθρα, ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν τμήμα αὐτῆς ὑπῆρχον βαθμίδες. Ὁ πυθμὴν τῆς εὐρίσκειται 0.57 μ. ὑπὸ τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου τὰ ἀνώτερα τοιχώματα αὐτῆς δὲν διετηρήθησαν. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ὕψος τῆς κολυμβήθρας ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ ἀνω θὰ ἦτο τοῦλάχιστον 0.20 - 0.30 μ.¹, ἄρα τὸ ὀλικὸν βάθος τῆς κολυμβήθρας θὰ ἦτο 0.77 - 0.87 μ. Ἀνευρέθησαν λείψανα τοῦ συστήματος διοχετεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος. Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς κολυμβήθρας καὶ ἐπὶ τῆς θέσεως τῶν βαθμίδων, ὑπῆρχε σκαφοειδὴς ἐμβάθυνσις (μήκους 0.62 μ., πλάτους 0.26 μ. καὶ βάθους ἀπὸ τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου ± 0.14 μ.), φέρουσα ἐσωτερικῶς ἐπίχρισιν δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κορασσανίου). Ἡ κατασκευὴ αὐτῆς δὲν εἶχε προβλεφθῆ ἐξ ἀρχῆς, ἐγένετο ὅμως λίαν ἐνωρὶς καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν τῆς διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἐπενδύσεως τῆς κολυμβήθρας.

Ὁ ὑπὸ τὴν ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν χῶρος τοῦ φωτιστηρίου περιεκλείετο ὑπὸ θωρακίων, ὑπῆρχον δὲ μεταξὺ αὐτῶν διόδοι πρὸς ἐπικοινωνίαν τῶν περίξ χώρων μετὰ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου εὐρίσκειτο ἡ κολυμβήθρα. Ὡσαύτως ὁ χῶρος τῆς ἀψίδος τοῦ φωτιστηρίου ἀπεχωρίζετο διὰ δύο θωρακίων τοῦ λοιποῦ χώρου.

Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο κατὰ ± 0.50 μ. χαμηλότερον τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος καὶ ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν, μεταξὺ δὲ τῆς ἀψίδος καὶ τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχε λεπτὸν μαρμαροθέτημα ἐν εἶδει ὀμφαλοῦ.

1. Τὸ ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ὕψος τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Βαυρῶνος εἶναι 0.32 μ., τὸ δὲ συνολικὸν βάθος τῆς κολυμβήθρας 1 μ.

Τὸ ὅλον συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι ἐνιαῖον καὶ σύγχρονον πρὸς τὴν βασιλικήν, ἢ ὅποια πρέπει νὰ χρονολογηθῇ μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 500 καὶ 550/551 μ.Χ.¹

Κόρινθος-Σκουτέλα, βασιλικὴ Γ, βαπτιστήριον α' τετάρτου τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. II β).

Βορειοδυτικῶς τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου καὶ εἰς θέσιν Σκουτέλα, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (47.30 × 22.05 μ.)², κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς ὁποίας ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον³. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ προαυλίου ἢ ἐξωτέρου οἴκου τοῦ βαπτίσματος καὶ ἐκ τοῦ φωτιστηρίου, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχε μικρῶν διαστάσεων ὀρθογώνιος διάδρομος.

Διὰ θύρας πλάτους 1.60 μ. εἰσῆρχετο τις ἐκ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς εἰς ὀρθογώνιαν αἴθουσαν (11.20 × 5.95 μ.) ἢ ὅποια ἀπετέλει προέκτασιν τοῦ νάρθηκος πρὸς Ν. Εἰς τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου τῆς αἰθούσης ἀνευρέθη τετράγωνον βάθρον, κτιστὸν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (μῆκους 1.42 μ. καὶ πλάτους 1.33 μ.), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει πιθανῶς τὸ βάθρον τῆς ἔδρας τοῦ ἐπισκόπου. Συνεπῶς ἡ αἴθουσα αὕτη ἀπετέλει τὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος, χρησιμεύουσα συγχρόνως καὶ ὡς κατηχομενεῖον.

Διὰ θύρας (πλάτους 2.40 μ.) εἰσῆρχετο τις ἐκ τοῦ ἐξωτέρου οἴκου εἰς στενὸν διάδρομον, ὁ ὁποῖος ἐπεκoinώνει ἀμέσως τόσον πρὸς τὴν βασιλικήν, ὅσον καὶ πρὸς τὸ φωτιστήριον. Δι' ἐτέρας θύρας (πλάτους 1.55 μ.) εἰσῆρχετο τις ἐκ τοῦ στενοῦ διαδρόμου εἰς τὸ φωτιστήριον. Ἀμφότεραι αἱ θύραι ἐκλείοντο, ὡς φαίνεται, διὰ βήλων, διότι ἐστεροῦντο κατωφλίων.

Τὸ φωτιστήριον ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον (πλευρᾶς ± 6.50 μ.), κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ἰσάριθμοι πεσσοί, στηρίζοντες ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν. Εἰς τὸ μέσον τούτου κεῖται ἡ κολυμβήθρα, ἢ ὅποια εἶναι κτιστὴ καὶ ἐπενδεδυμένη διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν· ἔχει σχῆμα ἐλευθέρου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, εἰς ἐκάστην κεραίαν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται ἀνὰ δύο βαθυμίδες.

Ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου καὶ πρὸς Α τῆς κολυμβήθρας εὐρέθη κτιστὸς ὀχρός, χρησιμεύων διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιομένου ὕδατος. Οὗτος ἐξέβαλλεν ἔξω τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου.

1. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ.δ. σ. 109.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφὴ ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1953, σ. 175 κέ. 1954, σ. 210 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς «Σκουτέλας» ἐν Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1955, σ. 193 κέ., εἰκ. 1. Τοῦ αὐτοῦ, Κόρινθος-Χριστιανικὰ Μνημεῖα, ΘΗΕ 7, 1965, στ. 864 - 865.

3. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἐνασκαφὴ ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1953, σ. 176· 1954, σ. 213. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῆς «Σκουτέλας» ἐν Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1955, σ. 195 - 196.

Ἡ βασιλικὴ αὕτη καὶ τὸ σύγχρονον πρὸς αὐτὴν βαπτιστήριον, δύναται νὰ χρονολογηθῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ διασωθέντος γλυπτοῦ διακόσμου, εἰς τὸ α' τέταρτον (500 - 525) τοῦ 6ου αἰῶνος¹.

Κόρινθος - Λέχαιον, βασιλικὴ Δ, βαπτιστήριον ἀρχῶν 5ου αἰ. (εἰκ. I β).

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ βραχίονος τοῦ ἀρχαίου λιμένος τοῦ Λεχαίου ἀπεκαλύφθη μεγάλων διαστάσεων (91 × 27 μ.) τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική², φέρουσα ἐγκάρσιον κλίτος εἰς σχῆμα T καὶ ἀφιερωμένη εἰς τὸν μάρτυρα Λεωνίδην. Αὕτη φηκοδομήθη ἐπὶ τῶν λειψάνων παλαιότερου κτίσματος³.

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐξ αὐτῆς διεπιστώθη τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου⁴, τὸ ὁποῖον πιθανότατα εἶναι ἀρχαιότερον τῆς βασιλικῆς. Τὸ βαπτιστήριον ἀπετελεῖτο ἐξ ἐνὸς προθαλάμου σχήματος ὀρθογωνίου, ἐξ ἐνὸς τετρακόγχου διαμερίσματος καὶ ἐξ ἐνὸς ὀκταγώνου.

Ὁ προθάλαμος (προαύλιος οἶκος) εἶναι σχήματος ὀρθογωνίου (16.20 × 7.60 μ.) καὶ περατοῦται κατὰ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἐξέδραν (χορδῆς 5 μ.). Οὗτος ἐκαλύπτετο διὰ ξυλίνης στέγης καὶ κεράμων, αἱ δὲ κόγχαι αὐτοῦ διὰ κτιστῶν τεταρτοσφαιρίων.

Πρὸς Α τοῦ προθαλάμου κεῖται τὸ τετράκογχον (ἀποδυτήριον) καὶ τὸ ὀκτάγωνον (φωτιστήριον), νοτίως τοῦ ἀποδυτηρίου εὐρισκόμενον. Καὶ τὸ μὲν τετράκογχον ἀποτελεῖται ἐκ τετραγώνου πυρῆνος (πλευρᾶς 5.05 μ.), εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται ἰσάριθμοι ἡμικυκλικαὶ κόγχαι (χορδῆς 3.25 μ. καὶ βέλους 1.90 μ.), τὸ δὲ φωτιστήριον εἶναι ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ὀκτάγωνον (ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 3.15 μ.) καὶ εἰς τὰς πλευρὰς του ἀνοίγονται κόγχαι ἡμικυκλικαὶ (χορδῆς 2.10 μ.) καὶ ὀρθογώνιοι (πλάτους 2 μ.) ἐναλλάξ. Πρὸς Α τοῦ ὀκταγώνου φωτιστηρίου ἀνοίγεται ἡμικυκλικὴ ἀψίς (χορδῆς 2.20 μ. καὶ βέλους 2.80 μ.). Τὸ τετράκογχον ἦτο ξυλόστεγον, τὸ δὲ ὀκτάγωνον θολοσκοπέε. Ταῦτα ἐπεκονιώνουν μεταξύ των, ὡς ἐπίσης καὶ μετὰ τοῦ πρὸς Δ αὐτῶν εὐρισκομένου προθαλάμου. Τὸ ὀκτάγωνον ἔφερε πλακόστρωτον δάπεδον, οἱ δὲ τοῖχοι αὐτοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν.

1. Πρβ. Δ. ΠΑΛΛΑ, Ἐνασκαφὴ ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ, ΠΑΕ 1953, σ. 180.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, ΠΑΕ 1956, σ. 164 - 177· 1957, σ. 95 - 104· 1958, σ. 119 - 134· 1959, σ. 126 - 140· 1960, σ. 144 - 170· 1961, σ. 137 - 154. Τοῦ αὐτοῦ, Κόρινθος-Χριστιανικὰ Μνημεῖα, ΘΗΕ 7, 1965, ἐ.ἀ. στ. 865.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφικὰ ἔρευνα ἐν Λεχαίῳ, ΠΑΕ 1965, σ. 157 - 162.

4. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφὴ ἐν Λεχαίῳ. Τὸ βαπτιστήριον τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ΠΑΕ 1961, σ. 137 - 154.

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται μία κολυμβήθρα, δευτέρα δὲ κολυμβήθρα εὐρίσκεται ἐντὸς τῆς ΝΑ κόγχης αὐτοῦ. Ἡ κεντρικὴ κολυμβήθρα (πίν. 2α) ἀποτελεῖται ἐξ ὀκταγωνικοῦ πυρήνος (1.10×1.10 μ.) καὶ τεσσάρων κεραίων σταυροειδῶς τοποθετημένων. Τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραίων εἶναι 1.77 μ., τὸ δὲ διασφζόμενον βάθος αὐτῆς εἶναι ± 0.48 μ. (ἀπὸ τοῦ πυθμένος μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἑδάφους). Αὕτη εἶναι ἐκτισμένη ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχον ἀνὰ δύο βαθμίδες (ἡ κατωτέρα ἐξ αὐτῶν διατηρεῖται καὶ ἔχει ὕψος 0.28 μ.). Τὸ ἀρχικὸν βάθος τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας ἦτο ± 0.80 μ. Ἡ δευτέρα κολυμβήθρα εἶναι πεταλοειδῆς (μῆκους 0.74 μ., πλάτους 0.67 μ. καὶ ὕψους 1.02 μ.) καὶ ἐντὸς αὐτῆς ὑπάρχει βαθμὶς ὕψους 0.37 μ. Ἀμφότεραι ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, εἰς δὲ τοὺς πυθμένους αὐτῶν διεσώθη ἡ ἀρχὴ μολυβδίνου σωλήνος ἀποροῆς.

Τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι πιθανῶς παλαιότερον τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τοῦτο ἴσεται ὡς αὐτοτελὲς οἰκοδόμημα καὶ δὲν εἶναι ἀπολύτως προσηρμοσμένον πρὸς τὸ ὅλον σχέδιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ βασιλικὴ ἐθεμελιώθη κατὰ τὴν ἕκτην ἢ ἐβδόμην δεκαετίαν τοῦ 5ου αἰ., ἐπερατώθη κατὰ τὴν τρίτην δεκαετίαν τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἡρειώθη κατὰ τὸ ἔτος 551 - 552 ἕνεκα σεισμῶν. Τὸ ὀκτάγωνον φωτιστήριον διετηρήθη καὶ μετὰ ταῦτα, λόγῳ τῆς ἀνθεκτικότητος αὐτοῦ, μετατραπὲν εἰς ναῦδριον, ἀργότερον δὲ ἐχρησιμοποιήθη ὡς κατοικία¹.

Νεμέα Κορινθίας. βαπτιστήριον τέλους τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. Π ε).

Εἰς Νεμέαν Κορινθίας καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (23×17 μ.)², ἡ ὁποία εἶχεν οἰκοδομηθῆ κατὰ μέγα μέρος ἐξ ἀρχαίου ὑλικοῦ, ληφθέντος ἐκ τῶν παρακειμένων ἀρχαίων κτισμάτων. Ἐκατέρωθεν τοῦ νάρθηκος ἦσαν συμμετρικῶς τοποθετημένα δύο τετράγωνα προσκτίσματα.

Τὸ βαπτιστήριον³ ἦτο προσηρτημένον κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο ὀικοδομήθη ὀλίγον ἀργότερον αὐτῆς, πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου

1. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἐνασκαφὴ ἐν Λεχίῳ. Τὸ βαπτιστήριον τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ΠΑΕ 1961, σ. 151 - 152. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφικὰ ἔρευνα ἐν Λεχίῳ, ΠΑΕ 1965, σ. 161.

2. C. W. BLEGEN, Excavation at Nemea 1926, AJA 31, 1927, σ. 431 κέ. G. DAUX, Némée, BCH 89, 1965, σ. 703 - 707.

3. C. W. BLEGEN, ἔ.δ. σ. 135. G. DAUX, ἔ.δ. σ. 703 - 707.

αἰῶνος¹, μετὰ ταῦτα δὲ ἔτυχεν ἐπισκευῶν. Τὸ ὅλον συγκρότημα ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα τετραγώνου (πλευρᾶς ± 13 μ.), εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου σχηματίζεται δεῦτερον τετράγωνον (πλευρᾶς 6 μ.)· τοῦτο ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον.

Τὸ φωτιστήριον εἶναι τετράγωνον, περιβαλλόμενον καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς αὐτοῦ ὑπὸ διαδρόμων. Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ βαπτιστηρίου ἠνοίγετο θύρα διὰ τῆς ὁποίας ἐπετυγχάνετο ἡ προσπέλασις ἐξῶθεν. Ἀκριβῶς ἀπέναντι αὐτῆς, καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου, ἠνοίγετο ἑτέρα θύρα. Διὰ ταύτης, ὡς καὶ δι' ἄλλης θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ἐπεκοινωνεῖ πρὸς τοὺς περιβάλλοντας αὐτὸ διαδρόμους. Τὸ βαπτιστήριον καὶ ἡ βασιλικὴ ἐπεκοινωνοῦν διὰ θύρας, ἀνοιγομένης ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ὀδηγούσης εἰς τὸ βόρειον κλίτος τῆς βασιλικῆς.

Τὸ δάπεδον τοῦ μὲν φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο διὰ μεγάλων τετραγώνων πλακῶν, τῶν περὶ αὐτὸ δὲ διαδρόμων διὰ μικροτέρων τοιούτων.

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κτιστὴ κυκλικὴ κολυμβήθρα², τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ὁποίας ἐκαλύπτετο διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς διεπιστώθησαν δύο διαφορετικὰ ὕψη τοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας, ἀποτέλεσμα προφανῶς ἐπισκευῶν αὐτῆς. Ὡσαύτως ἀπεκαλύφθη μολύβδινος σωλὴν, διήκων μέχρι τοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας.

Σικυῶν, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. II δ).

Εἰς τὴν Κάτω Σικυῶνα (τὸ ἐπίνειον τῆς Σικυῶνος ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου) ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (38×22 μ.)³, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα. Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἦτο προσκεικολλημένον τὸ βαπτιστήριον⁴. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς ὀρθογωνίου διαμερίσματος ($\pm 8 \times \pm 6$ μ.), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸν προαυλίον ἢ ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος. Θύρα ἀνοιγομένη ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου αὐτοῦ ἐπέτρεπε τὴν ἄμεσον ἐπικοινωνίαν βαπτιστηρίου καὶ βασιλικῆς. Ἑτέρα θύρα, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ προαυλίου οἴκου, ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὸν ἐκ τῶν ἐξῶ. Τρίτη θύρα, ἐπὶ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὠδῆγει εἰς τετράγωνον διαμέρισμα (πλευρᾶς 3.30 μ.), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον. Τετάρτη τέλος θύρα, ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ προαυ-

1. Περβ. G. DAUX, ἑ.ἀ. σ. 707.

2. CH. K. WILLIAMS, Nemea, AD 20, 1965, B' 1 Χρονικά, σ. 154 - 156. καὶ σ. 155, εἰκ. 1.

3. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος, ΠΑΕ 1933, σ. 81 - 90· ΠΑΕ 1954, σ. 220 - 231.

4. Τοῦ αὐτοῦ, Συμπληρωματικὴ ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος, ABME 11, 1969, σ. 148 - 153, εἰκ. 2.

λίου οίκου, ὠδήγει εἰς εὐρύχωρον διαμέρισμα, χρησιμεῦον προφανῶς ὡς ἀποδυτήριον καὶ χρισμάριον.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου εὐρίσκεται ἡ κολυμβήθρα. Αὕτη εἶναι ἐξωτερικῶς κυλινδρική καὶ ἐσωτερικῶς πολυπλευρος (δεκάπλευρος). Ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος αὐτῆς εἶναι : κάτω 0.55 μ., εἰς τὸ μέσον 0.90 μ. καὶ ἄνω 1.20 μ., τὸ δὲ βάθος εἶναι 1.10 μ. Ἐντὸς τῆς κολυμβήθρας διεμορφοῦντο δύο βαθμίδες, ὕψους 0.30 καὶ 0.35 μ. Τὸ περίγραμμα τῆς κολυμβήθρας ἐξεῖχε κατὰ 0.60 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀκοδομήθησαν κατὰ τὸν 5ον αἰ. Τοῦτο συνάγεται : α) ἐκ τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως τῆς βασιλικῆς, β) ἐκ τῆς τοιχοδομίας αὐτῆς, γ) ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῆς διατάξεως τοῦ πρεσβυτηρίου καὶ δ) ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου¹.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Ἑρμιόνη Ἀργολίδος, βαπτιστήριον, πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ. Γ ε).

Εἰς Ἑρμιόνην Ἀργολίδος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου ἀπεκαλύφθη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ($22 \times 17.60 \mu.$)², τὸ δάπεδον τῆς ὁποίας ἐκοσμεῖτο διὰ ψηφιδωτῶν. Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς ἀπεκαλύφθη συγκρότημα προσκτισμάτων. Ἡ εἰς αὐτὰ προσπέλασις ἐγένετο διὰ τριβήλου, εὐρισκομένου εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, φέροντος εἰς ὀρθογώνιον διαμέρισμα, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο διὰ ψηφιδωτοῦ. Ἀπὸ τὸ πλάγιον τοῦτο διαμέρισμα ἀνήρχετό τις διὰ κλίμακος τριῶν βαθμίδων εἰς μέγα κτηριακὸν συγκρότημα, προσκεκολλημένον εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς· τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερον τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπετελεῖτο :

α) Ἐκ τετραγώνου διαμερίσματος ($3.35 \times 3.30 \mu.$).

β) Ἐξ ἐπιμήκους διαμερίσματος, κειμένου πρὸς Δ τοῦ τετραγώνου, πλάτους 2.95 μ. καὶ μήκους ἐξικνουμένου πέρα τῶν 5.50 μ., ἐπειδὴ προεκτείνεται καὶ κάτωθεν τοῦ Σχολείου.

γ) Ἐξ ἐτέρου διαμερίσματος ($4.45 \times 3.25 \mu.$), κειμένου πρὸς Β τοῦ τετραγώνου τούτου.

δ) Ἐκ χώρου ($9.75 \times 3.25 \mu.$), κειμένου πρὸς Δ τῶν ὡς ἄνω χώρων α' καὶ γ.

1. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΝ, ΠΑΕ 1933, σ. 89.

2. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Ἑρμιόνης, ΠΑΕ 1955, σ. 236-239, εἰκ. 1.

ε) Έκ μεγάλου διαμερίσματος, σχήματος σχεδόν τετραγώνου (9.80×10.50 μ.), κειμένου πρὸς Α τῶν χώρων α' καὶ γ'. Τοῦτο κατὰ τὴν ἀνατολικὴν τοῦ πλευρῶν κατέληγεν εἰς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, εἰς δὲ τὸ μέσον αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἐμβάθυνσις σχήματος ὀρθογωνίου ἢ τετραγώνου¹.

Ὁ ἀνασκάψας τὴν βασιλικὴν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν προσκτίσματα Ε. Στίκας φρονεῖ, ὅτι τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν αὐτῆς ὑπάρχον κτηριακὸν συγκρότημα ἀπετέλει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ Ἐπισκοπεῖον². Κατὰ τὸν καθηγγητὴν Ἄ. Κ. Ὁρλάνδον τὸ διαμέρισμα τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς τὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔφερον ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ, ὅπου πιθανῶς εὐρίσκετο ἡ κολυμβήθρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος αὐτοῦ ἐπερατοῦτο εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψίδα³. Ἡ ἄποψις τοῦ καθηγγητοῦ Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου ἐμφανίζεται πιθανωτέρα.

Σχετικῶς πρὸς τὸν χρόνον κατασκευῆς τῆς βασιλικῆς, ὡς ἐκ τῶν σφραγισμένων ψηφιδωτῶν συμπεραίνομεν, αὕτη ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 6ον αἰ.⁴ Τὰ θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ προπύλου εἶναι πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ.⁵, ὁπότε ἀνηγέρθη καὶ τὸ πιθανὸν βαπτιστήριον.

Κόρινθος-Μπέη, βασιλικὴ Ε, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. II α).

Πρὸς Β τοῦ σημερινοῦ νεκροταφείου τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου καὶ ἀνατολικῶς τῆς θέσεως Μπέη, ἀπεκαλύφθη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (37.94×19.52 μ.)⁶, περὶ τὴν ὁποίαν εὐρίσκοντο προσκτίσματα.

Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς βασιλικῆς κεῖται διαμέρισμα (5.20×4 μ.), εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη πῆλινος ἀγωγὸς ὕδατος. Κατὰ μῆκος τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν, τὸ διαμέρισμα φέρει πεζούλιον. Πιθανῶς τοῦτο ἀπετέλει τὸ βαπτιστήριον ἢ πρὸς τοῦτο δὲ συνηγοροῦν οἱ ἐξῆς λόγοι: α) τὸ σχῆμα, β) ἡ θέσις αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν βασιλικὴν καὶ γ) ἡ ὑπαρξίς πηλίνου ἀγωγοῦ ὕδατος εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ. Ἡ κολυμβήθρα θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ μέσον τοῦ βαπτιστηρίου (καθ' αὐτὸ φωτιστηρίου). Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρῶν τοῦ διαμερίσματος

1. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Ἐρμιόνης, ΠΑΕ 1956, σ. 176 - 181, εἰκ. 1.

2. Αὐτόθι σ. 181.

3. Ἔργον 1956, σ. 25. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 86, εἰκ. 191.

4. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1955, σ. 239.

5. Ἔργον 1955, σ. 23 - 24.

6. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Κοιμητηριακὴ βασιλικὴ Παλαιᾶς Κορίνθου, ΠΑΕ 1961, σ. 129 - 136. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνασκαφὴ κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, ΠΑΕ 1962, σ. 51 - 56, παρένθ. πίν. Α. Ἔργον 1962, σ. 81 - 83.

7. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ἔ.δ. σ. 51. Ἔργον 1962, σ. 81.

τος εύρίσκειτο ή είσοδος. Ή έπικοινωνία βαπτιστηρίου και νοτίου κλίτους τής βασιλικής έγινετο διά μεγάλου ανοίγματος, πλάτους 3.90 μ.

Έντός του βαπτιστηρίου ανευρέθη χρυσούν νόμισμα του Ίουστινιανού Α', τὸ ὁποῖον ἐκόπη εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ ἔτος 538. Ἡ βασιλικὴ ᾠκοδομήθη τὸν 5ον αἰ. καὶ κατεστράφη ὑπὸ σεισμῶν τὸ 551 - 552 μ.Χ.¹ Τὸ περὶ τὴν βασιλικὴν νεκροταφεῖον ἦτο ἐν χρῆσει ἀπὸ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ 1204.

Σ Τ Ε Ρ Ε Α Ε Λ Λ Α Σ

Α' Ἐξ η κ ρ ι β ω μ ἔ ν α β α π τ ι σ τ ῆ ρ ι α

Αἴγινα - Βάρδια, μονόλιθος κολυμβήθρα τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ.

Εἰς τὴν σημερινὴν πόλιν Αἴγιναν (πρωτεύουσαν τῆς ὁμωνύμου νήσου), κειμένην ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ὅπου καὶ ἡ ἀρχαία Αἴγινα καὶ εἰς θέσιν Βάρδια (= φρουρά), κεῖνται τὰ λείψανα τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς². Οἱ περίοικοι ἀποκαλοῦν τὰ εἰσπίτια αὐτὰ «Ἁγία Φωτεινή». Δι' ἀνασκαφῶν ἐγένετο ἀποκάλυψις τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ νοτίου τμήματος τῆς βασιλικῆς. Τὸ πλάτος αὐτῆς εἶναι 18.60 μ. κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτῆς τμήμα ὁ νότιος τοῖχος ἀπεκαλύφθη εἰς μῆκος 17.30 μ., χωρὶς νὰ προσδιορισθῇ τὸ ὅλον αὐτοῦ μῆκος³.

Πρὸς Α τῆς βασιλικῆς ὑπάρχει μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίς, περικλείουσα ἡμικυκλικὸν σύνθρονον, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποῖου εύρίσκειτο ὁ ἐπίσκοπικὸς θρόνος⁴.

Νοτιοδυτικῶς τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 8.80 μ. εύρίσκειται σήμερον μονόλιθος κολυμβήθρα⁵, ἡ ὁποία λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν βασιλικὴν θεωρεῖται ὡς ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτιστηρίου. Αὕτη ἔχει κατασκευασθῆ ἔξ ἐγγωρίου, σχεδὸν μέλανος, λίθου (πωρολίθου) εἶναι σχήματος κυλινδρικοῦ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἴστατο δὲ πιθανῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου. Τὸ ὕψος αὐτῆς εἶναι 0.70 μ. ἡ διάμετρος τοῦ ἐσωτερικοῦ ± 1μ., τοῦ δὲ ἐξωτερικοῦ ± 1.15 μ. Τὸ βάθος τῆς εἶναι 0.40 μ., τὸ δὲ πάχος τῶν χειλέων αὐτῆς 0.08 μ.

Παρὰ τὸν νότιον τοῖχον τῆς βασιλικῆς καὶ κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμήμα (εἰς ἀπόστασιν 16.70 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους πρὸς Δ)

1. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Κόρινθος - Χριστιανικὰ Μνημεῖα, ἔ.ἀ. σ. 864.

2. A. M. SCHNEIDER, Basilica cristiana antica trovata nell'isola di Egina, RivAC 4, 1927, σ. 349-350. G. WELTER, Aigina, 1938, σ. 47, 62.

3. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα νομοῦ Πειραιῶς, Νῆσοι Σαρωνικοῦ. Β' Αἴγινα. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Βάρδιας, ΑΔ 22, 1967, Β' 1 Χρονικά, σ. 159, σελ. 2, σ. 161 - 162.

4. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 194, 221, εἰκ. 49.

5. A. M. SCHNEIDER, ἔ.ἀ. σ. 350. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 84.

διασφύζονται τμήματα δύο τοίχων. Έκ τούτων ὁ εἷς βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τῆς βασιλικῆς, ὁ δὲ ἕτερος εἶναι κάθετος πρὸς αὐτὸν μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Ν· ἀνῆκον πιθανῶς εἰς οἰκοδόμημα σχήματος ὀρθογωνίου ἢ τετραγώνου, προσκεκολλημένου κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς. Ὁ παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τῆς βασιλικῆς βαίνων τοῖχος, διατηρεῖται εἰς μῆκος 2.50 μ., ὁ δὲ ἕτερος εἰς μῆκος 1.40 μ., συνεχιζόμενος πρὸς Ν, τὸ ὑπόλοιπον ὅμως τμήμα αὐτοῦ δὲν ἔχει ἀνασκαφῆ. Τὸ πάχος των εἶναι 0.40 μ., ἄρα τὸ κτίσμα τοῦτο θὰ ἦτο ξυλόστεγον. Πιθανῶς οἱ τοῖχοι αὐτοὶ ἀνήκουν εἰς τὸ βαπτιστήριον, κυρίως λόγῳ τῆς θέσεως αὐτῶν ὡς πρὸς τὴν βασιλικὴν ἀλλὰ καὶ τῆς πλησίον αὐτῶν εὐρέσεως τῆς κολυμβήθρας.

Ἐκ τῆς ὅλης μορφῆς τῆς διατάξεως τοῦ ἱεροῦ βήματος καὶ τοῦ τέμπλου, ἡ βασιλικὴ δύναιται νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ.¹

Αἰγιοθένα, βαπτιστήριον τέλους τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. III α).

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου τεύχους τῶν Αἰγιοσθένων, ἀνεσκάφη πεντάκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (25.15 × 20.38 μ.)². Νοτιῶς αὐτῆς ἦτο προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον³. Τοῦτο συνίστατο ἐκ προθαλάμου (3.40 × 1.62 μ.), ἀποτελοῦντος τὸν ἐξώτερον οἶκον καὶ ἐκ τοῦ φωτιστηρίου (3.50 × 3.40 μ.). Εἰς ἐκάστην πλευρὰν τοῦ φωτιστηρίου ἠνοίγετο ἀνὰ μίαν ὀρθογωνίαν κατόψεως τυφλὴ κόγχη, βάθους 0.35 μ. Τὸ φωτιστήριον ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἦτο ἐστρωμένον κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ ψηφιδωτοῦ, ἀργότερον δὲ δι' ὀρθογωνίων πλίνθων. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ βαπτιστηρίου ἀνευρέθη πηλίνη πρόχους, ὕψους 0.20 μ. Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου εὐρίσκετο ἡ κολυμβήθρα, ἐξέχουσα τοῦ δαπέδου κατὰ 0.50 μ. Αὕτη ἦτο κτιστὴ, ἐξωτερικῶς τετραγώνος (πλευρᾶς 1.25 μ.) καὶ ἐσωτερικῶς ἄνω μὲν ὀκταγωνικὴ (διαμέτρου 0.70 μ.), κάτω δὲ ἐξαγωνικὴ (διαμέτρου 0.38 μ. καὶ ὕψους 0.22 μ.). Τὸ διατηρούμενον βάθος τῆς εἶναι 0.55 μ. περίπου. Τὰ τοιχώματά τῆς ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς δι' ὑποφαίων μαρμαρίνων πλακῶν πάχους 0.022 μ. Ὁ πυθμὴν αὐτῆς ἦτο μαρμαρίνος, εἶχε δὲ ὀπὴν ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος καὶ μολύβδινον σωλῆνα, διαμ. 0.03 μ.

Πρὸς Α τοῦ βαπτιστηρίου ἔκειτο διμερὲς τραπεζιόσχημον διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον ἔφερον ἐσωτερικῶς ἐπένδυσιν δι' ὑδραυλικὸν κονιάματος. Ἴσως πρόκει-

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 194. Ν. ΜΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄγινα, RBK 1, 1966 σ. 55.

2. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΔΟΣ, Ἄνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τῶν Αἰγιοσθένων, ΠΑΕ 1954, σ. 129 - 142.

3. Αὐτόθι: σ. 134 - 136. Α. ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 62, εἰκ. 157.

ται περί δεξαμενῆς, πρὸς ἀποθήκευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος¹.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ παρ' αὐτὴν βαπτιστήριον ἀνοικοδομήθησαν περί τὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχῆς 6ου αἰ., ὡς ἐκ τῆς τεχνικῆς τῶν ψηφιδωτῶν κυρίως συνάγεται². Κατεστράφη πιθανῶς κατὰ τὸν 7ον αἰ.³ Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτῆς ἀνοικοδομήθη τὸν 12ον αἰ. τρίκογχον βυζαντινὸν ναῦδριον τῆς Παναγίας.

Βραυρῶν Ἀττικῆς. βαπτιστήριον, τοῦ ἀ' ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. Π ζ).

Περί τὰ 500 μ. ΒΔ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς τὴν Βραυρῶνα, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλααιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (21 × 18.20 μ.)⁴. Ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος περιεκλείετο σύνθρονον.

Πρὸς Ν τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον⁵, τὸ φωτιστήριον τοῦ ὁποίου ἦτο κυκλικόν (ἐσωτερικῆς διαμ. 4.90 μ.), περιβαλλόμενον κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν ὑπὸ κυκλοτεροῦς διαδρόμου (πλάτους ± 2.20 μ.). Πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο σχεδὸν τετράγωνος προθάλαμος (5 × 4.60 μ.), ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὸν προαύλιον οἶκον καὶ εὐρίσκειτο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς.

Οἱ τοῖχοι τοῦ φωτιστηρίου (πάχους 0.80 - 0.85 μ.) ἐστήριζον κτιστὴν ἐξ ὀπτοπλίνθων ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν. Ἐσωτερικῶς ἔφερον, μέχρις ὕψους 0.70 μ., ὀρθομαρμάρωσιν, ὑπεράνω δὲ αὐτῆς γυψίνην διακόσμησιν καὶ τοιχογραφίας. Τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ φαιῶν μαρμαρίνων πλακῶν.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα, σχήματος τετραγώνου (ἐξῶτ. πλευρᾶς 1.68 μ.). Ἐντὸς αὐτῆς σχηματίζεται ἕτερον τετράγωνον μικροτέρων διαστάσεων (ἐσωτ. πλευρᾶς 0.71 μ. καὶ βάθους 0.44 μ.). Σχηματίζεται οὕτω βαθμὶς πρὸς κάθοδον καὶ ἀνοδὸν τῶν βαπτιζομένων. Τὸ ὀλικὸν βάθος αὐτῆς εἶναι 1 μ. Εἶναι ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων (τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων αὐτῆς εἶναι 0.28 μ.) καὶ ὑδραυλικῶν κονιάματος, ἐκαλύπτετο δὲ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ φαιῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Ὁ πυθμὴν αὐτῆς, 0.68 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου, ἀποτελεῖται ἐκ μαρμαρίνης πλακός. Τὸ περίγραμμα τῶν χειλέων αὐτῆς ἐξέχει τοῦ δαπέδου κατὰ 0.32 μ.

1. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΝ, ἔ.δ. σ. 136.

2. Αὐτόθι σ. 138.

3. Ἔργον 1954, σ. 18.

4. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ παλααιοχριστιανικῆς βασιλικῆς παρὰ τὴν Βραυρῶνα, ΠΑΕ 1951, σ. 54 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Βραυρῶνος, ΠΑΕ 1952, σ. 74 κέ.

5. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 71 - 76· ΠΑΕ 1952, σ. 86. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 70, εἰκ. 18.

Ἐνατολικῶς τῆς κολυμβήθρας εὐρέθη πῆλινος ἀγωγός, διὰ τοῦ ὁποίου διωχετεύετο ὕδωρ ἐκ παρακειμένης δεξαμενῆς. Παρὰ τὴν κολυμβήθραν ἀνευρέθη λίθινον δοχεῖον (διαστάσεων 0.60×0.73 μ.), ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε πηλίνη πρόχους¹.

Ἡ τοιχοδομία τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ βαπτιστηρίου συνίσταται ἐξ ἀργολιθοδομῆς, παρεμβάλλονται δὲ συνεχεῖς ὀριζόντιαι στρώσεις ἐκ παχειῶν πλίνθων κατ' ἀποστάσεις $0.70 - 0.95$ μ. Τὸ πάχος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κυκλικοῦ διαδρόμου τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι 0.55 μ., φαίνεται δὲ ὅτι οὗτος ἐκαλύπτετο δι' ἐπικλινοῦς ξυλίνης στέγης μετὰ κεράμων.

Κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ προαυλίου οἴκου καὶ εἰς ὕψος 1.40 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὑπάρχει κόγχη (χορδῆς 1 μ. καὶ βέλους 0.68 μ.), ἣ ὁποία πιθανῶς ἐχρησίμευεν, ἵνα φυλάσσηται ἐντὸς αὐτῆς τὸ δοχεῖον, τὸ περιέχον τὸ ἄγιον ἔλαιον διὰ τὴν χρῆσιν τῶν βαπτιζομένων.

Βορειοανατολικῶς τοῦ φωτιστηρίου εὐρίσκεται τραπεζοειδὲς κτίσμα (2.95×2.78 μ.)· πρόκειται περὶ δεξαμενῆς πρὸς ἀποθήκευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος. Αὕτη εἶναι ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων καὶ ἐκαλύπτετο δι' ἡμικυλινδρικής ὀροφῆς, ἐπίσης ἐξ ὀπτοπλίνθων ἀποτελουμένης.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀνοδομήθησαν κατὰ τὸ ἀΐημισυ τοῦ βου αἰῶνος². Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐκτίσθη μεταγενεστέρως μικρῶν διαστάσεων ναῦδριον (5.58×3.83 μ.), τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς.

Ἐλευσίς - Ἅγιος Ζαχαρίας, βαπτιστήριον, τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. III γ).

Νοτιοανατολικῶς τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης εἰς τὴν Ἐλευσίνα καὶ εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκεται σήμερον τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Ζαχαρίου, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (15.70×15.40 μ.)³, κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς ὁποίας ἐγένετο χρῆσις καὶ ἀρχαίου ὕλικου.

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον⁴. Τὸ φωτιστήριον ἦτο σχήματος τετραγώνου (ἔσωτ. πλευρᾶς 5.65 μ.), περιεβάλλετο δὲ γύρωθεν ὑπὸ διαδρόμων. Εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ ἀνευρέθη ἡ κολυμβήθρα, ἐκτισμένη ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ κορασανίου. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα αὐτῆς ἐκα-

1. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1951, σ. 74.

2. Πρβ. Α. ORLANDOS, Les monuments paléochrétiens... StAcR 22, 1957, σ. 110.

3. Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἐλευσίνας ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Κ. Κουρουλιότου καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Γ. Σωτηρίου, βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἐλλάδος, ἐ.δ. σ. 183 - 184, εἰκ. 15.

4. Αὐτόθι σ. 184, 218, εἰκ. 47. Α. KHATCHATRIAN, ἐ.δ. σ. 86, εἰκ. 182.

λύπτοντο διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν, τμήματα τῶν ὁποίων διασφύζονται κατὰ χώραν. Ἡ κολυμβήθρα εἶναι σχήματος ἐλευθέρου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου σχηματίζεται κυλινδρική ἐμβάθυνσις (διαμέτρου 1 μ. καὶ βάθους 0.33 μ.). Τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι ± 3 μ. Εἰς ἐκάστην κεραιάν ἐσχηματίζοντο ἀνὰ δύο βαθμίδες. Τὸ ὀλικὸν βάθος τῆς κολυμβήθρας ἦτο ± 0.75 μ. Μεταξὺ τοῦ πέρατος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχε κενὸς χώρος μήκους 1.30 μ. Τὸ βαπτιστήριον εὐρίσκετο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ ἐσωνάρθηκος τῆς βασιλικῆς.

Ἐπὶ ἀνευρεθείσης ἐπιγραφῆς ἀναγράφεται : Ὑπὲρ εὐχῆς Ἀρτεμισίου καὶ παντὸς τοῦ οἴκου αὐτοῦ¹.

Ὁ Ἀρτεμισίος αὐτὸς ἦτο πιθανῶς ὁ κτήτωρ τοῦ βαπτιστηρίου. Πρὸς Α τοῦ βαπτιστηρίου, καὶ ἀμέσως πρὸς αὐτὸ συνεχόμενα, ἔκειντο δύο ὀρθογωνίου σχήματος μικροτέρων διαστάσεων διαμερίσματα. Ὑποτίθεται ὅτι αὐτὰ ἀπετέλουν βοθητικὰ διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου. Ἐξ αὐτῶν τὸ δεύτερον, τὸ πρὸς Α κείμενον, διετήρησε πλησίον τοῦ βορείου τοίχου αὐτοῦ μαρμαρίνην καθέδραν, ἣ ὅποια στηρίζεται εἰς λεοντόποδας.

Ἡ βασιλικὴ μετὰ τοῦ βαπτιστηρίου χρονολογοῦνται εἰς τὸν 5ον αἰ., ὡς συναγεται ἐκ τῆς χρήσεως εὐθέως ἐπιστυλίου καὶ τῆς διακοσμῆσεως διασωθέντος θωρακίου².

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Ἄθῆναι - Ἀσκληπιεῖον, βαπτιστήριον, τοῦ 450-460.

Ἐπὶ τῶν νοτίων κλιτύων τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐπὶ

1. Ἀνοπόγραφον, Εὐρήματα, ΔΧΑΕ, περίοδ. Β', τόμ. 4, 1927, σ. 102. Ὁμοίτητα πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν τῆς Ἐλευσίως ἐμφανίζει ἕτερα ἐπιγραφὴ βαπτιστηρίου, χαραγμένη ἐπὶ μαρμαρίνης κολυμβήθρας, ἐξωτερικῶς διαγωνικῆς καὶ ἐσωτερικῶς τετραγύλλου, τοῦ 6ου αἰ., ἣ ὅποια εὐρίσκεται σήμερον ἐπὶ τοῦ νοτιοτάτου κλιτύου τῆς βασιλικῆς τῆς Γενήσεως εἰς τὴν Βηθλεέμ. Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἔχει ὡς ἀκολούθως, καθ' ἡμετέραν ἀνάγνωσιν :

+ΥΠΕΡΜΝΗΜΗΣ{ΚΑ}ΙΑ
ΝΑΠΑΥΣΕΩΣΚΑΙ[Α]ΦΕ
ΣΕΩΣΑΜΑΡΤΙΩΝΩ[Ν]
ΚΣΓΗΝΟΚΙΤΑΟΝ[ΟΜΑΤΑ]

¹Ἦτοι : + Ὑπὲρ μνήμης [κα] ἀναπαύσεως καὶ [ἐ]νρήσεως ἀμαρτιῶν, ὧν[ν] Κ(ύριος) γηνόσκι (sic) τὰ ὀν[ό]ματα]. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῶν ὀνομάτων τοῦ κτήτορος τοῦ βαπτιστηρίου καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ ἢ ἐτέρων συγγενῶν. Πρβ. Α. ΚΗΑΤΣΑΤΡΙΑΝ, ἔ.δ. σ. 68, εἰκ. 94.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 184.

τῆς θέσεως, ὅπου ἔκειτο τὸ Ἀσκληπιεῖον, φιλοδομήθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 450 - 460 τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (35 × 22 μ.)¹. Αὕτη ἀργότερον κατεστράφη καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως φιλοδομήθη ἕτερα μικροτέρων διαστάσεων, ἥτις, ἐρειπωθεῖσα, ἀντικατεστάθη ὑπὸ τρίτου κατὰ σειράν χριστιανικοῦ ναοῦ.

Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένη ὀρθογωνίου σχήματος αἶθουσα, ἐπικοινωνοῦσα ἀμέσως μετὰ τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τῆς αἰθούσας ὑπάρχει καὶ σήμερον ἀρχαία κρήνη, ἔχουσα πηγαῖον ὕδωρ, σχήματος κυκλικοῦ (διαμ. ± 5 μ.), ἐν εἴδει σπηλαίου, ἐντὸς τῶν βράχων ἀνεωγμένου. Πιθανῶς ὁ κυκλικὸς οὗτος χώρος ἐχρησιμοποιήθη ὡς βαπτιστήριον, ἐξυπηρετοῦν τὰς ἀνάγκας τῆς παρακειμένης βασιλικῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἢ πρὸς τὴν κρήνην συνεχομένη αἶθουσα θὰ ἐχρησίμευεν ὡς προαύλιος οἶκος καὶ ἀποδυτήριον². Ἡ τοιαύτη μετατροπὴ τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας κρήνης εἰς χριστιανικὸν βαπτιστήριον δύναται νὰ υποστηριχθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀκολουθῶν στοιχείων : α) ἐκ τῆς ὑπάρξεως ζῶντος ὕδατος, ὡς ἀπῆτει τοῦτο ἡ ἀρχαία παράδοσις³, β) ἐκ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος τοῦ χώρου τῆς κρήνης, σχῆμα τὸ ὁποῖον συναντῶμεν καὶ εἰς ἕτερα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος καὶ γ) ἐκ τῆς θέσεως τῆς κρήνης ΒΑ τῆς βασιλικῆς καὶ παρὰ τὸ ἱερὸν βῆμα, ἥτις συναντᾶται καὶ εἰς ἕτερα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος⁴.

Ἀθῆναι - Ὡρολόγιον Κυρρήστου, παρὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Ἀγορὰν, μετατραπὲν πιθανῶς εἰς βαπτιστήριον κατὰ τὸν 5ον-6ον αἰ.

Ἀνατολικῶς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς μικρὰν ἐξ αὐτῆς ἀπόστασιν, ὑφ'οὔται μαρμαρίνον ὀκταγωνικὸν οἰκοδόμημα, τὸ Ὡρολόγιον Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου, τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν καὶ ὡς Πύργος τῶν Ἀνέμων⁵. Τοῦτο καλύπτεται ὑπὸ μαρμαρίνης πυραμοειδοῦς ὀροφῆς καὶ κοσμεῖται

1. Α. ΣΤΡΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον, ΑΕ 1915, σ. 52 - 71. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Αἱ τύχαι τοῦ ἐπὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως Ἀσκληπιείου, ΠΑΑ 19, 1944, σ. 136 - 139. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν, ΑΕ 1939, σ. 34 - 68.

2. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, «Ι. Τρωαλοῦ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν, ΑΕ 1939, σ. 34 - 68» (βιβλιοκρισία), ἐν Θεολογία 20, 1949, σ. 185 - 188.

3. Πρβ. Διδαχὴ 7, 1 - 3. TH. KLAUSSER, Taufet in lebendigem Wasser, ἔ.δ. σ. 157 - 164.

4. Πρβ. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, ἔ.δ. σ. 186 - 187.

5. R. POCOCKE, A description of the East and some other Countries 2, 1745, σ. 168 - 169, πίν. 75. P. GRAINDOR, Le plus ancien exemple de rachat du plan octogonal, Byzantion 3, 1926, σ. 23 - 31. H. ROBINSON, The Tower of the Winds and the Roman Market, AJA 47, 1933, σ. 291 - 305. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 1960, σ. 99, 101 - 102, 138 - 139.

ἐξωτερικῶς καὶ κατὰ τὰ ἀνώτερα αὐτοῦ τμήματα δι' ἀναγλύφων παραστάσεων. Ἀνηγέρθη περὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., κατὰ δὲ τὸν 5ον - 6ον αἰ. ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν¹, μετατραπὲν πιθανῶς εἰς βαπτιστήριον. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγορεῖ, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ὀκτάγωνον αὐτοῦ σχῆμα, σὺνηθες εἰς παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ θέσις αὐτοῦ κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τοῦ Ἀγορανομείου², τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους μετετρέπη εἰς χριστιανικὸν ναόν. Οὕτω τὸ Ὀρολόγιον τοῦ Κυρρήστου ἐχρησίμεινε πιθανῶς ὡς τὸ βαπτιστήριον τοῦ ὡς ἄνω ναοῦ³. Τὸ ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ὁπωσδήποτε ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἰσοσκελῶν σταυρῶν, οἵτινες ἔχουν λαξευθῆ ἐπὶ τῶν παραστάδων τῆς δυτικῆς αὐτοῦ εἰσόδου⁴. Τὸ Ὀρολόγιον τοῦ Κυρρήστου ἀναφέρεται κατὰ τὸν 15ον αἰ. ὡς χριστιανικὸς ναός⁵, περίξ δὲ αὐτοῦ ἀνευρέθησαν πολλοὶ χριστιανικοὶ τάφοι κατὰ τὰς ἀνασκαφάς.

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο μετεβλήθη εἰς τεχνόν⁶.

¹ Ὀλυμπος Λαυρεωτικῆς, βαπτιστήριον, τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. III β).

Εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ μεταξὺ τῶν ὄρεων Πανίου καὶ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, εἰς ἀπόστασιν 6 χλμ. περίπου ἀπὸ τὸ Λαγονήσι καὶ περὶ τὰ 500 μ. ἀνατολικῶς τῆς σημερινῆς μικρᾶς κόμης, τῆς φερούσης τὸ ὄνομα Ὀλυμπος, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (18.75 × 16.20 μ.)⁷.

Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένον οἰκοδόμημα, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν χώρων. Τοῦτο ἐπεκρινώνει πρὸς τὴν βασιλικὴν διὰ θύρας, ἀνοιγομένης κατὰ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκος καὶ ἀπετέλει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ βαπτιστήριον⁸.

1. Ἡ μετατροπὴ ἀρχαίων μνημείων τῆς Ἑλλάδος εἰς χριστιανικοὺς ναοὺς ἔλαβε χώραν κυρίως κατὰ τὸν 5ον αἰ., ἴσως δὲ ἀπὸ τοῦ Θεοδοσίου Β' (408 - 450) κέ. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.δ. σ. 169.

2. Πρβ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.δ. σ. 102. Τὸ Ἀγορανομείον φιλοδομήθη περὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὰ Ἀθήνα, ΘΗΕ 1, 1962, σ. 726.

4. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΥ, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανῶν καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, ΑΕ 1964, σ. 58 - 59.

5. Ἀνωνύμου, Μαριανῆς Βιβλιοθήκης, ΑΜ 24, 1899, σ. 77. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, ἔ.δ. σ. 139, σημ. 1.

6. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, ἔ.δ. σ. 210.

7. Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, Ἀνασκαφὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, ΠΑΕ 1952, σ. 92 - 128, εἰκ. 1 - 2, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 184 - 185.

8. Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, ἔ.δ. σ. 114. Α. ΚΗΤΧΑΤΡΙΑΝ, ἔ.δ. σ. 115, εἰκ. 153.

Ὁ πρὸς Δ κείμενος χῶρος τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο σχήματος τετραγώνου (πλευρᾶς 4.80 μ.). Ἐπίσης, σχεδὸν τετραγώνου σχήματος (4.50 × 4.30 μ.) ἦτο καὶ ὁ πρὸς Α κείμενος χῶρος. Κατὰ τὴν νοτιὰν πλευρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου ἔκειτο ἕτερος ἐπιμήκης χῶρος (4.80 × 1.60 μ.), φέρων πρὸς Ν μίαν θύραν. Τὸ πρόσκτισμα τοῦτο ὑπέστη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους μεταβολὰς καὶ μετετρέπη εἰς ἐλαιοτριβεῖον, τμήματα τοῦ ὁποῦ εὐρίσκονται κατὰ χώραν. Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ δυτικοῦ χώρου ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἡ βάσις τοῦ πιεστηρίου τοῦ ἐλαιοτριβεῖου. «Κάτωθεν τῆς προχοῆς καὶ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ἔκειτο βαθεῖα ἐκ μέλανος σκληροῦ λίθου στρογγύλη λεκάνη διαμ. ἄνω 0.70 μ., βάθους ἐσωτερικῶς 0.755 μ. καὶ πάχους κατὰ τὰ χεῖλη 0.05 μ.»¹. Αὕτη ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου κοφίνου κυψέλης καὶ ἀπετέλει πιθανῶς τὴν κολυμβήθραν τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ σύγχρονον πρὸς αὐτὴν βαπτιστήριον ἀνηγέρθησαν περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Τοῦτο συνάγεται ἐξ εὐρεθέντος νομίσματος (χρονολογούμενου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 408 - 450 μ.Χ.), ἐκ τῆς κατασκευῆς τῶν κιονοκρανῶν καὶ τῶν θωρακίων τῆς βασιλικῆς, ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ θωρακίῳ καὶ ἐξ ἐτέρας ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ περὶ τὸ σύνθρονον ψηφιδωτοῦ².

Ἡ βασιλικὴ ὑπέστη μεταγενεστέρως ἐπισκευὰς, ἡ δὲ λατρεία περιωρίσθη εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος. Ἐπιτοτε Ἰσως μετεβλήθη καὶ τὸ βαπτιστήριον εἰς ἐλαιοτριβεῖον. Ἡ βασιλικὴ μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν προσκτισμάτων κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς πρὸ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Χαλκίς Εὐβοίας, βαπτιστήριον πλησίον τῆς βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τοῦ τέλους τοῦ 5ου - ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ.

Εἰς τὴν Χαλκίδα ὑψοῦται σήμερον μεγάλων διαστάσεων χριστιανικὴ βασιλικὴ (τὸ μῆκος αὐτῆς ἐξωτερικῶς εἶναι 36 μ., συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος, τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς εἶναι 20 μ.), χωριζομένη εἰς τρία κλίτη καὶ καλυπτομένη διὰ κεράμων³.

Ὀκτὼ κίονες εὐρίσκονται κατὰ χώραν, προσερχόμενοι ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἧτις ἔκειτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ὅπου καὶ ἡ σημερινή. Αὕτη ἀικοδομήθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ., ἐρειπωθεῖσα δὲ ἐπανε-

1. Ν. ΚΟΤΖΙΑΣ, ἔ.δ. σ. 116 - 117.

2. Αὐτόθι σ. 126 - 127.

3. J. STRZYGOWSKI, Ἡ ἐν Χαλκίδι βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνομολογικῆς Ἐταιρείας, τ. 2, τεύχ. 8ον (1885), σ. 711 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Reste altchristlicher Kunst in Griechenland, RQ 4, 1890, σ. 11. Ν. Ι. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ γλυπτὰ Χαλκίδος, ΔΧΑΕ, περίοδ. Β', τ. Α', τεύχη Γ' καὶ Δ', 1924, σ. 93 κέ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 296, εἰκ. 173.

κτίσθη¹. Καταστραφέντος και τοῦ δευτέρου τούτου ναοῦ, πιθανῶς κατὰ τὴν ἄλωσην τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἀνικοδομήθη οὗτος κατὰ τὸν 13ον αἰ. (ἴσως πρὸ τοῦ ἔτους 1279) μετατραπείς εἰς ναὸν δυτικῶν δόγματος², με ἔντονον γοτθικὴν ἐπίδρασιν. Τότε, ὡς φαίνεται, ἡ βασιλικὴ ὑπέστη μετατόπισιν πρὸς Α. Σήμερον ὁ ναὸς οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ τιμᾶται ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς.

Πρὸς Δ τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 31.60 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικῶν αὐτῆς τοίχου (οὐχὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος τῆς βασιλικῆς, ἀλλ' ὀλίγον νοτιώτερον τούτου), ὑψοῦνται τρεῖς μονόλιθοι κίονες ἐπιστεφόμενοι ὑπὸ κιονοκράνων, ὅμοιοι πρὸς τοὺς τῆς βασιλικῆς. Οὗτοι διατηροῦνται εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, εἶναι τοποθετημένοι ἐπὶ τῶν γωνιῶν τετραγώνου καὶ ἀπέχουν μεταξύ των ± 3 μ. Ὁ τέταρτος ἐλλείπων κίων ἔχει ἀντικατασταθῆ ὑπὸ πεσσού. Οὗτοι εἶναι σήμερον ἐντοιχιζόμενοι καὶ στηρίζουν τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων φέρεται ἐνετικὸν οἶκημα. Τὸ ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ὕψος αὐτῶν εἶναι 1.50 - 2 μ., φαίνεται δὲ ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκον, εὐρίσκεται περὶ τὸ 1.50 μ. ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος. Ὁ ΒΔ κίων φέρει κιονόκρανον μετὰ ἰωνικῶν ἐλικῶν καὶ ἀστραγάλου, ὡς καὶ οἱ τέσσαρες ἐκ τῶν κίωνων τῆς βασιλικῆς. Οἱ δύο ἕτεροι κίονες φέρουν κορινθιακὰ κιονόκρανα.

Κατὰ τὸ νότιον τμήμα καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.55 μ. ἀπὸ τοῦ ΝΔ κίονος, διασφίζεται τοῖχος μήκους 1 μ. καὶ πάχους 0.60 μ., πιθανῶς δὲ οὗτος ἀνήκεν εἰς τὸ παλαιοχριστιανικὸν κτήριο. Τοῦτο ἦτο πιθανῶς τετραγώνου κατόψεως καὶ ἔφερον εἰς τὸ μέσον των τέσσαρας κίονας, οἵτινες ἐστήριζον ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν. Λόγω τῆς θέσεως τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν βασιλικὴν, τῆς μορφῆς καὶ τῶν διαστάσεων αὐτοῦ, δύναται νὰ θεωρηθῆ τοῦτο μετὰ μεγάλης πιθανότητος, ὡς βαπτιστήριον³. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ κολυμβήθρα θὰ ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ χώρου, τοῦ μεταξύ τῶν τεσσάρων κίωνων κειμένου. Ὁ χώρος αὐτὸς δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ μέχρι σήμερον ἀνασκαφικῶς. Μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ καταδείξῃ τὴν ἀρχικὴν μορφήν καὶ τὴν χρησιμότητα τοῦ οἰκοδομήματος.

1. Κατὰ τὰς γενομένης ἐργασίας εὐρέθησαν τρεῖς ἐπάλλῃλα δάπεδα, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται, ὅτι ἔχομεν τρεῖς διαδοχικὰς οἰκοδομικὰς περιόδους. Πρβ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Χαλκίς - Βασιλικὴ Ἀγίας Παρασκευῆς, ΑΔ 20, 1965, Β' 2 Χρονικά, σ. 292 - 293.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 296, εἰκ. 173.

3. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας, ΑΔ 22, 1967, Β' 1 Χρονικά, σ. 288.

Γ' Βαπτιστήρια γνωστά ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν

Σκίαθος, βαπτιστήριον πλησίον ναοῦ, 5ου-6ου αἰ.

Εἰς τὸ Β' βιβλίον τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου¹ ἀναφέρεται, ὅτι ὁ στρατηγὸς τῶν καράβων Σισίνιος ἀπέπλευσεν ἀπὸ τῶν τῆς Ἑλλάδος μερῶν (ἐνταῦθα ἐννοεῖται ἡ κεντρικὴ Ἑλλάς), κατευθυνόμενος πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην. Σκοπὸς αὐτοῦ ἦτο νὰ βοηθήσῃ τὴν ἐκ τῶν Σλάβων κινδυνεύουσαν Θεσσαλονίκην. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔλαβε χώραν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 660 - 670 μ.Χ.² Ὁ στρατηγὸς Σισίνιος κατὰ τὸν πλοῦν του προσωρμίσθη μετὰ τοῦ στόλου αὐτοῦ εἰς τὴν νῆσον Σκίαθον, τὴν ἡμέραν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων. Οὗτος εὔρεν ἐνταῦθα ἕνα ἐκ τῶν ναῶν τῆς νήσου ἀλσώδη καὶ ἐνυλον καθεστῶτα³, προέτρεψε δὲ τοὺς στρατιώτας νὰ καθάρισουν τοῦτον, ὡς καὶ τὸ παρακείμενον βαπτιστήριον⁴.

Ἐπειδὴ καθ' ὃν χρόνον συνέβη τὸ περιστατικὸν αὐτὸ, ἡ νῆσος Σκίαθος ἦτο ἀοίκητος ἐκ πλείστων χρόνων⁵, συμπεραίνομεν, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βαπτιστήριον θὰ πρέπει νὰ ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 5ον - 6ον αἰ.

Θ Ε Σ Σ Α Λ Ι Α

Α' Ἐξηκριβωμένα βαπτιστήρια

Δημητριάς-Δαμοκράτια, βαπτιστήριον τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. III ζ πίν. 1α-β).

Εἰς τὴν Δημητριάδα τῆς Θεσσαλίας, τῆς ὁποίας τὰ ἑρείπια κεῖνται εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ Βόλου ἀπόστασιν ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (29.75 × 20.80 μ.)⁶, κειμένη παρὰ τὸν βόρειον λιμένα τῆς Δημητριάδος. Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν αὐτῆς ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον⁷, τὸ ὁποῖον εἶναι μετα-

1. Τὸ βιβλίον τοῦτο συνεγράφη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 7ου αἰ. καὶ πρὸ τοῦ 685, ἐξεδόθη δὲ ἐν Migne PG 116, σπ. 1325 - 1384. Πρβ. G. OSTROGORSKY, ἔ.ἀ. σ. 75.

2. Κατὰ τὸν 7ον αἰ. ἔλαβον χώραν μεγάλης ἐκτάσεως ἐπιδρομαὶ Σλάβων καὶ Ἀβάρων κατὰ τῶν χωρῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Πρβ. Θάματα ἁγίου Δημητρίου, βιβλ. Β', κεφ. V, 195, PG 116, σπ. 1361. G. OSTROGORSKY, ἔ.ἀ. σ. 77 - 78.

3. Θάματα ἁγίου Δημητρίου, Βιβλ. Β', κεφ. V, 201, PG 116, σπ. 1369.

4. Αὐτόθι σπ. 1372: Προδιελέχθη ὁ πανάριστος οὗτος ἀνὴρ (Σισίνιος), ἄθυμον μηδένα εἶναι, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ ναοῦ καθαίρειν ἅπαν, καὶ τὸ ἐν αὐτῷ γενόμενον ἅγιον βάπτισμα... καὶ τῆς τοιαύτης διαλαλαῖς πᾶσι καταδύλου γενομένης, προθύμως τῆς καθάρσεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἠγωνίζοντο.

5. Αὐτόθι σπ. 1369.

6. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 181 - 182, εἰκ. 12.

7. Τὸ βαπτιστήριον τοῦτο ἀνεσκάφη ὑπὸ τῆς Γερμανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἀποστολῆς, τῆς διενερούσης ἀνασκαφῆς ἐν Θεσσαλίᾳ (Deutsche Ausgrabungen in Thessalien), ὑπὸ τῆς ὁποίας καὶ παρεχωρήθη φιλοφρόνως ἡ δημοσίευσίς αὐτοῦ εἰς τὸν γράφοντα. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐνταῦθα διεξαχθεισῶν ἀνασκαφῶν θὰ δημο-

γενέστερον οικοδόμημα. Τὸ ὄλικόν σχῆμα αὐτοῦ εἶναι ὀρθογώνιον (14.40×6.20 μ.)· οἱ τοῖχοι του ἦσαν ἐκτισμένοι δι' ἀργολιθοδομῆς καὶ ἀσβεστοκονιάματος καὶ εἶχον πάχος 0.63 μ. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ προαυλίου οἴκου (8.75×6.20 μ.) καὶ ἐκ τοῦ φωτιστηρίου (6.20×5 μ.). Θύρα ἀνοιγομένη ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος ᾧδῆγει εἰς τὸν προαύλιον οἶκον, ὅστις δι' ἑτέρας θύρας ἐπεκρινώγει πρὸς τὸ φωτιστήριον (πίν. $1\alpha - \beta$), τὸ ὁποῖον ἐν συνεχείᾳ εὕρισκετο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Φαίνεται ὅτι ἡ μεταξὺ τοῦ προαυλίου οἴκου καὶ τοῦ φωτιστηρίου θύρα ἐκλείετο διὰ βήλου καὶ οὐχὶ διὰ θυροφύλλων, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ πλάτους αὐτῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως κατωφλίου.

Τὸ δάπεδον τοῦ προαυλίου οἴκου ἔκειτο κατὰ 0.30 μ. ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου¹, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτον τετράγωνοι πῆλιναι πλάκες· εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ κεῖται ἡ κολυμβήθρα (πίν. 1β). Αὕτη σφίζεται κατὰ χώραν ἀκεραία ἐξαιρέσει τῆς μαρμαρίνης ἐπενδύσεως αὐτῆς, διατηρουμένης μόνον ἐν μέρει. Ἡ κολυμβήθρα εἶναι ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων καὶ εὕρισκεται κατὰ τὸ ἥμισυ αὐτῆς ἐντὸς τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰς τὸ κατώτερον αὐτῆς τμήμα ἔχει σχῆμα κυλινδρικόν (διαμ. 1.20 μ., ὕψους 0.45 μ.), ἐνῶ εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτῆς τμήμα εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐξαγωνική. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐξάγωνον ἔχει πλευρὰν ± 1 μ., ὕψος 0.50 μ., μεγίστην διάμετρον 1.95 μ. καὶ ἐλαχίστην 1.70 μ. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξαγώνου εἶναι ± 1.50 μ. Τὸ ὄλικόν βάθος τῆς κολυμβήθρας ἦτο 0.97 μ. Ἐπειδὴ ἡ διάμετρος τοῦ κυλινδρικοῦ χώρου τῆς κολυμβήθρας εἶναι μικροτέρα τῆς διαμέτρου τοῦ ἐξαγώνου, δημιουργεῖται ἐντὸς αὐτῆς καὶ εἰς τὸ σημεῖον μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἐξαγώνου εἰς τὸν κύλινδρον, βαθμῆς, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε πρὸς κάθοδον καὶ ἄνοδον τῶν βαπτιζομένων.

Τὰ τοιχώματα τῆς κολυμβήθρας ἐξέχουν τοῦ δαπέδου εἰς ὕψος 0.23 μ., συνυπολογιζομένων δὲ καὶ τοῦ πάχους τῶν καλυπτουσῶν τὰ χεῖλη τῆς κολυμβήθρας μαρμαρίνων πλακῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν κεῖνται εἰς τὴν θέσιν των, τὸ ὕψος τοῦτο θὰ ἀνήρχετο εἰς 0.25 μ. Ἐπὶ τοῦ πυθμένος τῆς κολυμβήθρας καὶ κατὰ τὸ βόρειον αὐτοῦ τμήμα ὑπάρχει κυκλικὴ ὀπή, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ ὕδατος. Μεταξὺ τῆς κολυμβήθρας καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ

σιευθῶν ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς εἰδικὸν τόμον, ὑπὸ τὸν τίτλον «ΔΗΜΗΤΡΙΑΣ I». Ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς καθηγητὴν Μιλοϊεῖ, ὁ ὁποῖος προθύμως ἀνταπεκρίθη εἰς παράκλησίν μου καὶ μοι παρέσχε τὴν ἄδειαν τῆς πρώτης δημοσιεύσεως τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Δημητριάδος, ὡς καὶ τὸν κ. P. Marzolfi, μηχανικὸν καὶ μέλος τῆς ἀποστολῆς, διότι μοι ἐγνώρισε τοῦτο καὶ μοι ἀπέστειλε κάτοψιν καὶ φωτογραφίας αὐτοῦ πρὸς δημοσίευσιν.

1. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς ἕτερα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ ὁποῖα τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται χαμηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ προαυλίου οἴκου τοῦ βαπτισματος.

φωτιστηρίου υπῆρχεν ἄνοιγμα 0.40 μ., ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ περιφορά τῶν νεοφωτιστῶν περὶ αὐτῆν.

Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ φωτιστηρίου ὑπάρχει δευτέρα κολυμβήθρα (πίν. 1β) μικροτέρων διαστάσεων τῆς κεντρικῆς, σχήματος ἑλλειψοειδοῦς καὶ ἀμελεστέρας κατασκευῆς. Αὕτη ἔχει βάθος 0.70 μ. τὸ δὲ πάχος τῶν τοίχων αὐτῆς εἶναι 0.25 μ. Ἐσωτερικῶς ἡ ἑλλειψίς καὶ κατὰ τὸ ἄνω αὐτῆς τμήμα, εἶναι πλάτους 0.75 μ., εἰς δὲ τὸ κάτω αὐτῆς τμήμα 0.52 μ. Πιθανῶς ἡ δευτέρα αὕτη κολυμβήθρα θὰ ἐχρησίμευε πρὸς ἀπόλουσιν τῶν βαπτισθέντων.

Ἡ βασιλικὴ τῆς Δημητριάδος χρονολογεῖται εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ., λόγῳ τῆς μορφῆς τῆς, τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τοῦ γλυπτικοῦ αὐτῆς διακόσμου¹. Ἐπειδὴ τὸ βαπτιστήριον εἶναι ὀλίγον μεταγενέστερον τῆς βασιλικῆς, δυνάμεθα νά χρονολογήσωμεν αὐτὸ εἰς τὸν 6ον αἰ. Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον κατεστράφησαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τὰς σλαβικὰς καὶ ἄλλας βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8ου αἰ., ὡς συνέβη καὶ μετὰ τὰ λοιπὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος².

Νέα Ἀγχιάλος, βασιλικὴν Α, βαπτιστήριον τοῦ ἔτους 470 περίπου (εἰκ. III η).

Ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως τῆς Νέας Ἀγχιάλου³, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (29×20 μ.)⁴. Αὕτη ἔφερε πρὸς Δ εὐρύχωρον αἶθριον, ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ αἵθριου ἦτο προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον⁵, οἱ τοῖχοι τοῦ ὁποίου διεσώθησαν εἰς ὕψος 1.30 μ. Τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐκ τετραγώνου προθαλάμου (τοῦ ἐξωτέρου οἴκου), πλευρᾶς 5.20 μ., ὁ ὁποῖος ἐσχηματίζετο διὰ προεκτάσεως τοῦ νάρθηκος πρὸς Β καὶ ἐξ ἐπιμήκους ὀρθογώνιου διαμερίσματος (ἐσωτέρου οἴκου), πρὸς Δ τοῦ ἐξωτέρου οἴκου κειμένου, τὸ ὁποῖον ἐπερατοῦτο εἰς ἀψίδα κατὰ τὴν δυτικὴν στενὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ ἀψὶς αὕτη ἦτο ἐσωτερικῶς ἡμικυκλική, ἐγγεγραμμένη ἐντὸς τοίχου, πρὸ αὐτῆς

1. Γ. ΣΑΝΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. σ. 182.

2. Αὐτόθι σ. 164.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 1 κέ.: «Ἡ Νέα Ἀγχιάλος συνεπήχθη ὑπὸ Ἑλλήνων προσφύγων, προσερχομένων ἐκ Βουλγαρίας, κατὰ τὰ ἔτη 1907 - 1908 κέ., ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ὅπου ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πόλις Πύρασος (Ὁμήρου, Ἰλιάς Β 695 - 696), κατὰ δὲ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἡ πόλις τῶν (Χριστιανικῶν) Θηβῶν, ἣτις κατεστράφη ὑπὸ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανῶν Α' (527 - 565) χρόνους».

4. Αὐτόθι σ. 19 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 297.

5. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ἔ.ἀ. σ. 41 - 45.

δὲ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα. Εἰς ἀπόστασιν ± 3 μ. πρὸς Α τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχε χώρισμα (ξύλινον διάφραγμα ἢ βῆλα), διὰ τοῦ ὁποίου ἐχωρίζετο τὸ ἐπίμηκες διαμέρισμα εἰς δύο ἰδιαιτέρους χώρους : ἓνα πρὸς Δ (7.50×5.20 μ.), τὸ φωτιστήριον καὶ ἕτερον (5.20×3.50 μ.), κείμενον μεταξὺ φωτιστηρίου καὶ ἐξωτερικοῦ οἴκου, ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευεν ὡς ἀποδυτήριον καὶ χρισμάριον. Ἐντὸς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἀποδυτηρίου ἠνοίγοντο δύο κόγχαι, ὅπου ἐφυλάσσετο τὸ ἔλαιον τὸ χρησιμοποιοῦμενον κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος. Ἐπίσης ἐντὸς τοῦ ἀποδυτηρίου ἀνευρέθη κτιστὸν βάθρον κλιβάνου εἰς σχῆμα Π. Οὗτος ἐχρησίμευε πιθανῶς πρὸς θέρμανσιν τοῦ ὕδατος διὰ τὸ βάπτισμα ἀσθενῶν καὶ νηπίων. Θύρα ἀνοιγομένη εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνίαν βαπτιστηρίου καὶ βασιλικῆς. Τὰ δάπεδα τοῦ φωτιστηρίου καὶ τοῦ ἀποδυτηρίου ἐκαλύπτοντο δι' ὀπτοπλίνθων, τὸ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ οἴκου διὰ μαρμαροθετήματος. Ἡ κολυμβήθρα ἦτο κτιστὴ ἐξ ὀπτοπλίνθων (πάχους $0.05 - 0.035$ μ.), συνδεομένων διὰ κονιάματος. Κατὰ τὸ ἄνω μέρος αὐτῆς ἦτο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνος, κατὰ δὲ τὸ κάτω κυκλικὴ (διαμ. 1 μ. καὶ βάθους 0.35 μ.). Ὁ πυθμὴν αὐτῆς ἦτο ἐστρωμένος διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ κυκλικοῦ καὶ ὀκταγωνικοῦ τμήματος τῆς κολυμβήθρας ἦσαν ἐπιεχειρισμένα διὰ κορασάνιου, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ ὕδωρ ἀνῆρχετο καὶ εἰς τὸ ὀκταγωνικὸν τμήμα αὐτῆς, εἰς ὕψος μὴ δυνάμενον νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, ἐπειδὴ τὸ ὀκτάγωνον διατηρεῖται μόλις εἰς ὕψος 0.10 μ. Τὸ διασφζόμενον βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.45 μ., ὑπῆρχε δὲ σύστημα διοχετεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος. Τὸ βαπτιστήριον φαίνεται ὅτι ἐκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφιῶν, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως κονιαμάτων μετὰ ζωηρῶν χρωματισμῶν¹.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἠκοδομήθησαν περὶ τὸ 470 μ.Χ. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς τῆς βασιλικῆς, ἐκ τῆς ὁμοιότητος, τὴν ὁποῖαν ἐμφανίζει αὕτη πρὸς ἕτερα μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἐκ τοῦ γλυπτοῦ αὐτῆς διακόσμου².

Νέα Ἀγχίαλος, βασιλικὴ Β, βαπτιστήριον τέλους τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. III 5').

Εἰς τὴν Νέα Ἀγχίαλον καὶ εἰς ἀπόστασιν 200 μ. περίπου ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς Α, ἀπεκαλύφθη ἕτερα τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ἔ.δ. σ. 103.

2. Αὐτόθι: σ. 51 καὶ 97. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ Θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, 1952, σ. 124.

(22.25 × 17.05 μ.), ἥτις φέρεται ὡς βασιλικὴ Β¹. Πέριξ τῆς ἀγίας Τραπέζης αὐτῆς διεπιστώθη σύνθρονον εἰς σχῆμα Π².

Νοτίως τοῦ αἰθρίου ὑπῆρχε μεγαλοπρεπὲς πρόπυλον, κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη στενὸν ὀρθογώνιον κτίσμα (20.50 × 4.10), ἐκτεινόμενον καθ' ὄλον τὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου καὶ τοῦ προπύλου. Τὸ κτίσμα τοῦτο³ ἐχωρίζετο διὰ δύο μικρῶν παραστάδων, σχηματιζομένων εἰς τὴν πρὸς Δ προέκτασιν τοῦ νοτίου τοίχου τῆς βασιλικῆς, εἰς δύο ἀνισογεμέθεις χώρους : τὸ εὐρύχωρον κατηγουμενεῖον πρὸς Β (18 × 4.10 μ.) καὶ τὸ μικρὸν τετράγωνον φωτιστήριον (πλευρᾶς 4.10 μ.) πρὸς Ν. Τὸ κατηγουμενεῖον ἐπικοινωνεῖ ἀπ' εὐθείας μετὰ τοῦ αἰθρίου διὰ δύο διβήλων ἀνοιγμάτων, ἀνοιγομένων κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ βαπτιστηρίου (κατηγουμενείου καὶ φωτιστηρίου) εἶναι συνεχῆς, ἐνισχύετο δὲ ἐξωτερικῶς διὰ τριῶν τετραγώνων ἀντηρίδων. Τὸ κατηγουμενεῖον μετὰ τοῦ φωτιστηρίου εἶναι σύγχρονα πρὸς τὴν βασιλικὴν κτίσματα καὶ οὐχὶ μεταγενεστέρα προσθήκη⁴.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κατηγουμενείου ἦσαν ἐπενδεδυμένοι δι' ὀρθομαρμαρώσεως· τὸ δάπεδόν του ἦτο ἐστρωμένον ἐν μέρει διὰ μαρμαρίνων καὶ ἐν μέρει διὰ πηλίνων πλακῶν, ἐνῶ τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο ἐξ ὀλοκλήρου διὰ μαρμαρίνων πλακῶν.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου ἀνευρέθη ἡ μαρμαρίνη κολυμβήθρα, σταυρικοῦ σχήματος, κατατετημένη (πλάτος 0.12 μ. καὶ ὕψος 0.50 μ.). Ἐπὶ τοῦ χεῖλους τεμαχίου τῆς κολυμβήθρας εἶναι κεχαραγμένοι ἰσοσκελῆς σταυρός, εἰς δὲ τὰς κεραίας αὐτοῦ εἶναι ἐντεθειμένος μύλυβδος. Κατὰ τὸ βόρειον μέρος τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχεν ὄχετος ἐπιμελῶς διὰ κορασανίου ἐκτισμένος, ὁ ὁποῖος διέρχεται ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κατηγουμενείου καὶ συνεχίζεται ὑπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ τοίχου, ἐκβάλλων δεξιὰ τῆς φιάλης τοῦ αἰθρίου⁵.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀνοδομήθησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ., ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς⁶.

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας*, ἔ.ἀ. σ. 111 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Χριστ. καὶ Βυζ.* Ἀρχ., σ. 297 - 298. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου*, ΠΑΕ 1960, σ. 60 - 62.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 200 - 201.

3. Τοῦ αὐτοῦ, *Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας*, ἔ.ἀ. σ. 128 - 130. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 62-63.

4. Πρβ. ἀντίθ. σ. 63. Ἔργον 1960, σ. 63.

5. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 129.

6. Ἀντίθ. σ. 138.

Νέα Ἀγγίαλος, βαπτιστήριον παρὰ τὴν βασιλικὴν Γ, τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου, α' ἡμίσεος τοῦ βου αἰ. (εἰκ. III ε).

Ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως τῆς Νέας Ἀγγιάλου ἀνεσκάφη καὶ τρίτη παλαιο-χριστιανικὴ βασιλικὴ μετὰ βαπτιστηρίου. Αὕτη εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου (βασιλικὴ Γ), τρίκλιτος (43.80 × 25.60), φέρουσα ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος ἡμικυκλικὸν σύνθρονον. Πρὸς Δ ἔφερεν αὕτη δύο νάρθηκας καὶ πρὸ αὐτῶν αἶθριον¹.

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου². Τοῦτο ἦτο προσκεκολλημένον κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῶν ναρθήκων καὶ τοῦ αἵθριου καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ πλείονων διαμερισμάτων.

Τὸ φωτιστήριον εἶναι μικρῶν διαστάσεων (2.20 × 2.15 μ.), φέρον δύο θύρας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία, ἀνοιγομένη εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, ὁδηγεῖ εἰς τὸ πρὸς Δ αὐτοῦ κείμενον διαμέρισμα, ἐνῶ ἡ ἑτέρα, ἀνοιγομένη κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς αὐτοῦ ὁδηγεῖ εἰς τὸ πρὸς Ν αὐτοῦ διαμέρισμα. Κατὰ χώραν διατηροῦνται τὰ μαρμάρια κατώφλια τῶν θυρῶν τούτων, ἐκ τῶν ὁποίων συμπεραίνομεν ὅτι αὐτὰ ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων θυροφύλλων. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο δι' ὀρθομαρμαρώσεως εἰς ὕψος 0.60 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

Νοτίως τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο μικρῶν διαστάσεων διαμέρισμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθη ἐστία προχείρου κατασκευῆς. Τοῦτο, λόγῳ τῆς θέσεως καὶ τῆς μορφῆς του, δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς τὸ χρισμᾶριον τοῦ βαπτιστηρίου.

Τὸ δυτικῶς τοῦ φωτιστηρίου καὶ τοῦ χρισμαρίου κείμενον διαμέρισμα ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογωνίου, ὃ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὁποίου ἔχει λοξὴν κατεύθυνσιν, βαίνων ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΑ (τὸ μῆκος τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς εἶναι 9 μ., τὸ δὲ πλάτος αὐτοῦ 4.50 μ.). Τοῦτο ἐπεκονώνει μετὰ τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς βασιλικῆς, τοῦ φωτιστηρίου καὶ τοῦ χρισμαρίου, ὡς καὶ μετὰ ἑτέρου διαμερίσματος, κειμένου κατὰ τὴν βορείαν αὐτοῦ πλευρὰν. Πρόκειται συνεπῶς περὶ τοῦ ἐξωτέρου οἴκου τοῦ βαπτίσματος.

Τὸ πρὸς Β τοῦ προαυλίου οἴκου κείμενον διαμέρισμα, μερικῶς μόνον ἀποκαλυφθέν (9 μ.), δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς τὸ ἀποδυτήριον. Τόσον ὃ προαυλιος οἶκος, ὅσον καὶ τὸ ἀποδυτήριον εἶχον δάπεδα ἐστρωμένα διὰ πηλίνων πλακῶν (0.50 × 0.50 μ.).

1. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγγιάλου, ΠΑΕ 1929, σ. 67 - 68· 1930, σ. 30 - 35· 1931, σ. 37 - 43· 1933, σ. 46 - 57· 1934, σ. 58 - 61· 1954, σ. 143 - 148. Π. ΑΛΖΑΡΙΔΗΣ, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγγιάλου, ΠΑΕ 1969, σ. 16 - 25. 1970, σ. 37 - 49· 1971, σ. 20 - 42· 1972, σ. 12 - 28· 1973, σ. 26 - 33.

2. ΠΑΕ 1972, σ. 20 - 22, εἰκ. 1, πίν. 7β, 8α.

Ἡ κολυμβήθρα, ἔξωτερικῶς τετράγωνος ($1,42 \times 1,42$ μ.) καὶ ἐσωτερικῶς τετράκογχος, ἦτο προσκεκολλημένη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ φωτιστηρίου. Εἰς τὸ πᾶχος τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου ἐγγράφεται ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τῆς κολυμβήθρας (διαμέτρου 0.445 μ.), ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ μόνη σωζομένη ἀκεραία, φέρουσα ὀρθομαρμάρωσιν, ἀποτελουμένην ἐξ ἐπιμήκων μαρμαρίνων πλακῶν. Ὁ πυρῆν τῆς κολυμβήθρας ἐσωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ τετραγώνου λεκανῆς ($0,66 \times 0,645$ μ.), τὸ δὲ δάπεδον αὐτῆς σχηματίζεται διὰ μιᾶς μαρμαρίνης πλακῆς.

Ἀπεκαλύφθη τὸ σύστημα ἀποχετεύσεως τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος· τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐλακα (μήκους 0.40 μ., καὶ ἀνοίγματος 0.09 μ.), ἡ ὁποία ἐκινεῖ ἀπὸ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς κολυμβήθρας καὶ ἐκβάλλει εἰς τετράγωνον φρεάτιον ($0,34 \times 0,28$ μ. καὶ ὕψους 0.50 μ.), φέρον ὀρθομαρμάρωσιν. Ὁπή (διαμέτρου 0.11 μ.) ἀνοιγομένη εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ φρεατίου, ἐχρησίμευε πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ ὕδατος.

Ἡ βασιλικὴ Γ ἀπετελέσθη ἐκ κτηρίου διαφόρων οἰκοδομικῶν περιόδων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ παλαιότερα δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 4ον καὶ 5ον μ.Χ. αἰῶνα. Κατὰ τὸ ἀΐμιση τοῦ 6ου αἰ. ἔλαβον χώραν ἐκτεταμέναι ἐπισκευαὶ καὶ ἀνακαινίσεις, ἐκ τῆς ἐποχῆς δὲ αὐτῆς προέρχεται καὶ τὸ βαπτιστήριον. Ἡ βασιλικὴ Γ κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.¹

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Πήλιον - Θεοτόκου, βαπτιστήριον τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. III δ).

Πρὸς Α τοῦ Πηλίου, πλησίον τῆς Σηπιάδος ἄκρας, παρὰ τὸν οἰκισμὸν Κατηγιώργη τῆς Κοινότητος Προμυρίου καὶ εἰς θέσιν Θεοτόκου, ἀπεκαλύφθη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (13×13 μ.)².

Ἀνατολικῶς τῆς ἀψίδος κεῖται μεταγενέστερον μικρὸν τετράγωνον ναῦδριον, καλυπτόμενον διὰ χαμηλοῦ θόλου καὶ ἀφιερωμένον εἰς τὴν Παναγίαν· ἐξ αὐτοῦ προφανῶς προέρχεται καὶ τὸ τοπωνύμιον Θεοτόκου.

Ὁ ἐξωνάρθηξ τῆς βασιλικῆς ἐχωρίζετο εἰς τρία διαμερίσματα διαφόρων διαστάσεων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπεκρινόνουν μεταξύ των. Ἐξ αὐτῶν τὸ πρὸς Β κείμενον εἶναι τετραγώνου σχήματος (πλευρᾶς ± 4 μ.), ἐπεκρινόνει δὲ πρὸς τὸν ἐσωνάρθηκα διὰ θύρας ἀνοιγομένης κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν. Τὸ δάπε-

1. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1969, σ. 25.

2. Α. Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1910, ΠΑΕ 1910, σ. 218. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐ.ἀ. σ. 182 - 183, εἰκ. 14. Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Θεσσαλίας, ΑΔ 23, 1968, Β' Χρονικά, σ. 275. Α. J. B. WACE - J. P. DROOP, Excavations at Theotokou, Thessaly 2. The byzantine Church, BSA 13, 1906 - 1907, σ. 315 - 321.

δον αὐτοῦ ἐκαλύπτετο δι' ὠραίου ψηφιδωτοῦ. Πιθανῶς τὸ διαμέρισμα αὐτὸ ἀπετέλει τὸ βαπτιστήριον ¹. Πρὸς τοῦτο συνηγορεῖ τὸ σχῆμα καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ βορείως τοῦ νάρθηκος. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ κολυμβήθρα θὰ ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ τετραγώνου βαπτιστηρίου (καθ' αὐτὸ φωτιστηρίου).

Ἐξ ἀνευρεθέντος νομίσματος τοῦ Ἰουστίνου Β' (565 - 578) καὶ τῆς Σοφίας, ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως, δύναται νὰ χρονολογηθῇ αὕτη πρὸ τοῦ 570 μ.Χ.

Η Π Ε Ι Ρ Ο Σ

Α' Ἐξ η κ ρ ι β ω μ ἔ ν α β α π τ ι σ τ ῆ ρ ι α

Βουθρωτόν, βαπτιστήριον τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. IVα).

Εἰς τὸ Βουθρωτόν — ὑπαγόμενον σήμερον εἰς τὴν Ἀλβανίαν —, ἀρχαιοτάτην πόλιν κατὰ τὴν δυτικὴν παραλίαν τῆς Ἠπείρου, κειμένην ἀκριβῶς ἀπέναντι τῆς ΒΑ παραλίας τῆς Κερκύρας, ἀνεσκάφη βαπτιστήριον, ὡς καὶ ἕτερα παλαιο-χριστιανικὰ οἰκοδομήματα.

Τὸ βαπτιστήριον ² εὑρίσκεται παρὰ τοὺς πρόποδας ἀκροπόλεως τῶν κλασσικῶν χρόνων. Τοῦτο εἶναι εὐρύχωρον οἰκοδόμημα, ἔχει δὲ ἐν κατόψει σχῆμα κύκλου (διαμέτρου ± 13 μ.), ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου (πλευρᾶς ± 14.50 μ.). Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ὑπάρχει ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ κόγχη, κατὰ δὲ τὴν βορείαν καὶ δυτικὴν ἀνοίγεται ἀνὰ μία θύρα. Τὸ περιφερικὸν τοῦτο οἰκοδόμημα, κοσμικοῦ χαρακτῆρος κατ' ἀρχάς, προσέρχεται ἐκ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., μετετράπη δὲ εἰς χριστιανικὸν βαπτιστήριον κατὰ τὸν 6ον αἰ. ³. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἴσταντο δεκαεξὶ κίονες ἐκ γρανίτου, εἰς δύο ὁμοκέντρους κύκλους διατεταγμένοι, ἀνὰ ὀκτὼ εἰς ἕκαστον κύκλον. Οὗτοι ἐστηρίζοντο ἐπὶ μαρμαρίνων βάσεων, τινὲς τῶν ὁποίων εὐρέθησαν κατὰ χώραν. Οἱ κορμοὶ τῶν ἦσαν κυλινδρικοὶ διαφέροντες κατὰ τὴν διάμετρον καὶ τὸν τύπον. Ὁ περιβάλλων τὸ βαπτιστήριον τοῖχος ἐσώθη εἰς ὕψος 1 ἕως 2 μ., τὸ δὲ πάχος αὐτοῦ ἦτο ± 0.80 μ. Εὐρύχωρα παράθυρα ἐφώτιζον τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ.

1. A. J. B. WAGE - J. P. DROOP, ἔ.δ. σ. 317. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 183. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 135, εἰκ. 155.

2. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 162, 166. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ψηφιδωτά, ΘΗΕ 12, 1968, σ. 1086. L. UGOLINI, Il battistero di Butrinto, RivAC 11, 1934, 265 - 283. Τοῦ αὐτοῦ, Butrinto, Il mito d'Enea-Gli scavi, 1937, σ. 159 - 164. BCH 52, 1928, σ. 487 - 488. E. BÖHRINGER, Archäologische Funde, Albanien, AA 44, 1929, σ. 430 - 431, εἰκ. 30.

3. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 71. D. PALLAS, Epiros, RBK 2, 1967, σ. 234.

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ διαπέδου κεῖται ἡ κολυμβήθρα, περίξ τῆς ὁποίας μορφου-
ται τὸ πολύχρωμον ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς ἑπτὰ ὁμοκέντρος ζώνας, χρονολο-
γούμενον εἰς τὸν 4ον αἰ. Ἐκ μεταγενεστέρας ἐποχῆς (6ου αἰ.) προέρχονται δύο
ψηφιδωταὶ παραστάσεις, μὲ συμβολικὸν χαρακτήρα. Ἀμφότεραι εἶναι σχήμα-
τος τραπεζοειδοῦς καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐξ αὐτῶν (ὑψους 1.35) συμβολίζει τὴν θεί-
αν Εὐχαριστίαν¹, ἡ δὲ ἑτέρα (ὑψους 1.20 μ.) τὸ βάπτισμα².

Ἡ εἰς τὸ μέσον τοῦ βαπτιστηρίου κειμένη κολυμβήθρα³ εἶναι κτιστὴ καὶ
ἔχει ἐξωτερικῶς κυκλικὸν σχῆμα (διαμέτρου 2.55 μ.). Τὰ τοιχώματα αὐτῆς εἶναι
ἐξωτερικῶς μὲν λεῖα, ἐσωτερικῶς δὲ ἐκαλύπτοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν.
Ἐσωτερικῶς ἡ κολυμβήθρα εἶναι σχήματος σταυροειδοῦς, τῶν κεραιῶν τοῦ σταυ-
ροῦ περατουμένων εἰς ἡμικύκλια. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ ἠνοίγετο τετρά-
γωνος ἐμβάθυνσις, ὁ πυθμὴν τῆς ὁποίας ἀπετελεῖτο ἐξ ἐνιαίας πλακῆς. Ὑπῆρχε
σύστημα διοχετεύσεως τοῦ ὕδατος εἰς τὴν κολυμβήθραν.

Ἐντὸς τοῦ τριγωνικοῦ χώρου, τοῦ σχηματιζομένου κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν
τοῦ βαπτιστηρίου, μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ κυκλικοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ
τοιούτου, διεπιστώθη δεξαμενὴ ὕδατος, κάτωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν ὑπόκαυ-
στον⁴, χρησιμεῖον προφανῶς πρὸς θέρμανσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμο-
ποιουμένου ὕδατος.

Εἰς ἀπόστασιν ± 85 μ. ΒΑ τοῦ βαπτιστηρίου διεπιστώθη τρίκλιτος πα-
λαιοχριστιανικὴ βασιλική, φέρουσα ἐγκάρσιον κλίτος εἰς σχῆμα Γ καὶ μίαν
ἀψίδα πρὸς Α, ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν καὶ ἐξωτερικῶς πολυγωνικὴν⁵.

Τὸ Βουθρωτὸν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἱεροκλέους ὡς ἔδρα ἐπισκοπῆς⁶, δια-
τελούσης ὑπὸ τὴν Μητρόπολιν Νικοπόλεως, ἀργότερον δὲ τοῦτο ὑπήχθη εἰς τὴν
Μητρόπολιν Ναυπάκτου⁷.

Κεφάλος Ἀμβρακικοῦ, βασιλικὴ Β, βαπτιστήριον πιθανῶς τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ.
IVβ).

Ἐπὶ τῆς νησίδος Κεφάλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ἀνεσκάφη παλαιο-
χριστιανικὴ βασιλική, φερομένη ὡς βασιλικὴ Β⁸. Αὕτη κεῖται περὶ τὰ 120 μ.

1. L. UGOLINI, Il battistero di Butrinto, ἑ.ἄ. σ. 271, 273, εἰκ. 5.

2. Αὐτόθι σ. 271. BCH 52, 1928, σ. 488. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ψηφιδωτά, ἑ.ἄ. στ. 1086. Πρβ. Ψαλμ. 41,
2-3.

3. L. UGOLINI, ἑ.ἄ. σ. 274 κέ.

4. Αὐτόθι σ. 276-277.

5. Αὐτόθι βλ. τὸν ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου χάρτην, ὡς καὶ τὸ παρατιθέμενον σχεδιάγραμμα.

6. ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ, Συνέκδημος, ἑκδ. G. PARTHEU, 1865 καὶ 1967, σ. 15.

7. Πρβ. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Βουθρωτὸν, Ἐπισκοπή, ΘΗΕ 3, 1963, στ. 992.

8. Χ. ΜΠΑΡΔΑ, Ἀνεσκαφὴ Κεφάλου Ἀμβρακικοῦ, ΠΑΕ 1968, σ. 21-23· 1970, σ. 90-97.

ΝΑ τῆς βασιλικῆς Α¹. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων τμημάτων φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ μονοκλίτου βασιλικῆς (9.25 × 5 μ.), ἣ ὅποια φέρει ἐκατέρωθεν δύο τετράγωνα προσκτίσματα (παστοφῶρια), προσζέχοντα, ὥστε νὰ λαμβάνη αὐτὴ σχῆμα Τ.

Πρὸς Δ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ὑποτιθεμένου νάρθηκος τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη τὸ βαπτιστήριον². Μόνον τμήματα τοῦ βορείου καὶ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ διετηρήθησαν ὡς καὶ μέρος τῆς κολυμβήθρας, τὰ δὲ ὑπόλοιπα τμήματα ἔχουν παρασυσθῆ ὑπὸ τῆς θαλάσσης. Τὸ βαπτιστήριον ἀποτελεῖται ἐκ δύο χώρων : ὁ εἷς, σχήματος ὀρθογωνίου (7 × 3.75 μ.) ἀπετέλει τὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος καὶ ὁ ἕτερος σχήματος τετραγώνου (πλευρᾶς 3.75 μ.), κείμενος πρὸς Δ τοῦ προαυλίου οἴκου, ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον. Μεταξὺ των ἐπεκεινῶν διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, τὸ ὅποιον ἔβαιναν ἐπὶ παραστάδων, διὰ δὲ τοῦ νάρθηκος ἐπεκεινῶν πρὸς τὴν βασιλικήν.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα, ἐκτισμένη διὰ πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς σταυρική. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς (0.80 × 0.50 μ.) ἀνευρέθησαν λείψανα τῆς διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἐπενδύσεως.

Οἱ τοῖχοι τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι ἐκτισμένοι δι' ἀργολιθοδομῆς, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς, πρὸς τὴν ὅποιαν τοῦτο εἶναι σύγχρονον.

Λόγω ἑλλείψεως ἐπαρκῶν στοιχείων, εἶναι δύσκολος ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ παρακειμένου βαπτιστηρίου. Πιθανῶς ἀμφότερα ἐκτίσθησαν τὸν βον αἰῶνα³.

Φοινίκη, βαπτιστήριον πλησίον τῆς βασιλικῆς, β' ἡμίσεος 6ου-ἀρχῶν 7ου αἰ. (εἰκ. V ε).

Παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον τῆς νοτίου Ἀλβανίας Φοινίκη, ΒΑ τῶν Ἁγίων Σαράντα ἀνεσκάφη μονόκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (26.30 × 6.40 μ.)⁴ μετ' ἐγκαρσίου κλίτους, ἐζέχοντος ἐκατέρωθεν, ὥστε νὰ σχηματίζεται Τ. Εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην, εἰς τὴν ὅποιαν εὐρίσκεται συνήθως τὸ βόρειον κλίτος, προστίθεται μεγάλη, ὀρθογωνίου σχήματος αἶθουσα (19.80 × 3 μ.), ἣ ὅποια ἐπι-

1. ΠΑΕ 1968, σ. 16 - 21.

2. ΠΑΕ 1970, σ. 91 - 93, εἰκ. 1.

3. ΠΑΕ 1968, σ. 23 καὶ ΠΑΕ 1970, σ. 93.

4. L. UGOLINI, *Albania antica* 2, 1932, σ. 123 - 129, εἰκ. 65. D. PALLAS, *Epiros*, ἔ.δ. σ. 235.

κοινωνεῖ μετὰ τῆς βασιλικῆς. Ἡ βασιλικὴ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἐπὶ τῇ βᾶσει τοῦ γλυπτοῦ τῆς διακόσμου εἰς τὸν 6ον - 7ον αἰῶνα.

Πρὸς Δ τῆς βασιλικῆς ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον¹, τὸ ὁποῖον ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῆς θέσεως ἀρχαίου κτηρίου. Τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίου αἰθούσης, κατὰ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ὁποίας ἠνοίγετο θύρα. Τὸ δάπεδον ἀποτελεῖται ἐκ λιθίνων πλακῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ληφθῇ ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, καὶ ἐκ πηλίνων τοιούτων. Εἰς τὸ μέσον περιῖπου τοῦ δαπέδου εὐρίσκεται ἡ κολυμβήθρα², ἔχουσα σχῆμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ. Τὸ μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι 0.95 μ. (μετρούμενων ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς κολυμβήθρας), τὸ δὲ πλάτος αὐτῶν εἶναι 0.65 - 0.75 μ. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει κυλινδρική ἐμβάθυνσις (διαμέτρου 0.90 μ. καὶ βάθους 0.62 μ.). Ἡ κολυμβήθρα ἔχει κτισθῇ ἐξ ὕλιου, προερχομένου ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς καλύπτεται δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος (κορασάνιου), ὃ δὲ πυθμὴν τῆς εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλος.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνευρέθησαν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου δύο ἐκ τῶν τριῶν τεμαχίων ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς Ἀρτεμιδώρου τινός, ἡ ὁποία δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸν 6ον μ.Χ. αἰ. Ὑπεράνω τῆς κολυμβήθρας εὐρέθησαν ὡσαύτως τέσσαρες ὠραῖοι κίονες — οἱ τρεῖς διατηροῦνται καλῶς, ὁ τέταρτος ἀνασυνετέθη ἐξ ὀκτῶ τεμαχίων — ὡς ἐπίσης τμημα μικροῦ ἀετώματος καὶ τεμάχια μικρῶν κιονοκράνων καὶ γεισιπόδων βυζαντινῶν χρόνων. Ἀσφαλῶς οἱ τέσσαρες αὐτοὶ κίονες θὰ ἦσαν τοποθετημένοι κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας, τὰς σχηματιζομένας μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας καὶ θὰ ἐβάσταζον κιβώριον.

Τὸ βαπτιστήριον μετὰ τῆς βασιλικῆς κατεστράφη συγχρόνως ἐκ πυρπολήσεως, σαφῆ ἵχνη τῆς ὁποίας ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς. Πότε ἀκριβῶς ἔλαβε χώραν ἡ καταστροφή αὐτῆ εἶναι δύσκολον νὰ λεχθῇ, ὅπως ἐπίσης δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ πότε τὸ ἔθνικὸν οἰκοδόμημα μετετράπη εἰς χριστιανικόν.

Ὁ ἀνασκάψας συνάγει ἐκ τῆς κατασκευῆς τῆς κολυμβήθρας, ὅτι αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι παλαιότερα τοῦ 6ου αἰ., θεωρεῖ δὲ αὐτὴν κατὰ τι μεταγενεστέραν (πιθανῶς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου ἢ ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ.)³.

1. L. UGOLINI, ἔ.ἀ. σ. 108. D. PALLAS, ἔ.ἀ. σ. 235.

2. L. UGOLINI, ἔ.ἀ. σ. 107, εἰκ. 49.

3. Περβ. αὐτόθι σ. 108.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Νικόπολις. βασιλική Α Δουμετίου ἢ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, βαπτιστήριον τοῦ 550-575.

Εἰς τὴν Νικόπολιν τῆς Ἡπείρου ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (28 × 16.95 μ.)¹, ἔχουσα ἐγκάρσιον κλίτος εἰς σχῆμα Τ, τὸ δάπεδον τῆς ὁποίας καλύπτεται διὰ περιφίμων ψηφιδωτῶν. Ἐκατέρωθεν τοῦ νάρθηκος ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Τὸ πρὸς Β τοῦ νάρθηκος κείμενον πρόσκτισμα δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς βαπτιστήριον², τὸ ὁποῖον ὅμως, ὡς φαίνεται, εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἄλλως³. Ἰπὲρ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς συνηγοροῦν τόσον τὸ σχῆμα, ὅσον καὶ ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν.

Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ἐμφανίζει ἐν κατόψει ὀρθογώνιον σχῆμα (8.10 × 6.25), διαιρούμενον εἰς δύο, ὡσαύτως ὀρθογωνίου σχήματος, χώρους διὰ δύο τοίχων, οἱ ὁποῖοι προέχουν εἰς μῆκος 1.14 μ. ἐν εἶδει παραστάδων. Πιθανῶς παραπέτασμα ἢ ξύλινον δρύφρακτον ἔφρασε τὸ μεταξὺ τῶν παραστάδων ἄνοιγμα ± 4 μ. Ἐκ τῶν δύο αὐτῶν διαμερισμάτων, τὸ μὲν πρὸς Δ κείμενον (6.25 × 3.30 μ.) θὰ ἦτο ὁ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος, τὸ δὲ ἕτερον (6.25 × 4 μ.), πρὸς Α τοῦ πρώτου κείμενον, θὰ ἦτο τὸ φωτιστήριον.

Ὁ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος ἐπεκρινώμενος διὰ θύρας μετὰ τοῦ νάρθηκος. Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ βαπτιστήριον ἐγένετο μόνον διὰ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία τοῦ βαπτιστηρίου πρὸς τὰ ἔξω δὲν ὑπῆρχεν.

Ὁλόκληρον τὸ δάπεδον τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ. Περὶ τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἐπίμηκες ὀρθογώνιον ἐκ παχυτάτων πλίνθων θεμέλιον (μῆκους 2.60 μ. καὶ πλάτους 1.80 μ.). Αἱ πλίνθοι αὐταὶ ἔχουν μῆκος 0.45 μ., πλάτος 0.28 μ. καὶ πάχος 0.08 μ., εἶναι καλῆς κατασκευῆς, τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν φέρουν σημεῖα, πιθανῶς σήματα τοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὁποῖον τὰς κατεσκεύασε⁴. Κάτωθεν αὐτῶν ὑπάρχει καὶ ἑτέρα σειρὰ πλίνθων τοῦ αὐτοῦ σχήματος ὥστε νὰ σχηματίζηται στερεώτατος πυρῆν. Πιθανῶς ἐπὶ τοῦ πυρῆνος αὐτοῦ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα.

Ἡ βασιλικὴ ὠκοδομήθη κατὰ τὸ γ' τέταρτον τοῦ 6ου αἰ. (550 - 575)⁵.

1. Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως, Ἀρχαιοτάτη Χριστιανικὴ βασιλική, ΠΑΕ 1915, σ. 59 - 95. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.δ. σ. 206 - 207, εἰκ. 37.

2. Αὐτόθι σ. 207. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 114, εἰκ. 189.

3. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 207. D. PALLAS, Une petite recherche dans le Diakonikon de la basilique B de Philippos, BZ 53, 1960, σ. 330 - 331.

4. Πρβ. Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως 1916, ΠΑΕ 1916, σ. 49 - 52. Τοῦ αὐτοῦ, Χριστιανικὴ βασιλικὴ Δουμετίου, γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ΑΕ 1918, σ. 38 - 39.

5. D. PALLAS, Epiros, ἔ.δ. σ. 227.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Α' Ἐξηκριβωμένα βαπτιστήρια

Δῖον Πιερίας, βασιλική Β, βαπτιστήριον μέσων τοῦ 5ου αἰ.

Νοτίως τῆς Κατερίνης καὶ εἰς ἀπόστασιν 5 χλμ. περίπου ἐξ αὐτῆς, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Μαλαθριά, ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σπουδαιότατη πόλις τῆς Μακεδονίας, τὸ Δῖον. Δι' ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθησαν μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τοῦ Δίου καὶ δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ¹, ἡ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης.

Ἡ ἀρχαιότερα τούτων (βασιλική Α, κειμένη ὑποκάτω τῆς ἐτέρας), εἶναι μικροτέρων διαστάσεων ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἄλλην, ἐξ αὐτῆς δὲ διακρίνονται σήμερον ὀλίγα μόνον λείψανα, ὡς ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ βήματος, τμήματα τῶν τοίχων, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, εὐρισχομένου εἰς βάθος 2 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς ἐτέρας βασιλικῆς.

Ἡ νεωτέρα βασιλική (βασιλική Β) εἶναι τρίκλιτος (27.25 × 18.90 μ.), τοῦ μεσαίου κλίτους περατουμένου εἰς εὐρύχωρον ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α. Πρὸς Δ ὑπῆρχε νάρθηξ (18.90 × 5.20 μ.) καὶ πρὸ αὐτοῦ αἶθριον.

Κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ αἰθρίου ἦτο προσκεκολλημένον τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου, σύγχρονον πρὸς τὴν βασιλικὴν Β. Τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐκ δύο εὐρυχώρων διαμερισμάτων, ἦτοι ἐκ τοῦ ἐξωτέρου οἴκου καὶ ἐκ τοῦ φωτιστηρίου.

Ὁ ἐξώτερος οἶκος ἔκειτο πρὸς Β τοῦ φωτιστηρίου. Οὗτος εἶχεν ἐν κατόψει ὀρθογώνιον σχῆμα (11.20 × 6.60 μ.) καὶ ὁ ἄξων αὐτοῦ εἶχε κατεύθυνσιν ἐξ Α πρὸς Δ. Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ στενῆς πλευρᾶς ἠνοίγετο θύρα (πλάτους 1.35 μ.), ἡ ὁποία ὠδήγει πρὸς τὴν βορείαν στοὰν τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς. Ἐπὶ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς ἐτέρα θύρα ὠδήγει εἰς τὸ φωτιστήριον. Τόσον ὁ ἐξώτερος οἶκος, ὅσον καὶ τὸ φωτιστήριον ἐκαλύπτοντο ἀσφαλῶς ὑπὸ ξυλίνης κεραμοσκεποῦς ὀροφῆς, καθ' ὅτι τὸ πάχος τῶν τοίχων αὐτῶν εἶναι 0.80 μ.

Τὸ φωτιστήριον, ὁμοίου μήκους πρὸς τὸν ἐξώτερον οἶκον, εἶναι εὐρύτερον τούτου κατὰ τὸ πλάτος (11.20 × 7.90 μ.). Κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου ἠνοίγετο θύρα (πλάτους 1.38 μ.), ὠδηγοῦσα πρὸς τὸν ἐξω τῆς βασιλικῆς χῶρον. Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο διὰ ὑποφαίου χρώματος μαρμαρίνων πλακῶν.

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, Ἀνασκαφὴ Δίου Μακεδονίας, ΠΑΕ 1928, σ. 86 κέ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 180, εἰκ. 11. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ἀνασκαφικαὶ ἐρευναι εἰς τὴν χριστιανικὴν βασιλικὴν Δίου - Πιερίας, ΔΔ 49, 1964, Β' Χρονικὰ, σ. 384.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος. Αὕτη ἦτο ἐκτισμένη ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ εἶχεν ἐξωτερικῶς μὲν μορφὴν ὀκταγωνικὴν, ἐσωτερικῶς δὲ μορφὴν σταυροῦ Μάλτας. Ἐκάστη πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀκταγώνου ἦτο 2 μ. Τὸ μέγιστον πλάτος ἐκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ ἦτο 1.10 μ., τὸ δὲ ὀλικὸν μῆκος ἀμφοτέρων τῶν σκελῶν 2.70 μ. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων τῆς κολυμβήθρας ἦτο 0.90 μ. Τὸ διατηρούμενον βάθος αὐτῆς εἶναι 0.50 μ., φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἀρχικὸν αὐτῆς βάθος ἦτο 0.70 - 0.80 μ. Μεταξὺ τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ παρεμβάλλονται εὐθύγραμμα τμήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων διατηροῦνται ἀνὰ δύο βαθμίδες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν κατωτέρα ἔχει ὕψος 0.20 μ., ἡ δὲ ἄνωτέρα 0.30 μ. Εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κολυμβήθρας σχηματίζεται ὀκταγωνικὸς πυρῆν (διαμέτρου 1.50 μ.). Εἰς τὸ μέσον τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ διασφύζεται κυκλικὴ ὀπή, χρησιμεύουσα πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος.

Ἡ βασιλικὴ Α ἠκοδομήθη πιθανῶς περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ. ¹. Ἐρειπωθεῖσης ταύτης ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς θέσεως καὶ ὑπεράνω τῶν λειψάνων αὐτῆς εὐρυχωρότερα βασιλικὴ (βασιλικὴ Β), περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., συγχρόνως δὲ ἀνηγέρθη καὶ τὸ κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν αὐτῆς κείμενον βαπτιστήριον.

Θάσος - Ἐβραιόκαστρον, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. IV δ).

Κατὰ τὸ ΒΑ τμήμα τῆς νήσου Θάσου εὐρίσκεται τὸ ἀκρωτήριον Ἐβραιόκαστρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα μιᾶς τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (14 × 12.50 μ.) τοῦ 5ου αἰ. ². Αὕτη ἠκοδομήθη ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔκειτο εἰδωλολατρικὸν ἱερόν (Θεσμοφόριον) ³. Τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ. ἡ βασιλικὴ αὕτη ἔτυχεν ἐπισκευῶν. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀνηγέρθη ἐπὶ τῶν ἐρείπειων τῆς ναῦδριον τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, καταλαμβάνον τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους αὐτῆς. Ἐκατέρωθεν τοῦ νάρθηκος ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Πρὸς Β τοῦ νάρθηκος ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον ⁴, τὸ ὁποῖον ὑπέστη ζημίαις τὸ πρῶτον ἐκ τῆς κατασκευῆς τάφων, διὰ τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἡ κολυμβήθρα, ὕστερον δέ, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, διὰ τῆς διαταρᾶξεως τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ ὑπὸ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως. Τὸ βαπτιστήριον ἐμφανίζει ἐν κατόψει ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς κυκλικὸν σχῆ-

1. Περβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 180.

2. F. DUCAT, La basilique d'Evraïokastro à Thasos, BCH 89, 1965, σ. 142 - 153.

3. E. KIRSTEN - W. KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 840.

4. F. DUCAT, ἔ.ἀ. σ. 145.

μα (έξωτερική διάμετρος ± 4.80 μ., έσωτερική ± 2.80 μ.), ό δέ τοίχος αυτός είναι πάχους ± 1 μ. Τουτό εκαλύπτετο πιθανώς δι' ήμισφαιρικής όροφής. Είς τό μέσον τοῦ βαπτιστηρίου έκκειτο ή κολυμβήθρα, περι τής οποίας άτυχώς δέν γνωρίζομεν περισσότερα, λόγω τής καταστροφής αυτής εκ τής κατασκευής τάφων επί τοῦ χώρου, όπου αυτή εύρίσκετο.

Ή επικοινωνία μεταξύ βαπτιστηρίου και κυρίως ναοῦ έγινετο διά μέσον τοῦ νόρθηκος τής βασιλικής, ό οποῖος θά έχρησίμεινε και ως προαύλιος οἶκος. Οὔτος επικοινωνεί διά τριῶν θυρῶν πρὸς τήν βασιλικήν¹.

Στόβοι. βαπτιστήριον τέλους 5ου-άρχων 6ου αι. (εἰκ. VI β).

Είς τοὺς Στόβους Μακεδονίας άπεκαλύφθη τρίκλιτος παλαιοχριστιανική βασιλική (33 x 26 μ.)² έχουσα δύο νόρθηκας, εκάτέρωθεν τῶν οποίων εκκειντο διάφορα προσκτίσματα. Κατά τήν ΒΔ αυτής γωνίαν ήτο προσκεκολλημένον τό βαπτιστήριον³. Ἐπί τοῦ βορείου τοίχου τοῦ έσωνόρθηκος ήνοιέτο θύρα, όδηγοῦσα είς τετράγωνον διαμέρισμα, τό όποῖον άπετέλει τόν έξώτερον οἶκον τοῦ βαπτισματος. Ἐντὸς αὐτοῦ άπεκαλύφθησαν τμήματα τοῦ αρχικοῦ ψηφιδωτοῦ διαπέδου, επί τῶν οποίων παρίστανται : κάνθαρος, σάκκιος ή κάλαθος με όπώρας και διάφορα πτηνά.

Πρὸς Α τοῦ έξωτέρου οἴκου τοῦ βαπτισματος κείται τό φωτιστήριον. Τοῦτο είναι τετράκογχον οἰκοδόμημα, είς τό μέσον τοῦ οποίου κείται ή έξαγωνική κολυμβήθρα, καλυπτομένη υπό κιβωρίου. Θύρα πλάτους 1 μ. ώδήγει εκ τοῦ προαυλίου οἴκου πρὸς τό φωτιστήριον, έτέρα δέ θύρα, πλάτους ώσαύτως 1 μ., ώδήγει εκ τοῦ φωτιστηρίου είς τόν κυρίως ναόν. Ή είσοδος τῶν είς τό βάπτισμα προσερχομένων έγινετο προφανώς εκ τοῦ έσωνόρθηκος τής βασιλικής.

Τό φωτιστήριον άποτελεῖται εκ τετραγώνου (πλευρᾶς 3.40 μ.), είς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ οποίου άνοιγονται ήμικυλινδρικοί κόγχαι, χορδῆς 2.80 μ. (τό πάχος τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου είναι 0.80 και 0.70 μ.). Αὔται εκαλύπτοντο διά τεταρτοσφαιρίων, επί τῶν οποίων έφερετο ήμισφαιρικός τροῦλλος.

Ή κολυμβήθρα εύρίσκεται ακριβώς είς τό μέσον τοῦ φωτιστηρίου. Αὔτη είναι έξαγωνική, αί δέ πλευραὶ αὐτῆς είναι έσωτερικῶς και έξωτερικῶς καμπύλαι. Κατά τήν ΒΑ και ΝΔ πλευράν τής κολυμβήθρας υπήρχον ανά δύο βαθμιδες, όδηγοῦσαι είς τόν πυθμένα αὐτῆς.

1. F. DUCAT, έ.ά. σ. 143, εἰκ. 2.

2. R. HODDINOTT, Early byzantine churches in Macedonia and southern Serbia, 1963, σ. 168 - 169, εἰκ. 78.

3. Αὔτῃθι εἰκ. 79. A. KHATCHATRIAN, έ.ά. σ. 131, εἰκ. 178.

Ἡ βασιλικὴ φαίνεται ὅτι ὠκοδομήθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτῆς τμήματος, τῆς γενικῆς μορφῆς τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος αὐτῆς πρὸς τὰς βασιλικὰς εἰς Τοῦμπαν Θεσσαλονίκης, εἰς Studenčista καὶ Radolišta ¹.

Στόβοι - Παλικούρα, ² βαπτιστήριον μέσων 6ου αἰ. (εἰκ. VI γ).

Εἰς Παλικούραν, περὶ τὰ 3 χλμ. δυτικῶς τῶν Στόβων, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (18.40 × 15 μ.)³. Πρὸς Α αὐτῆς ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον.

Ἐκ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς ἀνευρέθησαν λείψανα, προερχόμενα ἐκ δύο διαφορετικῶν περιόδων. Ὁρισμένα ἐξ αὐτῶν εἶναι σύγχρονα πρὸς τὴν εἰς Στόβους βασιλικὴν τοῦ ἐπισκόπου Φιλίππου, ἣτις ἀνηγέρθη περὶ τὸ 500. Ἡ ὁμοιότης μεταξύ των εἶναι τοιαύτη, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ ὅτι μετεφέρθησαν εἰς Παλικούραν ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἐπισκόπου Φιλίππου. Τὰ ὑπόλοιπα λείψανα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς εἰς Παλικούραν, τὰ ὅποια εἶναι καὶ τὰ περισσότερα, ἀνήκουν μετὰ βεβαιότητος εἰς τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.

Πιθανῶς ὁ κατὰ τὸ ἔτος 518 μ.Χ. λαβῶν χώραν σεισμὸς κατέστρεψε τὴν βασιλικὴν τοῦ ἐπισκόπου Φιλίππου (ἐπισκοπικὴν ἐκκλησίαν τῶν Στόβων)· ὡς ἐκ τούτου ὁ ἐπίσκοπος κατέφυγεν εἰς τὴν εἰς Παλικούραν βασιλικὴν, ὅποτε ἕως μετεφέρθησαν ἐνταῦθα γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῆς καταστραφείσης βασιλικῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν θὰ ὠκοδομήθη τὸ βαπτιστήριον.

Τὸ βαπτιστήριον ³ κεῖται εἰς ἀπόστασιν ± 9 μ. ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο εἶναι σχήματος ὀκταγώνου ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου (πλευρᾶς 6.80 μ.). Ὁ βόρειος τοῖχος του ἀποτελεῖ προέκτασιν τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς. Τὸ πλάτος τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι 4.30 μ. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εὐρίσκεται ἡ μοναδικὴ θύρα, πλάτους 2.50 μ. Τὸ πάχος τῶν τοίχων αὐτοῦ εἶναι 1 μ., ἐνῶ κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου φθάνει τὰ 2.30 μ. Τὸ βαπτιστήριον ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου, ὡς ἐκ τοῦ πάχους τῶν τοίχων αὐτοῦ καταφαίνεται. Ἡ κολυμβήθρα θὰ ἔκειτο ἀσφαλῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ ὀκταγώνου, ὡς συνέβαινε κατὰ κανόνα εἰς τὰ περιφερικὰ βαπτιστήρια Ἑλλάδος καὶ Μ. Ἀσίας.

1. R. HODDINOTT, *ἔ.ἄ.* σ. 169, Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *ἔ.ἄ.* σ. 178.

2. B. SARIA, Stobi, RE IV, A, 1, 1931, σ. 53. R. HODDINOTT, *ἔ.ἄ.* σ. 185 - 186, εἰκ. 95. R. EGER, Die städtische Kirche von Stobi, *ÖJh* 24, 1928 σ. 42 - 87.

3. R. HODDINOTT, *ἔ.ἄ.* σ. 185 - 186.

Φίλιπποι, βασιλική Α, βαπτιστήριον τοῦ 500 μ.Χ. (εἰκ. V γ-δ).

Ἐπὶ τῆς ΝΑ κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Φιλίππων, ἀρχαίας πόλεως τῆς Μακεδονίας — πρώτη πόλις ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους, τὴν ὁποίαν ἐπεσκέφθη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος¹ — ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (42 × 27.60 μ.)², μετ' ἐγκαρσίου κλιτους εἰς σχῆμα T, ἐντὸς τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς ὁποίας ὑπῆρχε σύνθρονον.

Κατὰ τὴν ΒΔ πλευρὰν τῆς βασιλικῆς ἦτο προσηρημένον τὸ βαπτιστήριον³, ἀπαρτιζόμενον ἐκ μιᾶς αἰθούσης σχήματος ὀρθογωνίου (9.25 × 8.40 μ.), ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον, ἐξ ἑνὸς προθαλάμου πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου κειμένου καὶ ἐξ ἐτέρας, ὡσαύτως ὀρθογωνίου αἰθούσης, κειμένης πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου. Τὸ καλύτερον διατηρούμενον εἶναι τὸ φωτιστήριον· τὸ δάπεδον αὐτοῦ σφίζεται ἀκέραιον, ἡ ἐπένδυσις τῶν τοίχων εὐρίσκεται ἐν μέρει εἰς τὴν θέσιν τῆς, ὁ δὲ βόρειος καὶ δυτικὸς τοῖχος διασφίζονται εἰς τὸ ἀρχικὸν αὐτῶν ὕψος. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχε θύρα, ὀδηγοῦσα εἰς τὸ πρὸς Α αὐτοῦ κείμενον διαμέρισμα.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου σχηματίζεται ὀρθογώνιος χῶρος (4.20 × 2.85 μ.), κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου ἔκειντο δύο κίονες καὶ δύο πεσσοί. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἔκειτο πιθανῶς ἡ κολυμβήθρα. Ὁ πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου κείμενος προθάλαμος εἶναι ὀρθογωνίου σχήματος (4 × 3.10 μ.) καὶ ἐχρησίμωεν ὡς ἐξώτερος οἶκος, μέσφ δὲ τούτου ἐπεκινῶναι τὸ βαπτιστήριον μετὰ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς. Τὸ δάπεδον τοῦ προαυλίου οἴκου ἦτο ἐστρωμένον διὰ μικρῶν ἀκανονίστων πολυχρώμων μαρμάρων, οἱ δὲ τοῖχοι αὐτοῦ ἐμιμοῦντο πολυχρώμους ὀρθομαρμαρώσεις. Κατὰ τὸ βόρειον ἡμισυ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωτέρου οἴκου ἔκειτο κτιστὸν πεζοῦλιον, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμωεν ὡς κάθισμα.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου ὀρθογωνίου διαμερίσματος (8.40 × 3.20 μ.) εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ προαυλίου οἴκου· ἐπὶ τῶν τοίχων ὑπῆρχε κονίαμα, τὸ δὲ δάπεδον αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστου μεγέθους πολυχρώμων μαρμαρίνων τεμαχίων. Μεταγενεστέρως προσετέθη εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ διαμερίσματος τούτου ἡμικυκλικὴ ἀψίς (χορδῆς 3.90 μ.).

Ἐνδιαφέρον τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι δὲν διασφίζεται ἡ κολυμβήθρα, οὔτε καὶ ἕχνη αὐτῆς διετηρήθησαν. Ἡ κατάστασις τοῦ δαπέδου ἐπιτρέπει νὰ ὑποτε-

1. Πράξ. 16, 12 κέ.

2. P. LEMERLE, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, τ. I, 1945, σ. 283 κέ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, (βιβλιοκρισία), P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale...*, *ΕΕΒΣ* 18, 1948, σ. 269 - 275.

3. P. LEMERLE, ἔ.ἀ. σ. 332 - 344. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 117, εἰκ. 170.

θῆ, ὅτι κτιστὴ κολυμβήθρα δὲν ὑπῆρχε· πιθανῶς νὰ ἦτο μονόλιθος, κειμένη ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

Ὅτι τὸ ὡς ἄνω συγκρότημα δύναται νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸ βαπτιστήριον, συναγεται τόσον ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν βασιλικήν, ὅσον καὶ ἐκ τῆς ὕλης αὐτοῦ διατάξεως.

Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα ¹ τὸ βαπτιστήριον ἐγνώρισε δύο περιόδους. Εἰς μίαν πρώτην περίοδον ἡ μεγάλη ὀρθογώνιος αἴθουσα (μετὰ τῶν δύο κίωνων καὶ τῶν δύο πεσσῶν) ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον καὶ τὸ χρισμάριον, ἡ πρὸς Δ αὐτῆς αἴθουσα τὸν προαύλιον οἶκον, ἐνῶ ἡ πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου αἴθουσα (ἄνευ ἀψίδος τότε) ἀπετέλει εἶδος βοηθητικοῦ χώρου. Εἰς μίαν δευτέραν περίοδον προσετέθη ἀψίς εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου κειμένου διαμερίσματος, ὅποτε τοῦτο ἀπετέλεσε τὸ χρισμάριον, ἐνῶ ὁ ἐξώτερος οἶκος καὶ τὸ φωτιστήριον διετήρησαν τὸν προορισμὸν των.

Ἡ βασιλικὴ ἐκδομηθῆ περὶ τὸ 500, φαίνεται δὲ ὅτι μετὰ σύντομον χρονικὸν διάστημα, πιθανῶς μετὰ πάροδον ἑκατὸν περίπου ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της, κατεστράφη ὑπὸ σεισμοῦ, παραμείνασα ἔκτοτε εἰς ἐρείπια. Ὅταν ἠρειπώθη ἡ βασιλικὴ μετετρέπη τὸ βαπτιστήριον εἰς ναῦδριον καὶ προσετέθη ἅγια Τράπεζα ἐντὸς τῆς ἀψίδος τοῦ πρώην χρισμαρίου.

Φίλιπποι - Ὀκτάγωνον, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. IV γ).

Εἰς τοὺς Φίλιππους Μακεδονίας καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Ρωμικῆς Ἀγορᾶς (περὶ τὰ 30 μ. ἀνατολικῶς αὐτῆς), ἀνεσκάφη μεγάλων διαστάσεων ὀκταγωνικὸς ναὸς ². Τὸ μῆκος αὐτοῦ, μετὰ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ νάρθηκος, εἶναι 34.10 μ., τὸ δὲ πλάτος 26.65 μ. Οὗτος ἐμφανίζει ἐν κατόψει ἐξωτερικῶς μὲν ὀρθογώνιον σχῆμα, ἐσωτερικῶς δὲ ὀκταγωνικόν ³. Τὸ Ὀκτάγωνον ἐκδομηθῆ ἐπὶ τῶν ἐρείπιων παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ⁴.

Πρὸς Β τοῦ Ὀκταγώνου ἐπεσημάνθη τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου ⁵, ἀποτελούμενον ἐκ πολλῶν διαμερισμάτων. Κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ βορείου

1. P. LEMERLE, *ἔ.ἀ.* σ. 343 - 344.

2. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ Ἀνασκαφὴ Φιλιππῶν, ΠΑΕ 1958, σ. 84 - 89· 1959, σ. 49 - 58· 1960, σ. 76-94· 1961, σ. 69 - 80· 1962, σ. 173 - 177· 1963, σ. 81 - 88· 1964, σ. 172 - 178· 1966, σ. 47 - 58.

3. Τὸ Ὀκτάγωνον τῶν Φιλιππῶν ἐμφανίζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Ἑσρὰν τῆς Συρίας, ὅστις ἰδρῆθη τὸ 514. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ., Ἀρχ., σ. 333-334. O. WULFF, *Altchristliche und Byzant. Kunst*, τ. I, 1918, σ. 253 - 254. F. W. DEICHMANN, *Frühchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern*, JdI 44, 1939, σ. 117 - 118.

4. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1962, σ. 177 - 178· ΠΑΕ 1963, σ. 83.

5. ΠΑΕ 1962, σ. 173 - 177, εἰκ. 2 καὶ 3, παρένθ. πίν. Α'.

τοίχου τοῦ Ὀκταγώνου ἔκειτο ἡ φιάλη. Μεγάλη εἴσοδος (πλάτους 1.80 μ.) ὠδήγει ἐκ τῆς φιάλης εἰς προθαλάμον (6.25 × 2.85 μ.), τοῦ ὁποίου ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἐκ κατασκευῆς παρεκκλίνει αἰσθητῶς τῆς εὐθείας¹. Οὗτος δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν προαύλιον οἶκον τοῦ βαπτίσματος.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ προθαλάμου ἠνοίγοντο δύο θύραι, ὀδηγοῦσαι εἰς δύο συνεχόμενα πρὸς ἄλληλα διαμερίσματα. Ἡ ΒΔ τοῦ προθαλάμου κειμένη αἰθουσα (7.10 × 3 μ.) ἔφερεν ἐπὶ τοῦ δαπέδου αὐτῆς κτιστὸν πεζούλιον (μῆκους 4 μ., πλάτους 0.90 μ. καὶ ὕψους 0.80 μ.), τοῦ ὁποίου ἡ ὀριζοντία ἐπιφάνεια διατηρεῖ τμήματα ἐπενδύσεως διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Θύρα ἀνοιγομένη ἐπὶ τοῦ νοτίου ἄκρου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἰδιομόρφου αὐτοῦ δωματίου φέρει εἰς σχεδὸν τετραγώνων δωματίον (7.30 × 8.10 μ.), οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτοντο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦτου κεῖται κτίσμα, ὁμοιάζον πρὸς βῆθρον ἢ ἐξέδραν (2.92 × 1.70 μ.). Ἐτέρα ἐξέδρα (2.90 × 1.61 μ.), κάθετος ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΝΑ αὐτοῦ γωνίαν. Τὸ δωμάτιον αὐτὸ ἔφερον ἐντοίχια ψηφιδωτά, σπαράγματα τῶν ὁποίων ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, δύναται δὲ νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς τὸ ἀποδυτήριον τοῦ βαπτιστηρίου, χρησιμεῖον συγχρόνως καὶ ὡς κατηχουμενεῖον. Οὕτω αἱ ὑπάρχουσαι ἐξέδραι ἐρμηνεύονται ὡς αἱ καθέδραι τῶν κατηχητῶν.

Πρὸς Α τοῦ ἀποδυτηρίου καὶ συνεχόμενον πρὸς τοῦτο, ἀπεκαλύφθη ἕτερον διαμέρισμα — τὸ φωτιστήριον — σχήματος σχεδὸν τετραγώνου (8.73 × 7.60 μ.)², κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὁποίου σχηματίζονται ἰσχυροὶ πεσσοί, ὥστε τοῦτο νὰ λαμβάνῃ ἐν κατόψει τὸ σχῆμα σταυροῦ. Ἐπὶ τῶν πεσσῶν αὐτῶν ἐφέροντο τέσσαρα τόξα, στηρίζοντα ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα, σχήματος σταυροῦ Μάλτας. Τὸ μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι 2.20 μ., αἱ δὲ μεταξὺ αὐτῶν κόγχαι ἔχουν χορδὴν ± 0.55 μ. καὶ βέλος ± 0.55 μ. Δύο κτιστὰ βαθυμίδες, ἐπενδεδυμένα διὰ πλακῶν ἐκ προκοννησίου μαρμάρου, ὀδηγοῦν εἰς τὸν πυθμένα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴστατο ὁ βαπτιζόμενος. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι ± 0.80 μ.³ Εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος αὐτῆς διεπιστώθη μολύβδινος κυλινδρικός σωλὴν, κατὰ δὲ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ ὑπῆρχεν ὀπὴ τετραγώνου τομῆς, ὀδηγοῦσα εἰς κτιστὸν ἀποχετευτικὸν ἄγωγόν.

Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαροθετήματος, οἱ δὲ τοῖχοι αὐτοῦ ἔφερον εἰς μὲν τὰ κατώτερα τμήματα αὐτῶν ὀρθομαρμάρωσιν, εἰς

1. Πρβ. ΠΑΕ 1961, σ. 77 - 79.

2. ΠΑΕ 1962, σ. 173 - 177.

3. Αὐτόθι σ. 175, εἰκ. 3.

δὲ τὰ ἀνώτερα ψηφιδωτά, μετ' ἐπιγραφῶν εἰκονίζοντα ἀνθρωπίνας μορφάς, πιθανῶς Ἀποστόλους.

Τὸ φωτιστήριον ἐπεκρινῶναι νοτίως μὲν μετὰ τοῦ διακονικοῦ, ἀνατολικῶς δὲ μετ' ὀρθογωνίου αἰθούσης (12.90 × 5.80 μ.), ἥτις ἐχρησίμευεν ὡς χρισμᾶριον καὶ εὕρισκετο εἰς ἐπικοινωνίαν τόσον μετὰ τῆς προθέσεως, ὅσον καὶ μετὰ τοῦ διακονικοῦ.

Τὸ Ὀκτάγωνον τῶν Φιλίππων καὶ τὸ πρὸς Β τούτου κείμενον βαπτιστήριον, δύνανται νὰ χρονολογηθῶν εἰς τὸν 5ον αἰ., διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους :

α) Κάτωθεν τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ (πιθανῶς βασιλικῆς), εὐρέθησαν δύο νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι τῆς αυτοκρατείας Εὐδοκίας, συζύγου τοῦ Ἀρκαδίου (395 - 408) ¹.

β) Τὸ ΒΔ τοῦ Ὀκταγώνου ἀνασκαφὴν διαμέρισμα, λόγῳ τῆς τεχνικῆς τῆς κατασκευῆς τῶν τοίχων αὐτοῦ (πάχος πλίνθων 0.020 - 0.025 μ., πάχος ὀριζοντίων ἀρμῶν 0.04 μ.), χρονολογεῖται εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 5οῦ αἰ. ²

γ) Τὸ Ὀκτάγωνον τῶν Φιλίππων θεωρεῖται ὡς ὁ ἀρχαιότερος τῶν γνωστῶν ὀκταγώνων χριστιανικῶν ναῶν ³. Ἐκ τῶν ὀκταγώνων ναῶν τῆς Συρίας, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζουσι ὁμοιότητα πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον τῶν Φιλίππων, ὁ μὲν εἰς Ἔσραν ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἰδρῦθη τὸ 514, ὁ δὲ εἰς Βόστραν ναὸς τῶν Ἁγίων Σεργίου, Βάχχου καὶ Λεωντίου ἰδρῦθη τὸ 512 ⁴. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάχχου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἰδρῦθη μετὰ τῶν ἐτῶν 527 - 536 ⁵.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ Ὀκτάγωνον τῶν Φιλίππων ὀικοδομήθη τὸν 5ον αἰ., πιθανῶς δὲ κατὰ τὸ ἀ' ἡμισυ αὐτοῦ, κατὰ δὲ τὸν 6ον αἰ. ἔτυχε πιθανῶς ἐπισκευῶν ⁶.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Θάσος (πόλις), βαπτιστήριον ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. IVε)

Πλησίον τοῦ λιμένος τῆς πόλεως Θάσου καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῶν τοίχων τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἀνεσκάφη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική ⁷. Αὕτη ἔχει

1. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1962, σ. 178. Ἔργον 1963, σ. 57.

2. ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1959, σ. 49.

3. Τοῦ αὐτοῦ, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, Φίλιπποι, ΑΔ 16, 1960, Β' Χρονικά, σ. 230.

4. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 333 - 334.

5. Αὐτόθι σ. 336 - 338.

6. Ἔργον 1963, σ. 86.

7. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.δ. σ. 210 - 211, εἰκ. 40. Α.Κ. ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, ΑΒΜΕ 7, 1951, σ. 3 - 61, εἰκ. 3.

ἐν κατόψει σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, ἕκαστον τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου δια-
ρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη. Τὸ ὅλικόν μῆκος τοῦ
σταυροῦ ἐξωτερικῶς (ἄνευ τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ νάρθηκος) εἶναι 33.70 μ., τὸ δὲ
πλάτος 32.20 μ. Ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικῶν σκέλους διεπιστάθησαν διάφορα προσ-
κτίσματα ¹.

Ἐντὸς τῆς βορείας ὀρθῆς γωνίας, τὴν ὁποίαν σχηματίζει τὸ δυτικὸν σκέ-
λος τοῦ σταυροῦ μετὰ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ἔκειντο τρία διαμερίσματα. Ἐκ τού-
των τὸ διαμέρισμα τὸ προσκεκολλημένον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου
τοίχου τοῦ δυτικῶν σκέλους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς (τὸ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Μ,
πρβ. κάτωψιν), ἦτο σχήματος ὀρθογωνίου (7.90 × 3.30 μ.). Πρὸς Β τούτου ἔκει-
το ἕτερον ὀρθογωνίου σχήματος (7.90 × 2.30 μ.) διαμέρισμα.

Πρὸς Δ τῶν δύο διαμερισμάτων εὕρισκετο τρίτον κατὰ σειράν, τὸ ὁποῖον
ἐξετείνετο πρὸς Δ (ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Π) καὶ τοῦ ὁποῖου αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις
δὲν καταρθώθη νὰ ὀρισθοῦν. Πιθανῶς τὸ διαμέρισμα Π νὰ ἀπετέλει τὸ φωτι-
στήριον, ὅποτε τὰ δύο ἕτερα παρακείμενα διαμερίσματα θὰ ἐχρησίμευον ὡς
βοηθητικοὶ χῶροι.

Τοῦτο φαίνεται πιθανόν, διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους : α) ἐκ τῆς θέσεως τῶν προσ-
κτισμάτων πρὸς τὴν βασιλικὴν καὶ β) ἐκ τῆς ὑπάρξεως παρὰ τὰ προσκτίσμα-
τα αὐτὰ ὑποκαύστου, χρησιμεύοντος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διὰ τὴν θέρμανσιν
τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος ².

Ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ βήματος, τοῦ τρόπου στεγάσεως καὶ ἐκ
τῆς τεχνοτροπίας τῶν διασωθέντων κιονοκράνων, ἡ βασιλικὴ αὕτη χρονολογεῖ-
ται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ. ³

Θεσσαλονίκη - Ἅγιος Δημήτριος, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. V β).

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς ⁴, εὕρισκεται πρόσκτισμα, ἀποτελού-
μενον ἐκ δύο θαλάμων ⁵, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπολείμματα ρωμαϊκοῦ λουτροῦ. Ὁ πρὸς
Β κείμενος θάλαμος εἶναι σχήματος ὀρθογωνίου (5.10 × 3.60 μ.), εἰς τὰς τέσ-
σαρας γωνίας τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν ἰσάριθμοι πεσσοί, φέροντες τόξα, ἐπὶ τῶν
ὁποίων ἐπικάθεται ὁ κτιστός, τυφλός, ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος. Τὸ ἐσωτερικὸν

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 40 - 42.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι σ. 61.

4. Πρβ. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ - Μ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1952, σ. 1 κ.έ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ., σ. 211 - 212, εἰκ. 41.

5. Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ - Μ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 135.

αὐτοῦ καλύπτεται ὑπὸ τοιχογραφιῶν μεταγενεστέρων χρόνων. Ἐντὸς τοῦ θαλάμου τούτου καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν, ὑπάρχει ὀρθογωνίου σχήματος τάφος, θεωρούμενος ὡς ὁ τάφος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου¹.

Ὁ ἕτερος θάλαμος τοῦ προσκτίσματος κεῖται νοτιῶς τοῦ πρώτου καὶ ἔχει σχῆμα σχεδὸν ἡμικυκλικόν. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ εἶναι εὐθεῖα (μήκος 6.35 μ.), ἡ δὲ δυτικὴ ἡμικυκλική (ἀκτίνας 3.55 μ.). Ὁ θάλαμος εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς, μεταξὺ δὲ τῶν λίθων παρεμβάλλονται κατὰ διαστήματα ὀριζόντιαι ζῶναι ἐξ ὀπτοπλίνθων. Ἡ ὄροφὴ αὐτοῦ εἶναι ἐκτισμένη ἐξ ὀλοκλήρου δι' ὀπτοπλίνθων καὶ ἔχει σχῆμα τεταρτοσφαιρίου.

Οἱ δύο θάλαμοι ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τῶν διὰ μιᾶς θύρας (πλάτους 1.45 μ.), ὁ δὲ πρὸς Ν κείμενος εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν βασιλικήν. Ἀμφότεροι πιθανῶς ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὡς βαπτιστήριον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου². Τοῦτο δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους :

α) Ἐκ τῆς θέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν βασιλικήν, καθόσον ἡ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ θέσις τοῦ βαπτιστηρίου ἦτο συνήθης εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Ἑλλάδος.

β) Ἐκ τῆς γειτνιασεως αὐτῶν πρὸς δεξαμενὰς ὕδατος.

γ) Διότι διὰ τῶν γενομένων ἀνασκαφῶν ἀπεκλείσθη ἡ πιθανότης χρησιμοποιοῦντος τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς κρύπτῃς τοῦ ναοῦ ὡς βαπτιστηρίου.

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ὁ μὲν πρὸς Ν κείμενος θάλαμος θὰ ἐχρησίμευεν ὡς προαύλιος οἶκος, ὁ δὲ πρὸς Β ὡς φωτιστήριον, εἰς τὸ μέσον δὲ τούτου θὰ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα.

Θεσσαλονίκη - Τούμπα, βαπτιστήριον τοῦ τέλους βου αἰ. (εἰκ. V α).

Εἰς τὴν θέσιν Τούμπα τῆς Θεσσαλονίκης ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὸ ἔτος 1917 τὰ θεμέλια τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (15.50 × 13.30 μ.)³, ἐκαστέρωθεν τῆς ὁποίας ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ ἐσωνάρθηκος ἠνοίγετο θύρα, ὁδηγοῦσα εἰς διαμέρισμα σχεδὸν τετράγωνον (4.50 × 4.20 μ.), τὸ ὁποῖον ἐπικοινωνοῦναι πρὸς τὰ ἔξω διὰ θύρας, ἀνοιγομένης κατὰ τὴν βορείαν αὐτοῦ πλευρὰν. Ἀνατολικῶς τούτου ἔκειτο ἕτερον διαμέρισμα σχήματος ὀρθογωνίου (4.10 × 3.10 μ.), τὸ ὁποῖον ἐπικοινωνοῦναι πρὸς τὸ προηγούμενον διὰ δύο μεγάλων ἀνοιγμάτων, κλειομένων

1. Πρβ. KIRSTEN - KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 672.

2. Πρβ. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 219. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Θεσσαλονίκη - Ἀρχιτεκτονικὰ Μνημεῖα, ΘΗΒ 6, 1965, σ. 470.

3. Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 177 - 178, εἰκ. 9.

πιθανῶς διὰ βήλου ἢ ξυλίνου φράγματος. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὰ διαμερίσματα αὐτὰ ἀπετέλουν τὸ βαπτιστήριον ¹ τῆς βασιλικῆς. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ μὲν πρὸς Δ κείμενον πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτισματος (τοῦτο ἐπεκρινώνει μετὰ τοῦ νάρθηκος καὶ μετὰ τοῦ ἐξω χώρου), τὸ δὲ πρὸς Α πρὸς τὸ φωτιστήριον. Ἡ κολυμβήθρα θὰ ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου.

Τὸ φωτιστήριον ἐπεκρινώνει ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς βασιλικῆς, διὰ μιᾶς θύρας, ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς αὐτοῦ. Πρὸς Α αὐτοῦ ἔκειτο ἐπιμηκῆς αἴθουσα, ἡ ὁποία κατέληγεν εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευράν. Αὕτη δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς χρισμᾶριον, χρησιμεύουσα συγχρόνως καὶ ὡς κατηχουμενεῖον, λόγῳ τῆς θέσεως καὶ τοῦ μεγέθους αὐτῆς πρὸς τὸ βαπτιστήριον. Αὕτη ἐπεκρινώνει ἀμέσως τόσον πρὸς τὸ φωτιστήριον, ὅσον καὶ πρὸς τὴν βασιλικήν.

Λόγῳ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς (ὑπαρξίς μιᾶς μόνον ἀψίδος, ἔλλειψις παστοφορίων) καὶ τῆς μορφῆς τοῦ τέμπλου, συνάγεται ὅτι αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ τέλους τοῦ θου αἰ. ²

Τὰ λείψανα τῆς βασιλικῆς ἀτυχῶς ἐκαλύφθησαν μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν καὶ ἀποτύπωσιν αὐτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1917 ³, ὥστε σήμερον νὰ ἀγνοῖται καὶ ἡ θέσις ὅπου ἔκειτο αὕτη.

Στόβοι, βασιλικὴ ἐπισκόπου Φιλίππου, βαπτιστήριον περὶ τὸ 500 (εἰκ. VI α).

Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Στόβων ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (38.80 × 29 μ.) ⁴, τῆς ὁποίας ὁ νάρθηξ δι' ἑδαφικούς λόγους δὲν ἐξείναιτο καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῶν τριῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ βασιλικὴ ὠκοδομήθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Φιλίππου ⁵, ἀργότερον δὲ ὑπέστη διαφόρους μεταβολάς.

Βορειοδυτικῶς τῆς βασιλικῆς διεπιστάθη συγκρότημα προσκτισμάτων, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει πιθανῶς τὸ βαπτιστήριον ⁶. Κατὰ τὸ μέσον περιήπου τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νάρθηκος ἡνοίγετο θύρα, ὁδηγοῦσα εἰς τετράγωνον διαμέρισμα (πλευ-

1. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 135, εἰκ. 167.

2. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 178.

3. Αὐτόθι σ. 177.

4. Αὐτόθι σ. 178-179, εἰκ. 10. R. EGGER, Die städtische Kirche von Stobi, ÖJh 24, 1928, σ. 42-87. B. SARIA, Neue Funde in der Bischofskirche von Stobi, Actes III Congrès Intern. des Études byzantines, Athènes 1930, 1932, σ. 213. Τοῦ αὐτοῦ, Neue Funde in der Bischofskirche von Stobi, ÖJh 28, 1933, σ. 112-139. R. HODDINOTT, ἔ.ἀ. σ. 161 κέ., εἰκ. 73.

5. B. SARIA, Stobi, RE IV, A, 1, 1931, σ. 52-53.

6. R. HODDINOTT, ἔ.ἀ. σ. 162, εἰκ. 73.

ρᾶς 5.50 μ.), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει πιθανῶς τὸ φωτιστήριον, καθόσον εἰς τὸ μέσον τούτου ἔκειτο ἕως ἢ κολυμβήθρα. Τοῦτο ἔφερε θύρας καθ' ὅλας τὰς πλευράς αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δυτικὴ ἐχρησίμευεν ὡς μοναδικὴ εἴσοδος πρὸς τὸ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ κείμενον μικρῶν διαστάσεων ὀρθογώνιον δωμάτιον ¹.

Πρὸς Α τοῦ πιθανοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο μεγάλων διαστάσεων ὀρθογωνίου σχήματος αἶθουσα (10.50 × 4 μ.), ἡ ὁποία ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς κατηγουμενεῖον καὶ χρισμάριον ², εὑρισκομένη εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ βαπτιστηρίου καὶ περιβαλλομένη ὑπὸ προσκτισμάτων κατὰ τὴν βορείαν καὶ ἀνατολικὴν αὐτῆς πλευρὰν.

Ἡ βασιλικὴ ἠκοδομήθη περὶ τὸ 500, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ γλυπτοῦ αὐτῆς διακόσμου καὶ ἐκ τῆς ἀνευρεθείσης κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, κατεστράφη δὲ πιθανῶς ὑπὸ σεισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 518 ³.

Γ' Βαπτιστήρια γνωστὰ ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν

Θεσσαλονίκη, βαπτιστήριον κείμενον παρά τινα ναὸν τῆς πόλεως.

Εἰδικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἀνεχώρησε κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 519 ἀπὸ τὴν Ρώμην καὶ μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, κομίζουσα μεθ' ἑαυτῆς λίβελλον τοῦ πάπα Ὁρμίσδα (514 - 523) πρὸς ὑπογραφὴν. Ὁ λίβελλος οὗτος, γνωστός ὡς Formula Hormisdæ, ὑπεγράφη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου Β' (518 - 520), ἀφοῦ προηγουμένως ἐτροποποιήθη. Μετὰ ταῦτα ἀπεστάλη ἐκπρόσωπος τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπεῖας, ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης, εἰς Θεσσαλονίκην, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ λιβέλλου τούτου καὶ ὑπὸ τοῦ τότε ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Δωροθέου (514 - 530) ⁴. Ἀφιχθεὶς ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης εἰς Θεσσαλονίκην, ὠδηγήθη ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου Ἀριστείδου, ἐμπέιστου προσώπου τοῦ Δωροθέου, εἰς τὸ βαπτιστήριον ναοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ⁵. Ἡ παραμονὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου εἰς τὸ βαπτιστήριον εἶχε χαρακτηριστὰ προ-

1. E. KITZINGER, A Survey of Early Christian Town of Stobi, *Dumbarton Oaks Papers* 3, 1946, σ. 88 - 89.

2. G. MANO-ZISSI, Die Ausgrabungen in Stobi, *Fundbericht* 1933 - 1934, *Starinar* 10 - 11, 1935 - 1936, σ. 164 κέ.

3. R. HODDINOTT, ἔ.ἀ. σ. 169, 186.

4. Πρβ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 497 - 498.

5. HORMISDAE PAPAE, *Epistola* 102, 3, ἐκδ. A. THIEL, τ. I, 1898, σ. 902 : «Item si haeretici non sunt, quomodo quum in baptisterio absconditi essemus...?» Τοῦ αὐτοῦ, *Epistola* 97, 1, ἔ.ἀ. σ. 893 : «Itaque perlatum est, fratrem et coepiscopum nostrum Johannem, ... vix sacrosanti fontis reverentia vindicatus evaserit».

στασίας καὶ κρατήσεως¹. Ἐκ τῆς πληροφορίας αὐτῆς συνάγεται ἡ ὑπαρξίς παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν. Ὑπεστηρίχθη² ὅτι τὸ βαπτιστήριον τοῦτο ἔκειτο παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Μάρκου³.

ΝΗΣΟΙ ΑΙΓΑΙΟΥ

Α' Ἐξ ηκριβωμένα βαπτιστήρια

Λέσβος - Ἄργαλα, βαπτιστήριον ἑου-ἀρχῶν θου αἰ. (εἰκ. VI δ).

Εἰς τὴν τοποθεσίαν Ἄργαλα καὶ εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀπόστασιν, ἐκεῖ ὅπου εὐρίσκεται σήμερον τὸ ναυδριον τῆς Ἁγίας Εὐπρεπίας, ἀνσκαφῆ τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (16.80 × 15.75 μ.)⁴. Κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἦτο προσκεκολλημένον ὀρθογωνίου σχήματος οἰκοδόμημα (7.75 × 4.65 μ.), ἐκτισμένον ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος, κατὰ τὸν αὐτὸν πρὸς τὴν βασιλικὴν τρόπον. Τοῦτο διηρεῖτο ἐσωτερικῶς διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων, με κατεύθυνσιν ἐκ Β πρὸς Ν, εἰς τρία διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖον ἦτο ὑπερδιπλασίον πλάτους τῶν πλαγίων· πρόκειται περὶ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς⁵. Ἐκ τῶν τριῶν διαμερισμάτων, τὸ μεσαῖον θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς τὸ φωτιστήριον, τὸ παρὰ τὸν νάρθηκα ὡς ὁ προαύλιος οἶκος, τὸ δὲ ἕτερον ὡς τὸ χρισμᾶριον.

Ὁ προαύλιος οἶκος τοῦ βαπτίσματος ἦτο ὀρθογωνίου σχήματος (4.65 × 1.67 μ.), τὸ δὲ δάπεδον αὐτοῦ ἐκαλύπτετο διὰ πλακῶν. Οὗτος ἐπεκονιώνει προφανῶς μετὰ τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ φωτιστηρίου (δὲν διεσώθησαν λείψανα προσδιορίζοντα τὴν θέσιν τῶν θυρῶν). Τὸ φωτιστήριον ἦτο ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος (3.85 × 4.65 μ.) μετὰ πλακοστρώτου δαπέδου.

Κατὰ τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου ὑψοῦται κυκλικὸν κτίσμα, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου εἶναι ἐσκαμμένη κοιλότης, βάρους 0.84 μ., ἔχουσα σχῆμα σταυροῦ, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν ἐξ Α πρὸς Δ μῆκος εἶναι 1.55 μ., τὸ δὲ ἐκ Β πρὸς Ν 0.97 μ. Πρόκειται περὶ τῆς κολυμβήθρας, ἡ ὁποία ἐξωτερικῶς μὲν ἔχει σχῆμα κυκλικόν,

1. E. CASPAR, Geschichte des Papstums, τ. II, 1933, σ. 165.

2. Πρβ. A. THIEL, ἔ.ἀ. σ. 899, σμ. 10.

3. HORMISDAE PAPAE, Epistola 100, 3, ἔ.ἀ. σ. 899 : «Et nisi misericordia Dei et defensio sancti Marci basilicae eruisset eos de manibus eorum, ibi perierant».

4. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, Ἡ βασιλικὴ τῶν Ἀργάλων τῆς Μυτιλήνης, ΑΔ 13, 1930 - 1931, σ. 3 - 25. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.ἀ. σ. 190. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Παλαιοχριστιανικὴ τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23, 1968, Α' Μελέται, σ. 22. G. SOTERIOU, Die altchristlichen Basiliken Griechenlands, ἐν Atti del IV Congresso Intern. di Archeol. Cristiana, Città del Vaticano 1938, τ. 1 (1940), σ. 363 - 364.

5. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 23 - 25. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 102, εἰκ. 156.

ἔσωτερικῶς δὲ σταυροειδές. Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας τέμνονται εἰς ὀρθὰς γωνίας. Τὸ ἀνατολικὸν εἶχε μίαν βαθμίδα, τὸ δὲ δυτικὸν δύο, ὀδηγούσας εἰς τὸν πυθμένα τῆς κολυμβήθρας. Ἐσωτερικῶς ἦτο ἐπιχειρ-
σμένη δι' ὑδραυλικῶν κονιάματος.

Ἀνευρέθησαν ἐπίσης οἱ σωλῆνες εἰσροῆς καὶ ἐκροῆς τοῦ ὕδατος. Πήλιντοι κυλινδρικοὶ σωλῆνες, σφῆζόμενοι εἰσέτι (μῆκους 0.42 - 0.50 μ. καὶ διαμέτρου 0.15 μ.), κείμενοι ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον δάπεδον καὶ ἐκ Δ ἐρχόμενοι, διωχέ-
τευον τὸ πρὸς τὸ βάπτισμα ἀπαραίτητον ὕδωρ. Ὅμοιοι σωλῆνες, χρησιμεύοντες πρὸς ἀποχέτευσιν αὐτοῦ, κατηυθύνοντο πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ ἀπέβαλλον πιθα-
νῶς εἰς χωνευτήριον. Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐμφανίζει κλίσιν πρὸς Ν, ὥστε νὰ ἐκφεύγῃ τὸ ἐκ τῆς κολυμβήθρας τυχὸν ἐκχυνόμενον ὕδωρ. Πρὸς τὸν σκοπὸν ἀκριβῶς αὐτὸν ὑπῆρχεν ὀπή ἐπὶ πλακός, κειμένης κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ φωτιστηρίου.

Τὸ χρισμάριον (4.65 × 1.63 μ.) ἦτο αὐτοτελὲς διαμέρισμα, ἐπικοινωνοῦν ἀμέσως μετὰ τοῦ φωτιστηρίου.

Τὸ βαπτιστήριον καὶ ἡ βασιλικὴ ἀνηγέρθησαν κατὰ τὸν 5ον ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ. ¹.

Σάμος - Ἡραῖον, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. VI ε).

Εἰς τὸν μεταξὺ τοῦ Ἡραίου ² τῆς Σάμου καὶ τοῦ μεγάλου ρωμαϊκοῦ βω-
μοῦ χῶρον, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (19 × 16 μ.) ³.

Κατὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν τῆς βασιλικῆς ἔκειτο τὸ βαπτιστήριον ⁴, ἀποτελού-
μενον ἐξ ἐνὸς τετραγώνου διαμερίσματος (πλευρᾶς 8.50 μ.). Ὁ δυτικὸς τοῖχος αὐτοῦ ἀποτελεῖ προέκτασιν πρὸς Β τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, ὁ δὲ ἀνα-
τολικὸς κεῖται ἐπὶ τῶν θεμελίων ρωμαϊκοῦ ναοῦ. Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ βαπτιστηρίου ἦτο προσκεκολλημένη ὀρθογωνίου σχήματος αἶθουσα (9.50 × 6.50 μ.), φέρουσα κατὰ τὴν βορείαν καὶ νοτίαν αὐτῆς πλευρὰν τρεῖς παραστά-
δας.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ βαπτιστηρίου ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια τῆς κολυμβή-
θρας, σχήματος τετραγώνου (πλευρᾶς 5 μ.). Κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τε-

1. Περβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ἔ.δ. σ. 190. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Σκιαφικὰ ἔρευνα ἐν Κυπαρίσσει Μάνης, ΠΑΕ 1958, σ. 205 - 206, σημ. 3.

2. Τὸ Ἡραῖον κεῖται 6 χλμ. δυτικῶς τῆς ἀρχαίας πόλεως Σάμου (αὕτη ἔκειτο εἰς τὴν θέσιν τοῦ σημερινοῦ συνοικισμοῦ Τηγάνι), εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς πεδιάδος «Χώρα» καὶ πλησίον τῆς παραλίας. Περβ. Ε. KIRSTEN - W. KRAIKER, ἔ.δ. σ. 544 - 547.

3. A. SCHNEIDER, Samos in frühchristlicher und byzantinischer Zeit, AM 54, 1921, σ. 121 - 125. G. SOTERIOU, Die altchristlichen Basiliken Griechenlands, ἔ.δ. σ. 356, 358.

4. A. SCHNEIDER, ἔ.δ. σ. 125. G. SOTERIOU, ἔ.δ. σ. 358. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 126, εἰκ. 151.

τραγώνου αὐτοῦ ἴσταντο κίονες, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφέρετο κιβώριον, ἀκριβῶς ἄνωθεν τῆς κολυμβήθρας κείμενον. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τετραγώνου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα, ἔχουσα σχῆμα κύκλου (διαμέτρου 2.80 μ.). Κατὰ τὸ ΒΔ αὐτῆς τμήμα διεπιστώθη ἀποχευτικὸς ἀγωγὸς κατευθυνόμενος πρὸς Δ· οὗτος ἀπέβαλλεν εἰς ἕτερον τοιούτον, ὁ ὁποῖος ἤρχετο ἐκ τοῦ νάρθηκος, ἐχώρει παραλλήλως πρὸς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ βαπτιστηρίου καὶ κατηυθύνετο πρὸς τὰ ἔξω.

Τὰ δάπεδα τοῦ βαπτιστηρίου καὶ τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς ἔκειντο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος ἠνοίγετο θύρα ἐπικοινωνίας τούτου μετὰ τοῦ βαπτιστηρίου. Ἡ πρὸς Δ τοῦ βαπτιστηρίου αἴθουσα φαίνεται σύγχρονος πρὸς τὴν βασιλικήν, ἐπικοινωνοῦσα ἀμέσως πρὸς τὸν χώρον τοῦ βαπτιστηρίου καὶ χρησιμεύουσα ὡς χρισμάριον. Τὸ δάπεδον αὐτῆς ἔκειτο ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου.

Ἡ βασιλικὴ αὕτη δὲν ἀπετέλει τὸν καθεδρικὸν ναὸν τῆς νήσου κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οὗτος ἔκειτο εἰς τὴν πόλιν Σάμον (σημερινὸν Τηγάνι) ¹.

Τόσον ἡ βασιλική, ὅσον καὶ τὸ παρ' αὐτὴν κείμενον βαπτιστήριον ἀνηγγέρθησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ. ², κατεστράφησαν δὲ κατὰ τὴν πρώιμον βυζαντινὴν ἐποχὴν ³.

Σάμος - Κέδρος, βασιλικὴ Ἁγίας Παρασκευῆς, βαπτιστήριον 5ου - 6ου αἰ. (εἰκ. VII α, πίν. 2β).

Κατὰ τὴν βορείαν παραλιακὴν πλευρὰν τῆς νήσου Σάμου καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν Βαθέος - Κοκκαρίου (6ον χλμ.), εἰς θέσιν Κέδρος ἢ Κέντρον, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (13.50 × 12 μ.) ⁴.

Πρὸς Δ τοῦ νάρθηκος αὐτῆς ἀπεκαλύφθη τετράγωνον κτίσμα (πλευρᾶς 6 μ.), τὸ ὁποῖον ἔφερε μίαν θύραν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ ἑτέραν κατὰ τὴν βορείαν αὐτοῦ πλευρὰν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν θύραν τοῦ φωτιστηρίου. Τὸ τετράγωνον τοῦτο διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον ἔχει πλακόστρωτον ἐξ ἀσβεστολίθου, ἡρμηγεύθη ὡς ἀποδυτήριον χρησιμεῖον πιθανῶς καὶ ὡς κατηχομενεῖον ⁵.

Βορειοδυτικῶς τῆς βασιλικῆς κεῖται ὀρθογώνιου σχήματος κτίσμα (9.50 × 5.30 μ.), μὲ ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Ἀνατολάς. Πρόκειται περὶ τοῦ

1. E. KIRSTEN - W. KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 554.

2. G. SOTERIOU, ἔ.ἀ. σ. 358.

3. E. KIRSTEN - W. KRAIKER, ἔ.ἀ. σ. 554.

4. E. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗΣ, Τὸ ἐν Κέδρῳ Σάμου βαπτιστήριον, ΕΕΒΣ 9, 1932, σ. 430-439. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα νήσων Αἰγαίου, ΑΔ 23, 1968, Β' 2 Χρονικά, σ. 400, πίν. 3608.

5. Πρβ. E. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 432.

βαπτιστηρίου¹, διότι εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ ἀνευρέθη ἡ κτιστὴ σταυροειδῆς κολυμβήθρα (πίν. 2β). Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διεσώθη βαθμίς, ὀδηγοῦσα εἰς τὸν πυθμένα. Ἐπ' αὐτοῦ διεπιστώθη ὀπή, χρησιμεύουσα πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιομένου ὕδατος. Τὸ διατηρούμενον βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.27 μ. Τὰ τοιχώματα αὐτῆς ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ μονολίθων, ὁ δὲ πυθμὴν ἐκαλύπτετο διὰ σχιστολίθου. Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἦτο κατεσκευασμένον ἐκ πωρολίθου. Μεταξὺ φωτιστηρίου καὶ βασιλικῆς ὑπῆρχε στοὰ πλάτους 2.50 μ.

Ὡς ἐκ τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τῆς βασιλικῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς μόνον ἀψίδος εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα συνάγεται, ὅτι ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ σύγχρονον πρὸς αὐτὴν βαπτιστήριον ἀνηγέρθησαν κατὰ τὸν 5ον - 6ον αἰῶνα².

Χίος - Ἐμπορειό, βαπτιστήριον τοῦ β' ἡμίσεος 6ου αἰ. (εἰκ. VI ζ).

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τῆς νήσου Χίου, παρὰ τὸ χωρίον Πυργί καὶ εἰς τοποθεσίαν καλουμένην Ἐμπορειό, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (20 × 15.50 μ.)³.

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ αἵθριου αὐτῆς ἦτο προσκεκολλημένον τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου⁴, ἀποτελούμενον ἐκ προαυλίου οἴκου, φωτιστηρίου, χρισμαρίου καὶ κατηχομενείου. Τὸ φωτιστήριον ἦτο προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἵθριου, ἀποτελούμενον ἐξ ἑνὸς διαμερίσματος, τοῦ ὁποίου ἡ κάτοψις ἔχει σχῆμα κύκλου (διαμέτρου ± 5 μ.), ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου (πλευρᾶς ± 7 μ.). Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου εὐρίσκεται ἡ κολυμβήθρα, σχήματος ἐλευθέρου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, αἱ κεραῖαι τῆς ὁποίας τέμνονται εἰς ὀρθὰς γωνίας. Ἐκ τῶν κεραϊῶν ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ περατοῦνται εἰς ἐπιπέδους στεναῖς πλευράς, ἐνῶ ἡ βορεῖα καὶ ἡ νοτία περατοῦνται εἰς ἡμικυλινδρικὰς κόγχας. Εἰς ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ εὐρίσκοντο ἀνὰ δύο βαθμίδες, ὀδηγοῦσαι εἰς τὸν πυθμένα τῆς κολυμβήθρας. Τόσον ὁ πυθμὴν, ὅσον καὶ τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς ἐκαλύπτοντο διὰ πλακῶν.

1. Ε. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗΣ, ἔ.δ. σ. 433, 435, εἰκ. 4.

2. Πρβ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 199. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Ἐνασκάφη εἰς Τηγγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ 1964, σ. 134 - 135.

3. P. COURBIN, BCH 78, 1954, σ. 147 - 149, εἰκ. 45. M. S. F. HOOD - J. BOARDMAN, British Excavations - Chios, JHS 75, 1955, Suppl. σ. 21 - 22, εἰκ. 4. Ἐπεὶ ἀναγραφῆς δνόματος συντάκτου, Section II, Prehistoric and classical Greece. 3. Regions and sites. Chios insula, Χίος, FA 8, 1953, σ. 115.

4. M. S. F. HOOD - J. BOARDMAN, ἔ.δ. σ. 22, εἰκ. 4. P. COURBIN, ἔ.δ. σ. 147, εἰκ. 45.

Ἀπέναντι ἀκριβῶς τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τῆς κολυμβήθρας ἠνοίγετο θύρα, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει τὸ φωτιστήριον πρὸς ὀρθογώνιον αἴθουσαν (8.80 × 4.50 μ.), πρὸς Α αὐτοῦ κειμένην, ἣτις δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ὁ προαυλίου οἶκος τοῦ βαπτίσματος. Οὗτος ἐπεκοινώνει τόσον πρὸς τὸ αἶθριον, ὅσον καὶ πρὸς ἑτέραν ὀρθογωνίου σχήματος αἴθουσαν (7.80 × 3 μ.), κειμένην κατὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ προαυλίου οἴκου, ἣτις ἐχρησίμευεν ὡς κατηχουμενεῖον.

Νοτιοανατολικῶς τοῦ φωτιστηρίου καὶ εἰς ἄμεσον πρὸς αὐτὸ ἐπικοινωνίαν, ἔκειτο μικρῶν διαστάσεων δωμάτιον, σχήματος τετραγώνου (πλευρᾶς 2.80 μ.), χρησιμεῖον ὡς χρισμάριον ἢ πρὸς φύλαξιν διαφόρων σκευῶν, χρησιμοποιοιμῶν κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ χρίσματος.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ παρακείμενον βαπτιστήριον προέρχονται ἐκ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Λέσβος - Ἀχλαδερῆ, βαπτιστήριον 5ου-6ου αἰ. (εἰκ. VI ζ').

Ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τοῦ κόλπου Καλλονῆς Λέσβου καὶ ΝΔ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πύρας, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική¹. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ἀψίδος ἔκειντο δύο ἀκανόνιστου σχήματος διαμερίσματα (παστοφόρια), τὰ ὁποῖα ἐπεκοινώνουν πρὸς τὰ πλάγια κλίτη.

Τὸ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν παστοφόριον ἐπεκοινώνει διὰ μιᾶς θύρας, ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, πρὸς ὀρθογώνιον διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον ἔφερε μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α. Τὸ ἀψιδωτὸν τοῦτο διαμέρισμα ἐπεκοινώνει πρὸς ἕτερον ὀρθογωνίου σχήματος, νοτίως αὐτοῦ εὑρισκόμενον, τὸ ὁποῖον ἐχωρίζετο δι' ἐγκαρσίου τοίχου εἰς δύο μικρότερα, ἐπίσης ὀρθογώνια διαμερίσματα. Οὕτω ἐσχηματίζοντο τρία ἐν συνόλῳ διαμερίσματα, ἐπικοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ βόρειον κλίτος τῆς βασιλικῆς μέσῳ τοῦ βορείου παστοφορίου. Ταῦτα ἀπετέλουν πιθανῶς τὸ βαπτιστήριον².

Τὰ δάπεδα τοῦ ἀψιδωτοῦ καὶ τοῦ ἀμέσως πρὸς αὐτὸ συνεχομένου διαμερίσματος, ἐκαλύπτοντο διὰ μεγάλων, τετραγώνου σχήματος, ὀπτοπλίνθων. Ἐντὸς

1. A. ORLANDOS, Les monuments paléochrétiens..., ἔ.ἀ. σ. 112 - 113, κάτοπις 4. Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΑΔΗΣ, Παλαιοχριστιανικὴ τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23, 1968, Α' Μελέται, σ. 29. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐξλόσσεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική..., τ. I, σ. 403, εἰκ. 363, 3.

2. O. WALTER, Archäologische Funde Inseln des Aigaion, Lesbos, AA 55, 1940, σ. 287 - 288. Α. ΚΗΑΤΣΑΤΡΙΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 102, εἰκ. 172.

τοῦ ἀψιδωτοῦ διαμερίσματος εὐρέθη μικρὰ πηλίνη κυκλικὴ λεκάνη, ἔχουσα σταυροειδῆ ἀπόληξιν¹.

Ἐν ἧ περιπτώσει τὸ σύμπλεγμα τῶν ὡς ἄνω διαμερισμάτων ἀπετέλει πρᾶγματι τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς, τότε τὸ μὲν ἀψιδωτὸν διαμέρισμα θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς τὸ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου, τὰ δὲ δύο ἕτερα, πρὸς Ν τοῦ φωτιστηρίου κείμενα, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς προαύλιος οἶκος καὶ χρισμᾶριον.

Ἐξῶθεν εἰσῆρχετο τις εἰς τὸ βαπτιστήριον διὰ μιᾶς θύρας, ἀνοιγομένης ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μεσαίου διαμερίσματος, διὰ δὲ τοῦ βορείου παστοφορίου ἐκ τοῦ βαπτιστηρίου εἰς τὸν κυρίως ναόν. Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ παρακείμενον βαπτιστήριον εἶναι τοῦ 5ου - 6ου αἰ.

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Α' Ἐξηκριβωμένα βαπτιστήρια

Μήλος - Κῆπος, ναὸς Παναγίας, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. VII β-δ, πίν. 3α).

Περὶ τὸ μέσον τῆς νοτίας παραλίας τῆς νήσου Μήλου καὶ εἰς τὴν θέσιν Κῆπος, κεῖται σήμερον ναὸς², ἀφιερωμένος εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἀποτελούμενος ἐκ δύο χώρων : ἐνὸς πρὸς Δ κειμένου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὀρθογωνίου σχήματος (4.32 × 3.50 μ.) καὶ στεγάζεται δι' ἡμικυλινδρικῆς στέγης καὶ ἐνὸς πρὸς Α τοῦ πρώτου, σχήματος σχεδὸν τετραγώνου, ὁ ὁποῖος καλύπτεται διὰ κτιστοῦ χαμηλοῦ τρούλλου. Κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου αὐτοῦ διαμερίσματος ὑπάρχουν ἰσάριθμοι πεσσοί. Ὁ ναὸς καταλαμβάνει τὸν χάρον τοῦ βαπτιστηρίου, τὸ ὁποῖον ἦτο προσκεκολλημένον κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐκ τῆς ὁποίας διασφύζονται : μαρμᾶρινον θωράκιον, τμήματα κίωνων, τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου κ.ά.

Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἀνοίγεται μεγάλη ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ ἀψίς, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἡ κολυμβήθρα (εἰκ. VII δ,

1. ΙΑΚΩΒΟΣ (Μητροπολίτης Μυτιλήνης), Τὰ πρῶτα μνημεῖα τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἰς τὴν Λέσβον, Λεσβιακά - Δελτίον Ἐταιρείας Λεσβιακῶν Μελετῶν 3, 1959, σ. 37 - 38. Παρὰ Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, ἔ.δ. σ. 29.

2. H. M. FLETCHER - S. D. KITSON, The churches of Melos, BSA 2, 1895 - 1896, σ. 155 - 161. C. Casson, The baptistry at Kepos in Melos, BSA 19, 1912 - 1913, σ. 118 - 122. G. MILLET, L' école grecque dans l'architecture byzantine, 1916, σ. 105 - 108. Α. ΚΗΤΧΑΤΡΙΑΝ, ἔ.δ. σ. 109, εἰκ. 173, 195. Γ. ΔΑΜΠΑΚΗΣ, Περὶ τῶν ἐν Μήλῳ χριστιανικῶν κατακομβῶν, τοῦ ἐν αὐτῇ βαπτιστηρίου καὶ ἐτέρων χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων, ΔΧΑΕ, περίοδος Α', τεύχος 7, 1906, σ. 34 - 37. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα νήσων Αἰγαίου, ΑΔ 23, 1968, Β' 2 Χρονικά, σ. 395, πίν. 353 β, γ.

πίν. 3α), ἦξει εἶναι ἐσκαμμένη ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ ἔχει σχῆμα σταυροειδές. Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ τέμνονται εἰς ὀρθὰς γωνίας. Τὸ ὀλικὸν μῆκος των εἶναι 1.75 μ., τὸ δὲ πλάτος ἐκάστης 0.63 μ. Τὸ διατηρούμενον βάθος αὐτῆς εἶναι 0.46 μ., τὸ ἀρχικὸν ὅμως ἦτο μεγαλύτερον. Ὁ πυθμὴν αὐτῆς ἀποτελεῖται ἐκ παχείας ἐρυθροχρόμου πλακός· διὰ παρομοίων πλακῶν καλύπτονται καὶ τὰ τοιχώματα τῆς κολυμβήθρας. Ἐπὶ τοῦ πυθμένος ὑπάρχει ὀπὴ πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ ὕδατος μετὰ τὴν τέλεισιν τοῦ βαπτίσματος¹. Εἰς ἐκάστην κεραίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχον βαθμίδες, ὀδηγοῦσαι εἰς τὸν πυθμένα αὐτῆς.

Διασφίζεται μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, εὐρισκομένη ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τῆς μαρμαρίνης πλακὸς τῆς ἀγίας Τραπέζης, ἔχουσα οὕτω : + *ΑΓΙΕ ΘΕΟΔΩΡΕ ΦΡΟΝΤΙΖΕ ΗΜΩΝ* +². Ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ἡ βασιλικὴ ἐτιμᾶτο πιθανῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου Θεοδώρου.

Λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῆς ἀνωτέρω κολυμβήθρας πρὸς ἐκείνην τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Καταπολιανῆς τῆς Πάρου, τῆς τεχνικῆς τῶν σφζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη καὶ τὸ παρ' αὐτὴν βαπτιστήριον ὀικοδομήθησαν κατὰ τὸν 5ον αἰ.³

Μῆλος - Τρυπητῆ, βαπτιστήριον 5ου - 6ου αἰ. (εἰκ. VIII α, γ)

Παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Τρυπητῆ τῆς νήσου Μήλου, τὸ ὁποῖον συνεπτύχθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους εἰς τὸ ἀνατολικὸν τῆς ἀρχαίας πόλεως Μήλου, ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ εἰς τοποθεσίαν καλουμένην Τρεῖς Ἐκκλησιᾶς, ἀπεκαλύφθησαν δι' ἀνασκαφῶν λείψανα παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος⁴.

Πρὸς Ν τοῦ κυρίου οἰκοδομήματος τοῦ ὡς ἄνω συγκροτήματος, τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν⁵, ἀπεκαλύφθη κολυμβήθρα⁶. Αὕτη ἔχει ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς σχῆμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, αἱ κεραῖαι τοῦ ὁποῖου περατοῦνται εἰς ἡμικυλινδρῖκὰς κόγχας (τετράφυλλος κολυμβήθρα). Ἐκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ ἔφερεν ἀνὰ δύο βαθμίδας, ὀδηγούσας εἰς τετράγωνον πυθμέ-

1. Ζ. Α. ΒΑΟΥ, *Νοοὶ καὶ ναῦδρια τῆς Μήλου*, 1964, σ. 125 - 126.

2. S. CASSON, *ἔ.ἀ. σ. 120*. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ἔ.ἀ. σ. 395*.

3. Πρβ. Ζ. Α. ΒΑΟΥ, *ἔ.ἀ. σ. 127*.

4. C. SMITH, *Archaeology in Greece*, 1895 - 1896, *JHS* 16, 1896, σ. 352.

5. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος*, *ἔ.ἀ. σ. 166 σημ. 8*.

6. H. M. FLETCHER - S. D. KITSON, *ἔ.ἀ. σ. 168*. D. MACKENZIE, *Excavations of the British School at Melos*, *JHS* 17, 1897, σ. 130. A. ΚΗΤΑΧΑΤΡΙΑΝ, *ἔ.ἀ. σ. 109*, *εἰκ. 202*, Ζ. Α. ΒΑΟΥ, *ἔ.ἀ. σ. 37 - 40*. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ἔ.ἀ. σ. 394*, *πίν. 353α*.

να. Κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ ἐξέχουν λίθινα βάρθρα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἰσάριθμοι κίονες, βασιλεύοντες κιβώριον.

Κάτωθεν τῆς χαμηλοτέρας βαθμίδος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς κολυμβήθρας διεπιστώθη κυκλικὴ ὀπή, ἐπικοινωνοῦσα μετ' ἀποχευτικῶν ἀγωγῶν, ἐξ ὀπτοπλίνθων κατεσκευασμένου. Ἡ κολυμβήθρα εἶχεν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐπένδυσιν ἐκ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν.

Μαρμαρίνα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ εὐάριθμοι κίονες τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, εἰς τὸ βαπτιστήριον τῆς ὁποίας ἀνήκον ἢ ἀνευρεθεῖσα κολυμβήθρα, εὐρίσκονται σήμερον κατεσπαρμένα ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης.

Ὡς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῶν σφριζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς καὶ τῆς μορφῆς τῆς κολυμβήθρας συνάγεται ὅτι ταῦτα ἀνηγέρθησαν κατὰ τὸν 5ον - 6ον αἰ.

Νάξος - Ἀγιαρσενί, βαπτιστήριον ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ 6ου αἰ. (πίν. 3β).

Εἰς ἀπόστασιν 7 χλμ. περίπου ἀπὸ τῆς πόλεως Νάξου, πλησίον τοῦ χωρίου Ἀγιαρσενί καὶ εἰς θέσιν Πλάκα, κεῖται ναῦδριον τοῦ Ἀγ. Ματθαίου¹, καταλαμβάνον τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς².

Παρὰ τὸ ναῦδριον τοῦτο σφίζεται μονόλιθος μαρμαρίνη κολυμβήθρα (πίν. 3β), κυλινδρική ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, φέρουσα ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἀναγλύφους ἀνισοσκελεῖς σταυρούς. Τὸ ὕψος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.83 μ., τὸ βάθος ± 0.73 μ. καὶ ἡ διάμετρος αὐτῆς 0.75 μ. Παρὰ τὸν πυθμὲνα ὑπάρχει ὀπή, πρὸς ἐκροὴν τοῦ ὕδατος μετὰ τὴν τέλεισιν τοῦ βαπτίσματος. Ἡ κολυμβήθρα θὰ ἔκειτο ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου.

Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς διεπιστώθη ὅτι τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἐχωρίζετο δι' ἐγκαρσίου τοίχου ἐκ τοῦ λοιποῦ χώρου, οὗτω δὲ διεμορφωτοὺς ὁ χώρος (2.62 × 2.45 μ.), ὁ ὁποῖος, ὡς φαίνεται, ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦτο τοποθετημένη ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα κολυμβήθρα³. Πρὸς τοῦτο συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ δάπεδον τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦτο ἀρχικῶς ἐστρωμένον διὰ πηλίνων πλακῶν.

1. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Ἀνασκαφὴ ἐν Νάξῳ, ΠΑΕ 1954, σ. 338.

2. Ἡ Βασιλικὴ αὐτὴ ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου τῆς 4ης περιφερείας Βυζαντινῶν Ἀρχιεπισκόπου κ. Νικ. Ζίτα, κατὰ τὸν Αὐγούστου τοῦ 1971. Οὗτος εὐγενῶς προσφερόμενος παρεχώρησεν εἰς τὸν γράφοντα τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ βαπτιστήριον καὶ τὴν κολυμβήθραν στοιχεῖα, φωτογραφίαις, ὡς καὶ τὴν ἄδειαν νὰ συμπεριληφθοῦν ταῦτα εἰς τὴν μετὰ χειρὸς ἐργασίαν. Ὅθεν ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως αὐτῆς τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας πρὸς τὸν κ. Νικ. Ζίτα. Πρβ. καὶ Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝΤΟΣ, Εἰδήσεις περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Νάξου, Τόμος «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου», 1960, σ. 472.

3. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Λάμπης - Κῶ βαπτιστήριον (ἐνταῦθα σ. 122 κέ.).

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ ὠκοδομήθη κατὰ τὸν 5ον αἰ., ὡς ἐκ τῆς ὅλης ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως καὶ τῆς τέχνης τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων (εὐχρυμα φύλλα κισσοῦ) συνάγεται. Κατὰ τὸν 6ον αἰ. θὰ ἔλαβε χῶρον ἢ διαμόρφωσις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς εἰς βαπτιστήριον, ὅποτε κατεσκευάσθη καὶ ἐτοποιητέθη ἐντὸς αὐτοῦ ἢ μέχρι σήμερον σφριζομένη μαρμαρίνη κολυμβήθρα.

Πάρος - Καταπολιανή, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. VII ε-ς').

Κατὰ τὸ ΒΑ ἄκρον τῆς πόλεως Πάρου ὑψοῦται ὁ ναὸς τῆς Καταπολιανῆς ¹, προερχόμενος ἐκ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α'. Οὗτος ἔχει σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ καὶ περιβάλλεται ὑπὸ στοῶν μεθ' ὑπερφῶν, πλὴν τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, τὸ ὁποῖον στερεῖται στοῶς. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ ἐπικιάθηται ὁ τροῦλλος.

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶναι προσκειολλημένον τὸ βαπτιστήριον ², εἰς σχῆμα τρικλίτου μετὰ τροῦλλου βασιλικῆς. Τὸ κύριον σῶμα αὐτοῦ ἐμφανίζει ἐν κατόψει σχῆμα τετραγώνου (πλευρᾶς ± 12.70 μ.), χωρίζεται δὲ διὰ πεσσῶν εἰς τρία κλίτη. Ἐκ τούτων τὸ μεσαῖον ἀπολήγει εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α (διαμέτρου 3.25 μ.). Τὰ πλάγια κλίτη καλύπτονται δι' ἡμικυκλικῶν καμαρῶν, ἐκ πωρολίθων κατεσκευασμένων. Πρὸς Δ τοῦ οἰκοδομήματος τούτου κεῖται ὀρθογωνίου σχήματος νάρθηξ, ἐπικοινωνῶν διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸ κύριον σῶμα τοῦ βαπτιστηρίου, διὰ μιᾶς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ δι' ἑτέρας πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ εἰς βασιλικὴν διαμορφωμένος χῶρος ἀπετέλει τὸν ἐσώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος, ὁ δὲ νάρθηξ τὸν ἐξώτερον.

Τὸ μεσαῖον κλίτος τοῦ βαπτιστηρίου ἐχωρίζετο ἀρχικῶς εἰς δύο χώρους: ἓνα πρὸς Α, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔκειτο ἢ κολυμβήθρα καὶ ἕτερον πρὸς Δ, ὅστις ἀπετέλει τὸ ἀποδυτήριον καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τροῦλλου. Ὁ χωρισμὸς οὗτος ἐγένετο διὰ τριβήλου, ἀποτελουμένου ἐκ δύο μαρμαρίνων ὀρθογωνίων πεσσῶν καὶ ἐνδὸς ὀριζοντίου ἐπιστυλίου (πλάτους 0.60 μ. καὶ μήκους 3.03 μ.), στηριζομένου ἐπὶ δύο παραστάδων, αἱ ὁποῖαι ἐστέφοντο ὑπὸ λοξομήτων ἐπικράνων ³.

Ἡ κολυμβήθρα (εἰκ. VII ς') κεῖται περὶ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου καὶ πρὸ τῆς ἀψίδος· μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους αὐτῆς

1. H. H. JEWELL - F. W. HASLUCK, The Church of Panagia Hekatontapyliani in Paros, 1920. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστ. καὶ Βυζ. Ἀρχ., σ. 364 - 366, εἰκ. 228.

2. Μ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Οἱ μετὰ τροῦλλου ναοὶ τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, BNJ 10, 1932 - 1934, σ. 278. Ἔργον 1964, σ. 169 - 172, εἰκ. 193. R. M. DAWKINS, Cruciform fonts in the Aegean area, BSA 49, 1912 - 1913, σ. 123 - 124, εἰκ. 1. H. H. JEWELL - F. W. HASLUCK, ἔ.ἀ. σ. 53 - 62. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 117, εἰκ. 192, 194.

3. Ἔργον 1964, σ. 173, εἰκ. 194.

καὶ τῆς ἀψίδος ὑπάρχει κενὸν ± 1.20 μ. Ἡ κολυμβήθρα εἶναι ἐκτισμένη ἐκ πλακῶν, πάχους 0.11 μ. καὶ ἔχει σχῆμα ἐλευθέρου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ. Τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι 2.95 μ., τὸ δὲ πλάτος αὐτῶν 0.63 μ. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ σκέλους ὑπάρχουν τρεῖς βαθμίδες (ὑψους 0.22 μ.), ὀδηγοῦσαι εἰς τὸν πυθμένα. Ἀκριβῶς εἰς τὸ κέντρον αὐτοῦ ὑψοῦται κυλινδρικοῦ σχήματος κιονίσκος (διαμέτρου 0.31 μ. καὶ ὑψους 0.98 μ.), ὅστις χαρακτηρίζεται ὡς *ισθὰ νησίς*. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι ± 0.95 μ., τὸ δὲ περίγραμμα τῶν χειλέων αὐτῆς ἐξέχει ± 0.50 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου.

Ὁ κατὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς κείμενος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, εἰς σχῆμα τρικλίτου ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς, χρονολογεῖται εἰς τὸν 5ον αἰ., ἐνῶ ὁ κεντρικὸς ναὸς προέρχεται ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527 - 565). Ὡς πρὸς τὸ βαπτιστήριον ὑπεστηρίχθη, ὅτι τοῦτο ἦτο προσηρημένον εἰς ναόν, οἰκοδομηθέντα πιθανῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (324 - 337). Τούτου ἐρειπωθέντος διετηρήθη τὸ παρακείμενον βαπτιστήριον, προσαρθηθὲν εἰς τὸν ἀνοικοδομηθέντα ναόν¹. Τὴν ὑπαρξίν παλαιότερου ναοῦ, κειμένου ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ὅπου καὶ ὁ μέχρι σήμερον διατηρούμενος ναὸς τοῦ 5ου αἰ., συμπεραίνομεν ἐκ τῶν ἐπομένων στοιχείων: α) Κατὰ τὰς ἐπὶ τοῦ χώρου αὐτοῦ διενεργηθείσας ἀνασκαφὰς ἀπεκαλύφθη ψηφιδωτὸν δάπεδον, κείμενον εἰς βάθος 0.72 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς στάθμης πρὸς τὸ δάπεδον τοῦ βαπτιστηρίου, β) Διεπιστάθησαν τὰ λείψανα παλαιότερου αἰθρίου, κειμένου εἰς βάθος 1 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τῆς αὐτῆς τοῦ ναοῦ καὶ γ) Ἐκ τῆς ὑπάρξεως παραδόσεως, σχετιζομένης πρὸς τὴν ἁγίαν Ἐλένην — μητέρα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου —, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτόθι ναοῦ τῆς Θεοτόκου².

Ἡ εἰς τὸν 4ον αἰ. ἀναγωγὴ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ὑφ' ὅλων τῶν ἐρευνητῶν. Πιθανώτερον φαίνεται, ὅτι ὁ ἀρχικῶς ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ἰδρυθεὶς ναός, εἰς ὃν ἦσαν προσηρημένα τὸ βαπτιστήριον καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀνηγέρθη κατὰ τὸν 5ον αἰ. Ἐρειπωθεὶς ἀνφικοδομήθη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διατηρηθέντων τῶν προσκτισμάτων τοῦ 5ου αἰ.

1. Πρβ. Α. ORLANDOS, La forme primitive de la cathédrale paléochrétienne de Paros, ἐν Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Ravenna 1962, StACr 26, 1965, σ. 159 - 168.

2. F. W. DEICHMANN, Bibliographie, BZ 59, 1966, σ. 467.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Νάξος - Σαγγύριον, βαπτιστήριον ἐν τῇ βασιλικῇ, 5ου - 6ου αἰ. (εἰκ. VIII ε').

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου Νάξου, νοτίως τοῦ χωρίου Σαγγύριον καὶ παρὰ τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Γύρουλα ἢ στὰ Μάρμαρα, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (15 × 11 μ.)¹.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως ἔκειτο ἀρχαῖος ναός — πιθανῶς Θεοδοφόριον ἢ Τελεστήριον τῆς Δήμητρος — τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.², ὅστις μετεσκευάσθη κατὰ τὸν 5ον - 6ον αἰ. μ.Χ. εἰς χριστιανικὴν βασιλικήν, τὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς ὁποίας καταλαμβάνει σήμερον τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους καὶ ἐντὸς τῆς ΝΑ γωνίας τῆς βασιλικῆς διεπιστώθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς σταυροειδὲς κατασκευάσμα³, ἐκίστη κεραία τοῦ ὁποίου ἔχει μῆκος ± 0.70 μ., τὸ δὲ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ φέρει ἰσχυρὸν κονίαμα. Ἡ κατασκευὴ αὐτῆ εἶναι ἡμικατεστραμμένη, λόγῳ ὅμως τῆς ὑπάρξεως ἰσχυροῦ κονιάματος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, δυνάμεθα μετὰ μεγάλης πιθανότητος νὰ τὴν ἐρμηνεύσωμεν ὡς παλαιοχριστιανικὴν κολυμβήθραν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς πρέπει νὰ ἦτο διαμορφωμένον εἰς βαπτιστήριον⁴.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

Α' Ἐξηκριβωμένα βαπτιστήρια

Κάρπαθος - Πηγάδια, μονόλιθος κολυμβήθρα τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. VIII δ).

Εἰς Πηγάδια — πρωτεύουσαν τῆς νήσου Καρπάθου —, πλησίον τοῦ λιμένος καὶ ἐντὸς ἰδιωτικοῦ ἀγροῦ, ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τὰ ὅποια ἐκαλύφθησαν ἐν συνεχείᾳ. Ἐξ αὐτῆς προέρχονται : ἓν κιονόκρανον, μία μονόλιθος κολυμβήθρα, ὡς καὶ πολλὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἅτινα ἐτοποιηθήσαν εἰς τὸν πρὸ τοῦ Ἐπαρχείου χῶρον⁵.

1. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Ἀνασκαφὴ ἐν Νάξῳ, ΠΑΕ 1954, σ. 330 - 338.

2. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰδήσεις περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Νάξου, Τόμος «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου», ξ.ά. σ. 469 - 472, εἰκ. 1, 2.

3. Αὐτόθι σ. 470 - 471. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφὴ ἐν Νάξῳ, ξ.ά. σ. 338.

4. Πρβ. βαπτιστήριον εἰς Νάξον - Ἀγιορσενί, Ἁγιος Ματθαῖος (ἐνταῦθα σ. 110 κέ.) καὶ βαπτιστήριον εἰς Λάμπην - Κῶ (ἐνταῦθα σ. 122 κέ.).

5. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, Πρακτικὰ τοῦ Θ' διεθνoῦς Βυζαντιολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α' 1955, σ. 245, πίν. 46, 1.

Ἡ κολυμβήθρα¹ εἶναι ἐξωτερικῶς μὲν κυλινδρική (διαμέτρου 1.66 μ.), ἐσωτερικῶς δὲ ἐλλειψοειδῆς (μεγίστης διαμέτρου 1.43 μ. καὶ ἐλαχίστης 0.65 μ.). Εἰς ἕκαστον τῶν μεγαλυτέρων τόξων τῆς ἐλλείψεως ὑπάρχουν ἀνὰ τρεῖς βαθμίδες ὀδηγοῦσαι εἰς τὸν πυθμένα. Ἐπ' αὐτοῦ διεπιστώθη ὀπή², χρησιμεύουσα πρὸς ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος. Τὸ ὀλικὸν βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 1.15 μ.

Κιονόκρανον³ τῆς βασιλικῆς τῶν Πηγαδίων Καρπάθου, εἶναι κατὰ πάντα ὅμοιον πρὸς κιονόκρανον⁴ τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ Santa Maria Maggiore τῆς Ραβέννας, ἀνήκοντος πιθανῶς εἰς τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὅποῖον ἀνηγέρθη μετὰ τὸ ἔτος 526 καὶ πρὸ τοῦ 532, ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἐκκλησίου⁵. Ὡς ἐκ τούτου δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικὴν καὶ τὸ βαπτιστήριον τῶν Πηγαδίων εἰς τὸ ἀ' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ.

Κάσος - Ἐμπορειό, βαπτιστήριον 5ου - 6ου αἰ.

Ἐπὶ τῆς νήσου Κάσου, τῆς νοτιωτέρας τῶν Δωδεκανήσων καὶ εἰς θέσιν Ἐμπορειὸ ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1847 τὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁶. Ἡ ἀποκάλυψις αὐτῶν ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων πρὸς ἀνέγερσιν ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς τοῦ καὶ σήμερον σωζομένου ναοῦ τῆς Παναγίας.

ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτῆτου τοῦ πρὸς Δ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας κειμένου ἀγροῦ, ἀνευρέθη κατὰ τὸ ἔτος 1935 τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, κείμενον εἰς βάθος 1 μ., ὀλίγον δὲ νοτιώτερον ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ ἰδίου τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς ταύτης.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κτιστὴ κολυμβήθρα (τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραϊῶν αὐτῆς εἶναι 3.90 μ.) φέρουσα ἐξωτερικῶς μὲν σταυροειδῆς, ἐσωτερικῶς δὲ κυκλικὸν σχῆμα⁷. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν κλίμακες, ἐνῶ ἡ βορραία καὶ νοτία κεραία δὲν ἐπικοινωνοῦν μετὰ

1. R. M. DAWKINS, Notes from Karpathos, BSA 9, 1902-1903, σ. 208. Τοῦ αὐτοῦ, Cruciform fonts in the Aegean area, BSA 19, 1912-1913, σ. 130, εἰκ. 6g. A. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 209-210, εἰκ. 17-18. A. KHATCHATRIAN, εἰκ. σ. 73, εἰκ. 210.

2. R. M. DAWKINS, εἰκ. σ. 130.

3. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΗΣ, εἰκ. σ. 245, πλ. 45, 2.

4. F. W. DEICHMANN, Ravenna, Hauptstadt des spätabtiken Abendlandes, τ. I. Geschichte und Monumente, 1969, εἰκ. 31.

5. Αὐτόθι σ. 65.

6. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΗΣ, εἰκ. σ. 247. Κ. Χ. ΦΑΤΟΥΡΟΥ, Ἀρχαιοῦτες καὶ μνημεῖα Δωδεκανήσου, ΛΔ 18, 1963, Β' Χρονικά, σ. 327.

7. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΗΣ, εἰκ. πλ. 46, 2.

τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κολυμβήθρας, ἀλλὰ σχηματίζουν μικρὰς τετραγώνους δεξ-αμενὰς. Τὸ δάπεδον τοῦ βαπτιστηρίου, ὡς καὶ ὁ πυθμὴν τῆς κολυμβήθρας ἐκαλύπτοντο διὰ πλακῶν.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως διασφύζονται πολλὰ μαρμάρινα μέλη, προερχόμενα ἐκ τοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς.

Ἡ βασιλική, ὡς καὶ τὸ παρ' αὐτὴν βαπτιστήριον, προέρχονται ἐκ τοῦ 5ου - 6ου αἰ.

Κῶς - Ζηπάρι, "Ἅγιος Παῦλος, βαπτιστήριον τέλους 5ου - ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. VIIIη, πίν. 4α-β, 5α).

Ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Ζηπάρι καὶ εἰς ἀπόστασιν ± 200 μ. ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ Κῶ (πόλεως) - Ζηπάρι καὶ εἰς τοποθεσίαν κειμένην οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης, ἣτις συνδέεται πιθανῶς κατ' ἀρχαίαν παράδοσιν πρὸς τὸν τόπον τῆς διαβάσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου¹, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (21.60 × 15 μ.)², ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἦσαν προσηρητημένα διάφορα προσκτίσματα.

Τὸ βαπτιστήριον³ (πίν. 4 α-β) εἶναι προσκεκολλημένον εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς βασιλικῆς καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερον εἰς καλὴν κατάστασιν. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ φωτιστηρίου, σχήματος τετραγώνου (ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 4.85 μ. καὶ ἐξωτερικῆς 6.10 μ.), τὸ ὁποῖον περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς (βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ διαδρόμων. Τοῦτο διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιον (οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ὑφῶνται μέχρι 5 μ.), μόνον δὲ ὁ ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος ἔχει καταπέσει, ὡς καὶ τὰ ἄνω τμήματα τῶν στηριζόντων αὐτὸν τόξων.

Τὸ φωτιστήριον καὶ οἱ περιβάλλοντες τοῦτο διάδρομοι ἔχουν κτισθῆ δι' ἀργολιθοδομῆς καὶ ἀσβεστοκονιάματος, μεταξὺ δὲ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ἐνίοτε καὶ θραύσματα πηλίνων ὀστράκων. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου καὶ εἰς ὕψος 2.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ὑπάρχει παράθυρον ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου καὶ εἰς ὕψος 3.75 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχει ἕτερον παράθυρον. Ταῦτα ἐχρησίμευον διὰ τὸν φωτισμὸν τοῦ χώρου καὶ εὐρίσκονται εἰς ἰκανὸν ὕ-

1. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος διῆλθεν ἐκ τῆς νήσου Κῶ. Βλ. Πράξ. 21, 1 : Ὡς δὲ ἐγένετο ἀναχθῆναι ἡμᾶς ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν, εὐθυδρομήσαντες ἤλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἐξῆς εἰς τὴν Ρόδον κἀκεῖθεν εἰς Πάταρα. Πρβ. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 439.

2. H. BALDUCCI, Basiliche protocritiane e bizantine a Coo-Egeo, 1936, σ. 22 - 28. L. MORRICONI, Cronaca, BollArte, σειρὰ IV, 35, 1950, σ. 326 - 327, εἰκ. 105, 107. A. ORLANDOS, ἔ.ἀ. σ. 205, 207.

3. H. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 22 - 23. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 79, εἰκ. 183. A. ORLANDOS, ἔ.ἀ. σ. 203, 205, εἰκ. 10, σ. 207.

φος, διὰ τὴν μὴ εἶναι ὁρατὰ ἐκ τῶν ἔξω τὰ ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου λαμβάνοντα χώραν. Τὰ τόξα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων, ὡς καὶ τὰ στηρίζοντα τὸν τροῦλλον, εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ὀπτοπλίνθων.

Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακιδίων, τινὰ τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατὰ χώραν. Οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἔφερον γραπτὸν διάκοσμον, λείψανα τοῦ ὁποίου διακρίνονται εἰσέτι (ἐρυθρὰ διαχωριστικὰ πλαίσια, ἐρυθρὰ χρώματα κ.ἄ.).

Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχον ἰσάριθμοι πεσσοί (0.45 × 0.40 μ. καὶ ὕψους 2.60 μ.), στηρίζοντες τέσσαρα ἡμικυκλικὰ τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφέρετο ὁ κτιστὸς χαμηλὸς ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος.

Ὁ πρὸς Β τοῦ φωτιστηρίου κείμενος διάδρομος (5.50 × 2.20 μ.) ἐκαλύπτετο δι' ἡμικυλινδρικήν, ἐκτισμένην δι' ὀπτοπλίνθων, ὀροφῆς καὶ συνέδεε τὸ φωτιστήριον πρὸς τὴν βασιλικήν. Ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ διατηροῦνται λείψανα γραπτοῦ διακόσμου. Τὸ δάπεδόν του ἐκαλύπτετο διὰ ψηφιδωτοῦ, τμήμα τοῦ ὁποίου διασφάζεται, φέρον ἀλυσιδωτὸν κόσμημα καὶ πλοχμόν.

Ὁ δυτικὸς διάδρομος τοῦ βαπτιστηρίου (10.80 × 3.10 μ.) ἐκαλύπτετο πιθανῶς διὰ κεράμων (πάχος τοίχων 0.62 μ.) καὶ ἀπετέλει τὸν προαύλιον οἶκον. Ὁ νότιος διάδρομος (4.90 × 2.60 μ. ἄνευ τῆς ἀψίδος) ἐκαλύπτετο δι' ἡμικυλινδρικήν ἐξ ὀπτοπλίνθων ὀροφῆς καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ἔφερε γραπτὸν διάκοσμον. Ὁ χώρος αὐτὸς ἀπετέλει τὸ χρισμάριον.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (πίν. 5α). Τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς διαμορφοῦται εἰς τετράγωνον (πλευρᾶς 0.60 μ.) εἰς τὸ μέσον εἶναι ὀρθογωνική (πλευρᾶς 0.42 μ.) καὶ ἄνω σταυροειδής. Τὸ ὀλικὸν ἐσωτερικὸν μῆκος τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ τῆς εἶναι ± 1.80 μ., τὸ δὲ σφζόμενον βάθος αὐτῆς 0.70 μ. Τὸ πλάτος τῶν κεραίων εἶναι 0.42 μ. Εἰς ἐκάστην κεραίαν ὑπῆρχον δύο βαθμίδες (ὑψους 0.26 καὶ 0.30 μ.).

Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κεραίας καὶ εἰς ὕψος 0.35 μ. ἀπὸ τοῦ πυθμένου τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει ὀπή, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπολήγει πῆλιγος σωλὴν (διαμ. 0.06 μ.) πρὸς διοχέτευσιν τοῦ ὕδατος εἰς αὐτήν. Ἐπίσης ὑπῆρχε σύστημα ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος ἐκ τῆς κολυμβήθρας.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ σύγχρονον πρὸς αὐτὴν βαπτιστήριον ὠκοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ κατεστράφησαν κατὰ τὸ 554¹.

1. Κατὰ τὸ ἔτος 469 μ.Χ. ἔλαβε χώραν σεισμός, ἐρείπσας τὰ μνημεῖα τῆς νήσου. Ἐπίσης τὸ ἔτος 554 ἔλαβε χώραν τρομερὸς σεισμός, μεταβαλὼν τὴν νῆσον εἰς ἐρείπια. Περβ. L. MORRIGONE, ἔ.ἄ. σ. 330. A. ORLANDOS, ἔ.ἄ. σ. 199.

Κῶς - Ζηπάρι - Καπαμά, βαπτιστήριον τέλους 5ου - ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. VIII θ, πίν. 5β, 6α-β)

Ἐξῶθεν τοῦ χωρίου Ζηπάρι, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ Ζηπάρι - Ἀσφενδιοῦ καὶ εἰς θέσιν Καπαμά ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική (17 × 16.30 μ.)¹, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἐκείντο διάφορα προσκτίσματα.

Τὸ βαπτιστήριον² (πίν. 6α - β) ἐκείτο κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς βασιλικῆς. Τὸ ὅλον συγκρότημα ἔχει σχῆμα σχεδὸν τετράγωνον, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου κεῖται αἰθουσα ἐξωτερικῶς μὲν σχήματος τετραγώνου (πλευρᾶς 6.60 μ.), ἐσωτερικῶς δὲ κυκλικῷ (διαμ. 5.50 μ.), ἥτις ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον. Τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν οἰκοδομημάτων, τῶν ἐχόντων σχῆμα ἀπλοῦ κύκλου, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου καὶ διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιον, εἰς ὕψος ± 3.80 μ.

Ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτοῦ, ἀνοίγονται ἰσάριθμοι ἡμικυλινδρικοί κόγχαι (χορδῆς 1.16 μ. καὶ βέλους 0.59 μ.), καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων ἐξ ὀπτοπλίνθων. Εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας, δυτικῆς καὶ νοτίας πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου ἀνοίγονται θύραι, διὰ τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ τοῦτο πρὸς τοὺς περιβάλλοντας αὐτὸ διαδρόμους. Μεταξὺ κογχῶν καὶ θυρῶν ἦσαν τοποθετημένοι ὀκτὼ κίονες εἰς ὁμόκεντρον κίονοστοιχίαν, εὐρισκόμενοι ἐν ἐπαφῇ πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ φωτιστηρίου. Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Τὸ πάχος τῶν τοίχων αὐτοῦ εἶναι 0.60 μ., ἐκαλύπτετο δὲ διὰ κτιστοῦ χαμηλοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα (πίν. 5β). Αὕτη ἔχει ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα ἐλευθέρου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένη διὰ λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων καὶ εἶναι ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι 2.13 μ. Ἐκαστον σκέλος φέρει τρεῖς βαθμίδας, ὀδηγούσας κάτω εἰς πυθμένα τετράγωνον (πλευρᾶς 0.70 μ.). Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 1 μ., ὑπάρχει δὲ σύστημα διοχετεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως τοῦ ὕδατος.

Κατὰ τὴν ΒΔ καὶ ΝΔ γωνίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει ἀνὰ μία κτιστὴ ἀβαθὴς κοιλότης, σχήματος τετάρτου κύκλου. Ἐκ τούτων ἡ ΒΔ κοιλότης (0.45 × 0.37 μ.) ἔχει βάθος 0.28 μ., ἡ δὲ ΝΔ (0.38 × 0.38 μ.) ἔχει βάθος 0.25 μ. Ἀμφότεραι εἶναι ἐσωτερικῶς ἐπενδεδυμέναι διὰ μαρμαρίνων πλακῶν.

1. L. MORRIGONE, ἑ.ἀ. σ. 328 - 329, εἰκ. 108. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικά τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, σ. 1. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΔΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ἑ.ἀ. σ. 232.

2. L. MORRIGONE, ἑ.ἀ. σ. 328, εἰκ. 108. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Les baptistères du Dodécanèse, ἑ.ἀ. σ. 203 - 207, εἰκ. 7, 12. Α. ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ, ἑ.ἀ. σ. 79, εἰκ. 185.

Πρὸς Β τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ὀρθογώνιος διάδρομος ($9 \times 2.25 \mu.$), καλυπτόμενος διὰ κτιστῆς ἡμικυλινδρικήσ ὀροφῆσ. Οὗτος συνέδεε τὸ βαπτιστήριον πρὸς τὴν βασιλικήν. Ὁ πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου διάδρομος ($5.50 \times 2.50 \mu.$) ἐχρησίμευεν ἀσφαλῶσ ὡσ ἐξώτερος οἶκος καὶ ἐκαλύπτετο διὰ κτιστῆσ ἡμικυλινδρικήσ ὀροφῆσ. Ὁ πρὸς Ν κείμενος διάδρομος ($11 \times 2.25 \mu.$) θὰ ἐχρησίμευεν ὡσ ἀποδυτήριον καὶ ὡσ χρισμάριον καὶ καλύπτεται διὰ κτιστῆσ ἡμικυλινδρικήσ ὀροφῆσ.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον φικοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ πρὸ τοῦ 554. Ἡ βασιλικὴ ἐτιμᾶτο πιθανῶσ εἰσ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου¹.

Κῶσ-Κέφαλος, Ἁγιος Στέφανος, βαπτιστήριον ἀνατολικῶσ τῆσ βορείασ βασιλικῆσ, τέλους 5ου-ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. VIII ι, πίν. 7α-β).

Βορειοανατολικῶσ τῆσ Κεφάλου καὶ εἰσ ἀπόστασιν 2 χλμ. περίπου ἐξ αὐτῆσ, ἀριστερὰ τῆσ ὁδοῦ Ἁντιμαχείας - Κεφάλου καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν, εὐρίσκονται δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ², φικοδομημένα ἢ μία παρὰ τὴν ἄλλην (πίν. 7α-β). Αὐτὰ εἶναι ἐκτισμένα ἐπὶ βράχων καὶ διατηροῦνται εἰσ ἀρίστην κατάστασιν. Ἡ πρὸς Ν κειμένη βασιλικὴ ($22.85 \times 15.50 \mu.$) (πίν. 7α) εἶναι μεγαλύτερα καὶ ἀρχαιότερα τῆσ ἐτέρας (πίν. 7β), χωρίζεται εἰσ τρία κλίτη καὶ ἔχει πρὸς Δ αἶθρον³. Πρὸς Β τῆσ πρώτης εἶναι προσκεκολλημένη δευτέρα βασιλικὴ ($16.90 \times 11.90 \mu.$), ὀλίγον μεταγενεστέρα τῆσ πρώτης. Ἐντὸσ τῆσ ἡμικυλικῆσ ἀψίδος τῆσ βορείασ βασιλικῆσ εὐρίσκεται ἡμικυλικὸν σύνθρονον.

Πρὸς Α τῆσ βορείασ βασιλικῆσ εἶναι προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον⁴. Τὸ ὅλον σχῆμα αὐτοῦ εἶναι σχεδὸν τετράγωνον (ἔσωτ. $10.55 \times 9.45 \mu.$). Τὸ φωτιστήριον (εἰκ. VIII ι) εἶναι ἐπίσης τετράγωνον (ἔσωτ. πλευρᾶσ 4.80 μ., ἔξωτ. πλευρᾶσ 5.95 μ.) καὶ περιβάλλεται καθ' ὅλασ τὰσ πλευρὰσ αὐτοῦ ὑπὸ ὀρθογώνιων διαδρόμων, μετὰ τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ διὰ τριῶν θυρῶν, ἀνοιγομένων κατὰ τὴν βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν πλευράν.

Οἱ τοῖχοι τοῦ φωτιστηρίου, ὡσ καὶ τοῦ λοιποῦ βαπτιστηρίου, καθὼσ καὶ τῶν βασιλικῶν, εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ἐγχωρίου ἐρυθρωποῦ παρολίθου καὶ ἔχουν πλάτος 0.58 μ. Εἰσ τὰσ τέσσαρασ γωνίασ αὐτοῦ ὑπάρχουν ἰσάριθμοι κτιστοὶ τε-

1. Πρβ. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΝ, ἔ.ἀ. σ. 232.

2. H. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 15 - 22. L. MORRIGONE, ἔ.ἀ. σ. 327.

3. Αἱ παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆσ νήσου Κῶ ἀκολουθοῦσαι ἀνατολικὰ πρότυπα στεροῦνται αἶθρου, πλὴν τῆσ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου καὶ τοῦ Λιμένος τῆσ πόλεωσ Κῶ, ὅπου, ὡσ φαίνεται, τὸ αἶθρον εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΘ, Δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆσ Κῶ, ἔ.ἀ., σ. 5.

4. H. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 16. A. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, ἔ.ἀ. σ. 205, εἰκ. 8. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 79, εἰκ. 184.

τράγωνοι πεσσοί (0.42×0.42 μ.), στηρίζοντες ἀσφαλῶς τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφέρετο χαμηλὸς κτιστὸς ἡμισφαιρικός τροῦλλος. Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἐνῶ τὰ δάπεδα τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ διαδρόμων ἐκαλύπτοντο διὰ ψηφιδωτῶν. Οἱ τοῖχοι τοῦ βαπτιστηρίου διατηροῦνται εἰς ὕψος ± 1.20 ἕως ± 2.40 μ.

Τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου ἐπεκονώνει ἀμέσως τόσον μετὰ τῆς μεγάλης βασιλικῆς διὰ θύρας, ἀνοιγομένης κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους αὐτῆς, ὅσον καὶ μετὰ τῆς μικροτέρων διαστάσεων βασιλικῆς, δι' ἐτέρας θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ βορείου κλίτους αὐτῆς.

Περὶ τὸ μέσον τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα (εἰκ. VIII ι), ἡ ὁποία ἀτυχῶς δὲν διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν. Αὕτη εἶναι ἐκτισμένη διὰ λίθων καὶ κορασανίου καὶ ἦτο ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Ἐσωτερικῶς καὶ εἰς τὸ κατώτερον αὐτῆς τμήμα εἶναι σχήματος τετραγώνου (πλευρᾶς 0.47 μ.), εἰς τὸ μέσον αὐτῆς διαμορφοῦται εἰς ὀκταγωνικὴν (μῆκος πλευρῶν ἐναλλάξ 0.47 καὶ 0.28 μ.) καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς τμήμα διεμορφοῦτο εἰς σταυροειδῆ. Ἐκ τοῦ ὑποτιθεμένου σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας διατηρεῖται τὸ δυτικὸν σκέλος (πλάτους 0.41 μ.) καὶ τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ νοτίου σκέλους. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους ὑπάρχουν δύο βαθμίδες (ὑψους 0.20 καὶ 0.37 μ.). Τὰ χεῖλη τῆς κολυμβήθρας ἐξεῖχον ἀπὸ τοῦ δαπέδου κατὰ 0.22 μ. καὶ τὸ πάχος αὐτῶν εἶναι 0.22 μ. Τὸ βάθος αὐτῆς ἦτο ± 0.82 μ.

Αἱ δύο βασιλικαὶ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀκοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ πρὸ τοῦ 554¹.

Κῶς (πόλις) - Δυτικάι Θέρμαι, βαπτιστήριον παρὰ τὸν παλαιοχριστιανικὸν ναόν, τέλους 5ου-ἀρχῶν βου αἰ. (εἰκ. VIII ζ, πίν. 8α).

Ἐντὸς τοῦ χώρου τῶν Δυτικῶν Θερμῶν τῆς πόλεως Κῶ ἀνεσκάφησαν δύο παλαιοχριστιανικοὶ ναοί². Ὁ ψυχρὸς λουτρῶν (frigidarium) τῶν Δυτικῶν Θερμῶν καὶ μέρος παρακειμένης αἰθούσης μετετράπησαν μετὰ τὸ ἔτος 469 μ.Χ. εἰς χριστιανικὴν βασιλικήν. Αὕτη ἔφερε μίαν μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχε σύνθρονον. Ἡ ἀγία Τράπεζα ἐστηρίζετο ἐπὶ πέντε κινῶν.

1. Πρβ. L. MORRIGONE, ἑ.ἀ. σ. 330. A. ORLANDOS, ἑ.ἀ. σ. 129.

2. L. MORRIGONE, ἑ.ἀ. σ. 228 - 230. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΝΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ἑ.ἀ. σ. 231.

Ἐτέρος παλαιοχριστιανικὸς ναὸς εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς αἰθούσης τοῦ θερμοῦ λουτρῶνος (caldarium) τῶν Δυτικῶν Θερωμῶν τῆς Κῶ, ἀνασκαφεὶς τὸ 1932 ὑπὸ τοῦ L. Laurenzi. Ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ μετὰ βεβαιότητος ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀνευρέθη τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως ὁ ἄμβων, κίονες προερχόμενοι ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ἱεροῦ βήματος, θωράκια, κιονόκρανα, δίδυμοι κιονίσκοι κ.ἄ.

Καλύτερον διετηρήθη πρόσκτισμα, κείμενον νοτίως τοῦ ναοῦ τούτου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου¹. Τοῦτο ἀπηρτίζετο ἐξ ἐνὸς ὀρθογωνίου χώρου (7.70 × 5.70 μ.), ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὸν προαυλίον οἶκον τοῦ βαπτίσματος καὶ ἔφερε μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Δ καὶ ἐκ τοῦ φωτιστηρίου, σχήματος σχεδὸν τετραγώνου (6.70 × 6.20 μ.), κειμένου πρὸς Α τοῦ προαυλίου οἴκου. Πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ὀρθογωνίου σχήματος αἰθουσα (9.50 × 5.30 μ.), τὸ δάπεδον τῆς ὁποίας ἐκαλύπτετο δι' ὀπτοπλίνθων καὶ ἡ ὁποία πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς κατηγουμενεῖον ἢ χρισμάριον. Ὁ προαυλίος οἶκος ἔφερε ψηφιδωτὸν δάπεδον, περὶ τὸ μέσον δὲ τοῦ βορείου τοίχου αὐτοῦ ὑπάρχει μαρμαρόκτιστος θύρα (πλάτους 2.12 μ.), ἀποτελοῦσα τὴν εἴσοδον τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἐτέρα θύρα ἀνοιγομένη εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ προαυλίου οἴκου, ὠδήγει εἰς τὸ φωτιστήριον. Τοῦτο ἦτο ἐκτισμένον δι' ἀργολιθοδομῆς καὶ ἀσβεστοκονιάματος, ἔφερε δὲ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτοῦ ἰσαριθμοὺς πεσσούς (0.60 × 0.70 μ.), στήριζοντας προφανῶς τόξα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐφέρετο χαμηλὸς κτιστὸς ἡμισφαιρικὸς τροῦλλος. Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου ἐκαλύπτετο ἐν μέρει διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν καὶ ἐν μέρει διὰ μαρμαροθετήματος, οἱ τοῖχοι δὲ αὐτοῦ ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα (πίν. 8α), ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς σχήματος κυλινδρικοῦ (ἐσωτερικῆς διαμέτρου 1.20 μ., ἐξωτερικῆς δὲ 1.76 μ.). Αὕτη εἶναι ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων καὶ κορασανίου καὶ εἶναι ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν αὐτῆς ὑπάρχει ἀνὰ μία κεραία, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρίσκονται τρεῖς βαθμίδες, ὕψους 0.40, 0.32 καὶ 0.31 μ. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 1.25 μ., τὰ δὲ χεῖλη αὐτῆς ἐξέχουν κατὰ 0.25 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Τὸ πάχος τῶν τοίχων αὐτῆς εἶναι 0.27 - 0.31 μ.

Εἰς ὕψος 0.89 μ. ἀπὸ τοῦ τυθμένους τῆς κολυμβήθρας ἐκβάλλει πήλινος σωλὴν (διαμέτρου 0.06 μ.), ὅστις ἀποτελεῖ τὸ πέρασ τοῦ συστήματος διοχετεύσεως

2. L. MORRIGONE, ἔ.ἄ. σ. 229 - 230. A. ORLANDOS, ἔ.ἄ. σ. 202, εἰς. 4, σ. 205, 207, εἰς. 13.

τοῦ ὕδατος εἰς αὐτήν. Εἰς τὸν πυθμένα της ὑπάρχει ὀπή διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τοῦ ὕδατος.

Κατὰ τὴν ΒΔ καὶ ΝΔ πλευρὰν τῆς κεντρικῆς κολυμβήθρας διεπιστώθησαν δύο κυλινδρικοὶ ἐμβαθύνσεις (ἔσωτ. διαμέτρου 0.48 μ. καὶ βάθους ἢ μὲν ΒΔ 0.38 μ., ἢ δὲ ΝΔ 0.35 μ.), ἐπενδεδυμένοι ἐσωτερικῶς διὰ μαρμαρίνων πλாகῶν.

Τὸ βαπτιστήριον καὶ ἡ βασιλικὴ ᾠκοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ κατεστράφησαν κατὰ τὸ ἔτος 554¹.

Κῶς (πόλις) - Λιμὴν, βαπτιστήριον τέλους 5ου-ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. IX ε, πίν. 8 β).

Ἐντὸς τῆς πόλεως Κῶ, ΝΑ τοῦ τζαμίου Loggia καὶ ἐπὶ τῶν λειψάνων ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, ἀνεσκάφη μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (35 × 22.50 μ.)².

Νοτίως τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν 5.50 μ., διεπιστώθη τὸ βαπτιστήριον, τὸ ὁποῖον ἐπεκοινωνεῖ μετ' αὐτῆς δι' ἐνὸς διαδρόμου (8.15 × 2.32 μ.). Τὸ ὀλικὸν σχῆμα αὐτοῦ εἶναι ὀρθογώνιον (13 × 10 μ.), εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου κεῖται τὸ φωτιστήριον. Τοῦτο εἶναι σχήματος κύκλου (διαμέτρου 5.40 μ.) ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου (7.10 × 7.35 μ.)³ καὶ περιβάλλεται ὑπὸ διαδρόμων κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἥτοι τὴν βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν.

Κατὰ τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου ἠνοίγετο θύρα, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκοινωνεῖ τοῦτο μετὰ τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ διαδρόμων. Ἀκριβῶς ἀπέναντι αὐτῆς ἠνοίγετο ἑτέρα θύρα, εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ πρὸς Δ διαδρόμου, διὰ τῆς ὁποίας εἰσήρχοντο εἰς τὸ βαπτιστήριον ἐκ τῶν ἔξω. Θύρα ἀνοιγομένη περὶ τὸ μέσον τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνίαν αὐτῆς μετὰ τοῦ βαπτιστηρίου.

Εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου ἠνοίγετο ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἐγγεγραμμένη ἐντὸς τοῦ τοίχου, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετυγχάνετο ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τοῦ φωτιστηρίου, τοῦ διήκοντος ἀπὸ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ μέχρι τῆς ἀνατολικῆς κόγχης, ἠνοίγοντο ἐντὸς τῶν τοίχων ἀνά τρεῖς ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι (χορδῆς 1.21 μ. καὶ βέλους 0.73 μ.), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἴσταντο ὀκτὼ κίονες, εἰς ὀμόκεντρον κιονοστοιχείαν διατεταγμένοι, ἐφαπτόμενοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου.

1. L. MORRIGONE, ἔ.ἀ. σ. 330.

2. Αὐτόθι σ. 59, εἰκ. 8, σ. 65 - 66. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 231. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΟΣ, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ἔ.ἀ. σ. 1.

3. Αὐτόθι σ. 43.

Τὸ φωτιστήριον ἐκαλύπτετο διὰ χαμηλοῦ κτιστοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου. Εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα (πίν. 8β), τὰ λείψανα τῆς ὁποίας διατηροῦνται μέχρι σήμερον. Αὕτη ἔχει ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου εἶναι 1.72 μ. Ἐκαστον σκέλος ἔφερε δύο βαθμίδας (ὑψους 0.33 καὶ 0.34 μ.), ὀδηγούσας εἰς πυθμένα τετράγωνον (πλευρᾶς 0.76 μ.), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴστατο ὁ βαπτιζόμενος. Ἡ κολυμβήθρα ἦτο ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων καὶ κορασανίου καὶ ἦτο ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικῶς διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Τὸ πάχος τῶν τοίχων αὐτῆς εἶναι ± 0.31 μ. Τὸ σφζόμενον βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.80 μ., τὸ ἀρχικὸν δὲ βάθος αὐτῆς φαίνεται ὅτι ἦτο ± 1 μ. Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν αὐτῆς ὑπάρχει καὶ δευτέρα κολυμβήθρα σχήματος σχεδὸν τετραγώνου (0.62×0.56 μ.) καὶ βάθους 0.40 μ.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον φέκοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ ἠρειπώθησαν κατὰ τὸ ἔτος 554.

Κῶς (πόλις) - Λάμπη, βαπτιστήριον ἐν τῇ βασιλικῇ, τέλους 5ου-ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. IX θ, πίν. 9 α).

Εἰς ἀπόστασιν 3 χλμ. βορείως τῆς πόλεως Κῶ, εἰς τὴν θέσιν Λάμπη, παρὰ τὸ ἀμμῶδες ἀκρωτήριον Σκανδάριον (Kum-Burnu), ἀνεσκάφησαν τὰ εἰρηία τρικλίτου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (23×18 μ.)¹, τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς ὁποίας ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν².

Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἐχωρίζετο δι' ἐγκαρσίου τοίχου ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου χώρου, ὥστε ἐσχηματίζετο ὀρθογώνιον διαμέρισμα (8×3 μ.), καταλαμβάνον τὸ ἐν τρίτον περίπου τοῦ βορείου κλίτους· τοῦτο ἀπετέλει τὸ βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς. Ἡ εἴσοδος εἰς αὐτὸ ἐγίνετο ἐκ τῶν ἑξῶ διὰ θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον τοῦ βορείου τοίχου. Τὸ βαπτιστήριον ἐπεκρινῶναι πρὸς τὸ μέσον κλίτος τῆς βασιλικῆς διὰ τῶν μεταξὺ τῶν κίωνων τῆς βορείου κιονοστοιχίας ἀνοιγμάτων.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἦτο προσκεκολλημένη ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, λείψανα τῆς ὁποίας ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν (πίν. 9α). Αὕτη ἔχει σχῆμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένη ἐκ λίθων καὶ κορασανίου καὶ ἔφερεν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν αὐτῆς ἐπένδυσιν διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Τὸ ὀλικὸν ἐσωτερικὸν μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι 2.05 μ., ἐκάστη δὲ κεραία ἔχει ἀνοιγμα 0.45 μ. Ἐπὶ τῆς δυτι-

1. H. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 29 - 32. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ἔ.ἀ. σ. 231.

2. H. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 32 - 33, εἰκ. 26 - 27.

κῆς κεραίας διατηροῦνται δύο βαθμίδες (ὑψους 0.23 καὶ 0.28 μ.), αἱ δὲ λοιπαὶ κεραῖαι στεροῦνται τοιούτων βαθμίδων. Τὸ ὕψος τῆς κολυμβήθρας ἦτο 0.81 μ. Τὸ περίγραμμα τῶν χειλέων αὐτῆς ἐξέχει τοῦ δαπέδου κατὰ 0.20 μ. καὶ οἱ τοῖχοι αὐτῆς εἶναι πάχους 0.40 μ.

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ σταυροῦ διατηρεῖται δευτέρα κολυμβήθρα σχήματος σχεδὸν τετραγώνου (0.41 × 0.38 μ.) καὶ βάθους 0.25 μ., ἡ ὁποία εἶναι ἐκτισμένη διὰ λίθων καὶ ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικῶς διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλாகῶν.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀικοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ κατεστράφησαν κατὰ τὸ ἔτος 554¹.

Ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς βασιλικῆς διατηροῦνται μέχρι σήμερον ὀγκώδη μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προσρχόμενα πιθανῶς ἐξ ἀρχαίου εἰδωλοατρικοῦ ναοῦ καὶ τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν κατὰ τὴν ἀνέγερσιν ταύτης.

Κῶς (πόλις) - Ψαλίδι, "Ἅγιος Γαβριήλ, βαπτιστήριον τέλους 5ου-ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. VIII β).

Εἰς ἀπόστασιν 2 χιλμ. περίπου ΝΑ τῆς πόλεως Κῶ καὶ παρὰ τὴν παραλιακὴν ὁδόν, τὴν βαίνουσαν κατὰ μῆκος τοῦ κόλπου τῆς Κῶ, ἀνεσκάφη παλαιοχριστιανικὸς ναός (20.60 × 12.40 μ.), ἀποτελούμενος ἀπὸ κτίσματα διαφόρων περιόδων².

Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ ἦτο προσκεκολλημένον τὸ βαπτιστήριον³. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἐνὸς ὀρθογωνίου διαμερίσματος (6.65 × 3.40 μ.), νοτίως τοῦ νόρθου τοῦ ναοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτισματος καὶ ἐκ δύο ἐτέρων διαμερισμάτων, πρὸς Α τοῦ προαυλίου οἴκου κειμένων. Ἐξ αὐτῶν, τὸ ἀμέσως πρὸς τὸ νότιον κλίτος τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένον (χρισμάριον) ἔχει ἐν κατόψει ὀρθογώνιον σχῆμα (5.20 × 2.65 μ.) καὶ ἐπεκρινῶναι διὰ μιᾶς θύρας μετὰ τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ, καὶ δι' ἐτέρας μετὰ τοῦ προαυλίου οἴκου. Τρίτη θύρα, ἀνοιγομένη ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ χρισμαρίου, ὠδήγει εἰς ἕτερον διαμέρισμα μικροτέρων διαστάσεων (φωτιστήριον), σχήματος τετραγώνου (3.40 × 3.35 μ.), τὸ ὁποῖον ἐπεκρινῶναι διὰ θύρας, ἀνοιγομένης κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευράν, μετὰ τοῦ προαυλίου οἴκου. Οὗτος πᾶ-

1. L. MORRICONE, ἔ.δ. σ. 330.

2. H. BALDUCCI, ἔ.δ. σ. 32 - 46. L. MORRICONE, ἔ.δ. σ. 327.

3. H. BALDUCCI, ἔ.δ. σ. 34 - 35, εἰκ. 28. A. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, ἔ.δ. σ. 203, εἰκ. 5, σ. 205. A. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 79, εἰκ. 154.

λιν ἐπεκρινώνει ἀμέσως μετὰ τοῦ νάρθηκος τοῦ ναοῦ, τοῦ χρισμαρίου καὶ τοῦ φωτιστηρίου· διὰ δύο ἐτέρων θυρῶν ἐπεκρινώνει πρὸς τὰ ἔξω.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου (εἰκ. 8β) κεῖται ἡ κολυμβήθρα, ἡ ὁποία ἔχει ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τὸ σχῆμα ἐλευθέρου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ. Τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ αὐτῆς εἶναι ± 1.80 μ. Ἐκαστον σκέλος ἔφερε δύο βαθμίδας, ὀδηγοῦσας εἰς πυθμένα τετραγώνων. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι ± 0.80 μ.

Τὰ σφζόμενα λείψανα τῆς κολυμβήθρας δὲν εἶναι σήμερον ὁρατὰ εἰς τὸν ἐπισκέπτῃν, διότι ἔχουν καλυφθῆ ὑπὸ στρώματος ἰλύος, λόγῳ τοῦ ἐλώδους τῆς περιοχῆς.

Οἱ τοῖχοι τοῦ βαπτιστηρίου διατηροῦνται μέχρι σήμερον εἰς ἀρκετὸν ὕψος (εἰς ὠρισμένα τμήματα οὗτοι διατηροῦνται εἰς ὕψος ± 2.50 μ.).

Πρὸς Α τοῦ συγκροτήματος τοῦ βαπτιστηρίου ἔκειντο καὶ ἕτερα προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα ἀνῆκον εἰς βοηθητικούς τοῦ ναοῦ χώρους.

Ἐκ τῶν καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀικοδομήθησαν μετὰ τὸ 469 καὶ κατεστράφησαν κατὰ τὸ 554¹.

Μαστιχάρη Κῶ, Ἁγιος Ἰωάννης, βαπτιστήριον, περὶ τὸ 500 (εἰκ. IX β, πίν. 9 β).

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ χωρίου Μαστιχάρη τῆς νήσου Κῶ, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (19.90×14.60 μ.)², ἐντὸς τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς ὁποίας περικλείεται σύνθρονον. Τὰ δάπεδα αὐτῆς καλύπτονται διὰ περιφῆμων ψηφιδωτῶν, ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων ὑπῆρχε γραπτὸς διάκοσμος, λείψανα τοῦ ὁποίου διατηροῦνται εἰσέτι.

Ἐκατέρωθεν τῆς βασιλικῆς διεπιστώθησαν διάφορα προσκτίσματα. Τὸ βαπτιστήριον³ (εἰκ. IX β) εἶναι προσκεκολλημένον κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν αὐτῆς, ἀποτελούμενον ἐξ ἑνὸς χώρου σχήματος ὀρθογωνίου ἐν κατόψει καὶ ἐτέρου ἐξωτερικῶς μὲν τετραγώνου ἐν κατόψει, ἐσωτερικῶς δὲ ὀκταγώνου, κειμένου πρὸς Α τοῦ πρώτου. Ἐκ τῶν πρὸς Δ τοῦ ὅλου συγκροτήματος κείμενος χώρος (7.40×6 μ.), ἐχρησίμειεν ὡς προθάλαμος τοῦ ἐτέρου καὶ ἀπετέλει τὸν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος. Ἐκ τῶν πρὸς Ε καὶ Στῶν πρὸς Α καὶ Β τῶν ὀκταγώνων ἀπετέλει τὸ φωτιστήριον καὶ

1. L. MORRIGONE, ἔ.δ. σ. 330.

2. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἀνασκαφὴ εἰς Μαστιχάρη τῆς Κῶ, ΠΑΕ 1955, σ. 284 - 287. Τοῦ αὐτοῦ, Δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Κῶ, ἔ.δ. 4 κέ.

3. Δύτθι σ. 41 - 48, 75 - 80. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Les baptistères du Dodécanèse, ἔ.δ. σ. 199, 203 - 204, εἰκ. 6, σ. 205 - 206, εἰκ. 11. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.δ. σ. 79, εἰκ. 162.

ἔφερον ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α, εἰς δὲ τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτοῦ ἐσχηματίζοντο ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι (διαμέτρου 1.60 μ.), καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων.

Ἡ κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου ἀψὶς ἦτο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική (ἐσωτερικῆς διαμέτρου 2 μ.) καὶ εἶχε τὸ δάπεδον αὐτῆς κατὰ 0.26 μ. ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος (πίν. 9 β), διατηρουμένη εἰς καλὴν κατάστασιν. Αὕτη εἶναι ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος (τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων εἶναι ± 0.34 μ.) καὶ ἐπενδεδυμένη ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς διὰ λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Ἐσωτερικῶς καὶ εἰς τὸ κατώτερον τμήμα αὐτῆς ἡ κολυμβήθρα ἔχει σχῆμα τετραγώνον (πλευρᾶς 0.60 μ.), περὶ τὸ μέσον αὐτῆς διαμορφοῦται εἰς ὀκτάγωνον (πλευρᾶς 0.40 καὶ 0.35 μ. ἐναλλάξ) καὶ εἰς τὸ ἀνώτερον αὐτῆς τμήμα ἔχει τὸ σχῆμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ. Τὸ μῆκος τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι ἐσωτερικῶς 1.54 μ., ἐξωτερικῶς 2.20 μ., ἐνῶ τὸ ἀνοιγμα αὐτῶν εἶναι 0.38 μ. Τὰ χεῖλη τῆς κολυμβήθρας ἐξέχουν ἀπὸ τοῦ δαπέδου κατὰ 0.36 μ., τὸ δὲ βάθος αὐτῆς εἶναι 1 μ. Εἰς ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν ἀνὰ δύο βαθμίδες (ὑψους 0.37 μ.). Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κολυμβήθρας καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν πυθμένα αὐτῆς ὑπάρχει κυκλική ὀπή (διαμ. 0.05 μ.), διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιουμένου ὕδατος.

Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου καλύπτεται διὰ ψηφιδωτῶν, ἐνῶ τὸ τοῦ προαυλίου οἴκου εἶναι ἐστρωμένον δι' ὀπτοπλίνθων (0.60×0.60 μ.). Ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ προαυλίου οἴκου ἐφάπτονται κτιστὰ πεζούλια (ὑψους 0.30 - 0.50 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ.), χρησιμεύοντα ὡς καθίσματα. Προαύλιος οἶκος καὶ φωτιστήριον ἐπεκεινώνουν μεταξύ των διὰ μιᾶς θύρας· ἐτέρα θύρα, ἀνοιγομένη ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ προαυλίου οἴκου, συνέδεε τὸ βαπτιστήριον μετὰ τῆς βασιλικῆς. Τὸ φωτιστήριον ἐκαλύπτετο διὰ χαμηλοῦ κτιστοῦ τυφλοῦ ἡμισφαιριοῦ θόλου.

Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου εἰκονίζονται διάφορα πτηνά, ἐσχηματοποιημένα φύλλα κισσοῦ, πλοχομοί, γεωμετρικὰ σχήματα καὶ ἄλλα.

Πρὸς Δ τῆς κολυμβήθρας καὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ φωτιστηρίου εὐρίσκεται ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή, ἀναγινωσκομένη ὡς ἀκολούθως :

ΕΠ[ΙΚΚΟΠΟC]
ΙΟΑΝ[ΝΗC ΑΝΕ]
ΘΕCΑ
ΥΚΕ[ΤΗC;]

Ἐν μεταγραφῇ ἢ ἐπιγραφῇ αὕτη ἔχει οὕτως :

Ἐπίσκοπος Ἰωάννης ἀνέθεσα ἐπέγραψα¹.

Ὁ ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Ἰωάννης εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ κτήτωρ τοῦ βαπτιστηρίου.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ φωτιστηρίου ἔφερε γραπτὴν διακόσμησιν, λείψανα τῆς ὁποίας διακρίνονται μέχρι σήμερον κατὰ χώραν (κυρίως φυτικὸς διάκοσμος).

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον ἀποδομήθησαν περὶ τὸ 500 μ.Χ.².

Ρόδος - Ἀρνίθα, βασιλικὴ Α, βαπτιστήριον τοῦ β' ἡμίσεος 6ου αἰ. (εἰκ. IX α, γ).

Κατὰ τὸ ΝΔ τμήμα τῆς νήσου Ρόδου εὐρίσκεται τὸ χωρίον Ἀρνίθα. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωρίου καὶ ἐντὸς ἐρήμων ἀγρῶν κεῖνται τὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῶν κτισμάτων³. Πρόκειται περὶ δύο παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρὸς Β κειμένη χαρακτηρίζεται ὡς βασιλικὴ Α, ἡ δὲ πρὸς Ν ὡς βασιλικὴ Β καὶ ἐνὸς βαπτιστηρίου, τὸ ὁποῖον κεῖται νοτίως τῆς βασιλικῆς Α.

Ἡ βασιλικὴ Α ἦτο πιθανῶς τρίκλιτος καὶ ἔφερε ἀψίδα πρὸς Α, ἐντὸς τῆς ὁποίας περιεκλείετο σύνθρονον. Τμήμα τοῦ ἱεροῦ βήματος αὐτῆς ἦτο ἀνέκαθεν ὄρατὸν εἰς ὕψος 3 μ. καὶ ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν περιόικων εἰς τὸ ὄνομα τῆς ἁγίας Εἰρήνης. Πρὸς Β τοῦ ἱεροῦ βήματος αὐτῆς ἔκειτο τετράκογχον κτίσμα (μαρτύριον), ἐνῶ πρὸς Ν αὐτοῦ ἔκειτο ὀρθογωνίου σχήματος οἰκοδόμημα, ἔχον μίαν ἀψίδα πρὸς Α, ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν καὶ ἐξωτερικῶς τρίπλευρον ἢ ἡμιεξαγωνικὴν.

Ἡ βασιλικὴ Β ἦτο τρίκλιτος καὶ ἔφερε δύο ἀψίδας πρὸς Α, μίαν κατὰ τὸ μεσαῖον κλίτος καὶ μίαν κατὰ τὸ βόρειον.

Τὸ βαπτιστήριον⁴ ἔκειτο κατὰ τὴν ΝΑ πλευρὰν τῆς βασιλικῆς Α καὶ εἰς μικρὰν ἐξ αὐτῆς ἀπόστασιν, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν διαμερισμάτων. Ἐκ τούτων, τὸ κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ βαπτιστηρίου κείμενον ἦτο σχήματος ὀρθογωνίου (6 × 4.80 μ.) καὶ ἀπετέλει τὸν προαύλιον οἶκον τοῦ βαπτίσματος. Πρὸς Α τούτου ἔκειτο τὸ φωτιστήριον, σχήματος ἐπίσης ὀρθογωνίου ἐν κατόψει (6 × 4 μ.), φέρον κατὰ τὴν βορείαν καὶ νοτίαν αὐτοῦ πλευρὰν ἀνὰ μίαν ἡμικυκλικὴν κόγχην. Πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ὀρθογώνιον διαμέρισμα (6 × 4.50 μ.),

1. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΝ, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ἐ.ἀ. σ. 98.

2. Πρβ. αὐτόθι σ. 88.

3. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Les monuments paléochrétiens, ἐ.ἀ. σ. 114 - 115, κάτοψις 7. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ABME 6, 1948, σ. 32 - 35. Π. ΛΑΖΑΡΙΑΔΗΣ, ἐ.ἀ. σ. 244.

4. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΣ, ἐ.ἀ. σ. 34 - 36, εἰκ. 28, 29, 30. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Les baptistères du Dodécānèse, ἐ.ἀ. σ. 201, εἰκ. 3, σ. 203, 209, εἰκ. 15. Α. ΚΗΤΣΑΤΡΙΑΝ, ἐ.ἀ. σ. 121, εἰκ. 175, 197.

ἔχον μίαν ἐξέχουσαν ἀψίδα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν, ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν καὶ ἐξωτερικῶς τρίπλευρον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸ χρυσάριον.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου διεπιστώθη μονολιθικὴ κολυμβήθρα¹ (1.56 × 1.56 × 0.84 μ.), ἐμφανίζουσα ἐν κατόψει σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν κατακορύφων πλευρῶν καὶ ἐπὶ τῶν χειλέων αὐτῆς ὑπάρχουν ἀνά-γλυπτοι σταυροὶ ἢ μονογραφήματα τοῦ Χριστοῦ. Τὸ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.65 μ. Εἰς ἐκάστην κεραίαν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει ἀνά μία βαθμὶς (ῦψους 0.34 μ.), ὁδηγοῦσα εἰς τὸν πυθμένα.

Τὴν βασιλικὴν Β, λόγῳ τῆς ὅλης αὐτῆς διατάξεως, ἀλλὰ καὶ λόγῳ ἀνευρεθέντος νομίσματος τοῦ Ἰουστίνου Β' (565 - 578), δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τοῦ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ.

Ἡ βασιλικὴ Α εἶναι κατὰ τι ἀρχαιότερα τῆς βασιλικῆς Β², προερχομένη ἐκ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ. Πρὸς τοῦτο, σὺν τοῖς ἄλλοις, συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ κιονόκρανα αὐτῆς μιμοῦνται τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως³. Τὸ βαπτιστήριον εἶναι σύγχρονον πρὸς τὴν βασιλικὴν Β, ἦτοι ἀνήκει εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ.

Ρόδος - Ἰαλυσός, βαπτιστήριον τέλους 5ου - ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. IX η).

Κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς νήσου Ρόδου, ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ — τῆς μεσαιωνικῆς Φιλερήμου — καὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ἀπεκαλύφθη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ⁴, ἣν ἀκόπως τῆς ὁποίας εἶναι δυσδιάκριτος. Πιθανώτατα τὸ βαπτιστήριον⁵ ἦτο προσηρτημένον κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν αὐτῆς. Τοῦτο ἦτο σχήματος ὀρθογωνίου καὶ διηρεῖτο δι' ἐγκαρσίως τοποθετημένου διαφράγματος εἰς δύο χώρους. Ἐκ τούτων ὁ μὲν εἷς ἔκειτο πρὸς Α (φωτιστήριον), λείψανα τῶν τοίχων τοῦ ὁποίου διετηρήθησαν, ὁ δὲ ἕτερος ἔκειτο πρὸς Δ τοῦ πρώτου (προαύλιος οἶκος τοῦ βαπτίσματος), ἐκ τοῦ ὁποίου δὲν διετηρήθησαν τοῖχοι. Τὸ ἐγκάρσιον διάφραγμα εἶχε διάταξιν ὁμοίαν πρὸς χαμηλὸν τέμπλον, ἀποτελούμενον ἐκ πεσσίσκων καὶ θωρακίων, εἰς τὸ μέσον δὲ αὐτοῦ

1. Ἡ κολυμβήθρα ἔχει μεταφερθῆ εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου καὶ ἔχει τοποθετηθῆ εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ἱστορικο-Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ρόδου.

2. Α. ORLANDOS, ἔ.ἀ. σ. 114 - 115.

3. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ἔ.ἀ. σ. 34.

4. Δυτόθι σ. 47 - 54. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, ἔ.ἀ. σ. 245.

5. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 47 - 49. Α. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, ἔ.ἀ. σ. 201 - 202, εἰκ. 2. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 121, εἰκ. 161.

ὑπῆρχε μία θύρα. Τὸ φωτιστήριον ἦτο σχήματος ὀρθογωνίου (5.36×5.07 μ.), φέρον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἡμικυκλικὴν κόγχην (διαμέτρου 4.05 μ.).

Εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου κεῖται ἡ κτιστὴ κολυμβήθρα, σχήματος σταυροῦ, τὰ ἄκρα τῶν κεραίων τῆς ὁποίας περατοῦνται εἰς κόγχας. Τὸ ὄλικόν μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς εἶναι 2.72 μ., τῆς δὲ βορείας καὶ νοτίας 2.52 μ. Ἡ κολυμβήθρα ἐξέχει κατὰ 0.20 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ὃ δὲ πυθμὴν αὐτῆς εὐρίσκεται εἰς βάθος 0.67 μ. ἀπ' αὐτοῦ, ἦτοι ἔχει ὄλικόν βάθος 0.87 μ.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν σκέλος τῆς κολυμβήθρας ὑπῆρχον ἀνὰ τρεῖς βαθμίδες, ὀδηγοῦσαι εἰς τὸν πυθμένα¹. Τόσον ὁ πυθμὴν, ὅσον καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῆς κολυμβήθρας ἐκαλύπτοντο διὰ στενῶν μαρμαρίνων πλακῶν χρώματος πρασίνου. Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς κολυμβήθρας διεπιστάθη ἀβαθῆς κτιστὴ κοιλότης σχήματος τετάρτου κύκλου. Εἰς τὸ μέσον τοῦ πυθμένος αὐτῆς ὑπῆρχε σωλὴν, ὃ ὅποιος ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τοῦ κατὰ τὸ βάπτισμα χρησιμοποιοιμένου ὕδατος.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ παρ' αὐτὴν κείμενον βαπτιστήριον ἀνηγέρθησαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ.²

Ρόδος - Κολύμπια, βαπτιστήριον 5ου-6ου αἰ.

Πλησίον τῆς ΝΑ παραλίας τῆς νήσου Ρόδου καὶ εἰς θέσιν Κολύμπια εὐρίσκονται τὰ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν αὐτῆς ἀπεκαλύφθη παλαιοχριστιανικὸν βαπτιστήριον³, ἀποτελούμενον ἐκ δύο διαμερισμάτων, ἦτοι ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ οἴκου καὶ ἐκ τοῦ φωτιστηρίου.

Τὸ δάπεδον τοῦ φωτιστηρίου καλύπτεται διὰ ψηφιδωτοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται κρατῆρ, ἐκατέρωθεν δὲ τούτου ἴστανται δύο ταφ. Τὸ δάπεδον τοῦ προαυλίου οἴκου καλύπτεται ἐπίσης διὰ ψηφιδωτοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται ἰχθύες, ἔχοντες προφανῶς συμβολικὸν χαρακτήρα καὶ σχετιζόμενοι πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος⁴, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅστις εἶναι ὁ «ἰχθύς»⁵, καὶ τοὺς βαπτιζομένους.

1. Πρόκειται περὶ τῶν κλιμάκων, διὰ τῶν ὁποίων κατήρχοντο καὶ ἀνέρχοντο οἱ βαπτιζόμενοι, ἦτοι περὶ τῶν descensio καὶ ascensio fontis τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Galvulus. Βλ. G. B. DE ROSSI, Inscriptio christianae urbis Romae, τ. II, σ. 240. Πρβ. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΘΝ, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ἐ.δ. σ. 48.

2. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΘΣ, Παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Λέσβου, ΠΑΑ 3, 1928, σ. 322, σημ. 1.

3. Α. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécānèse, σ. 199. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἐ.δ. σ. 243.

4. Α. ORLANDOS, ἐ.δ. σ. 209. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ψηφιδωτά, ΘΗΕ 12, 1968, στ. 1087.

5. Πρβ. F. J. DÖLGER, Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit², τ. I, 1928.

Ρόδος - Λαχανιά, μονόλιθος κολυμβήθρα παρά τὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, πιθανῶς τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. IX ε').

Κατὰ τὸ ΝΑ τμήμα τῆς νήσου Ρόδου κεῖται τὸ μικρὸν χωρίον Λαχανιά. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου εὐρίσκεται ναῦδριον, τιμώμενον ἐπ' ὄνοματι τῆς ἁγίας Εἰρήνης.

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναυδρίου διασφύζεται μονόλιθος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κολυμβήθρα¹. Αὕτη ἐξωτερικῶς ἔχει σχῆμα κυλινδρικόν, ἐλαφρῶς στενούμενον κατὰ τὴν βάσιν, ἐσωτερικῶς δὲ ἔχει τετράφυλλον σχῆμα. Ἡ διάμετρος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 1.15 μ., τὸ ὕψος 0.60 μ. τὸ δὲ βάθος αὐτῆς 0.50 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια αὐτῆς ἔχει λαξευτῆ λεία, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ εἶναι ἀδρότερον εἰργασμένη.

Ὁμοιότητα πρὸς τὴν ὡς ἄνω κολυμβήθραν ἐμφανίζει ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτιστηρίου ἐν Khirbet el-Kerak² (ἀρχαῖον Beth Yerah ἢ Bet Yerak, Παλαιστίνη), φέρουσα τὴν χρονολογίαν 529 μ.Χ.³

Ὁμοίου σχεδὸν σχήματος πρὸς τὴν εἰς Λαχανιά τῆς Ρόδου κολυμβήθραν εἶναι ἡ εἰς Râs Siâga⁴ (περιοχὴ Ναβαῦ-Παλαιστίνη) μονόλιθος κολυμβήθρα, κείμενη ἐντὸς τῆς ἀψίδος παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου, τὸ δάπεδον τοῦ ὁποίου κοσμεῖται διὰ ψηφιδωτῶν. Ἐπιγραφαὶ κείμεναι τόσον ἐπὶ τῆς κολυμβήθρας, ὅσον καὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ βαπτιστηρίου ἀναγράφουν, ὅτι τὸ ἔργον ἐπερατώθη τὴν 15ην Ἰνδικτιῶνα τοῦ ἔτους 492 (ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος τῶν Βόστρων), τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 597 μ.Χ.⁵

Λόγῳ τῆς τοιαύτης ὁμοιότητος εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ καὶ ἡ εἰς Λαχανιά τῆς Ρόδου κολυμβήθρα μετὰ μεγάλης πιθανότητος εἰς τὸν 6ον αἰ.

Ρόδος - Μεσαναγρός, μονόλιθος κολυμβήθρα ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. IX ζ').

Κατὰ τὸ νότιον τμήμα τῆς νήσου Ρόδου κεῖται τὸ χωρίον Μεσαναγρός, ἡ παλαιὰ κεντρικὴ ἐκκλησία τοῦ ὁποίου (16ου - 17ου αἰ.) τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς

1. A. K. ΟΡΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου, ἔ.ἀ. σ. 40 - 41, εἰκ. 34. A. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, ἔ.ἀ. σ. 209, εἰκ. 16. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 121, εἰκ. 204.

2. B. BAGATTI, Il battisteri della Palestina, Actes Ve Congrès Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 219. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 98, εἰκ. 90.

3. B. BAGATTI, ἔ.ἀ. σ. 227. M. AVI-YONAH, Christian Archaeology in Israel 1948 - 1954, Actes Ve Congrès Int. Arch. Chr. 1954 (1957), σ. 121.

4. S. SALLER - B. BAGATTI, The town of Nebo, 1949, ἐν Publications of the Studium Biblicum Franciscanum, No 7, σ. 84 - 85, εἰκ. 10. A. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 120, εἰκ. 39, 93.

5. B. BAGATTI, Efidici cristiani nella regione del Nebo, RivAC 13, 1936, σ. 121 - 122, εἰκ. 9, 10. Τοῦ αὐτοῦ, I battisteri della Palestina, ἔ.ἀ. σ. 227.

Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Αὕτη ἔχει κτισθῆ ἐπὶ τοῦ χώρου τοῦ μέσου κλίτους παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ¹, ἐκ τῆς ὁποίας διασφύζονται : ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ βήματος, τμήμα τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου, θεμέλια, ἀρράβωτοι κίονες μετὰ τῶν κιονοκράνων αὐτῶν καὶ ἕτερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι σχήματος ὀρθογωνίου (12 × 4 μ.) καὶ καλύπτεται δι' ἡμικυλινδρικήν καμάρα. Εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τμήματος αὐτοῦ ἴσεται σήμερον μεγάλη μονόλιθος κολυμβήθρα ², ἡ ὁποία ἔχει λαξευθῆ ἐπὶ τεμαχίου λευκοῦ μαρμάρου (διαστάσεων 0.92 × 0.89 × 0.50 μ.). Αὕτη ἔχει ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Καὶ ἐξωτερικῶς μὲν ὅλα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἶναι εὐθύγραμμα, ἐσωτερικῶς δὲ δύο εἶναι εὐθύγραμμα καὶ δύο ἡμικυλινδρικά. Τὸ ὀλικὸν μῆκος τῶν ἐσωτερικῶς εὐθυγράμμων σκελῶν τοῦ σταυροῦ εἶναι 0.80 μ., τὸ δὲ βάθος τῆς κολυμβήθρας εἶναι 0.42 μ.

Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χείλους τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς κολυμβήθρας ὑπάρχει ἐγχάρακτος ἐπιγραφή, ἔχουσα ὡς ἀκολούθως :

+ ΥΠΕΡΙΕΥΧΗΚΕΚΩΤΙΡΙΑC I + ΩΝΥΔΕΝΟΘΕΟCΤΑΟΝΟ + ΜΑΤΑ

Ἦτοι : *Υπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας, ὧν οἶδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματα* ³.

Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, δύναται νὰ ἀναχθῆ εἰς τὸν 5ον αἰ., ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μορφῆς καὶ τῆς τεχνικῆς τῶν κιονοκράνων αὐτῆς. Ἐκ τοῦ 5ου αἰ. προέρχεται ἐπίσης καὶ ἡ κολυμβήθρα προερχομένη ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου, ὡς ἐκ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφῆς συνάγεται ⁴.

Ρόδος (πόλις) - Νέον Στάδιον, κτιστὴ κολυμβήθρα παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ 5ου αἰ.

Κατὰ τὰς ἐργασίας κατασκευῆς τοῦ Νέου Σταδίου τῆς πόλεως Ρόδου ἐν ἔτει 1930, ἀνευρέθησαν τυχαίως ἑξῶθι τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ σταυρικὴ κολυμβήθρα ⁵. Αὕτη εἶναι κτιστὴ, ἔχει σχῆμα σταυροῦ καὶ καλύπτεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δι' ὑδραυλικῷ κονιάματος (κορασάνου).

1. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ἔ.ἀ. σ. 36 - 40.

2. Αὐτόθι σ. 38 - 39. Α. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse ἔ.ἀ., σ. 208, εἰκ. 14, σ. 209. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 121, εἰκ. 205.

3. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα τῆς Ρόδου, ἔ.ἀ. σ. 39. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ Ἁγίου Ζαχαρίου Ἐλευσίνος (ἐντῶθα σ. 73 κέ.), ὡς καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τῆς κολυμβήθρας τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ.

4. Αὐτόθι σ. 40.

5. G. JACOPI, Recenti scavi nelle isole italiane dell' Egeo, Historia 5, 1931, No 3, σ. 479. Η. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 243.

Τὸ ψηφιδωτὸν ἐστερεώθη καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς Ρόδου. Αἱ ψηφίδες ἐκ τῶν ὁποίων συνίσταται, εἶναι μεγάλου μεγέθους· κοσμεῖται δὲ διὰ διαφόρων γεωμετρικῶν σχημάτων, ἐντὸς πλασίων τοποθετημένων.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω εὐρημάτων ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ἔκειτο παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, πιθανῶς τοῦ 5ου αἰ. Ἡ κολυμβήθρα θὰ πρέπει νὰ ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστηρίου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει πιθανῶς πρόσκτισμα τῆς βασιλικῆς, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἄλλα γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ λείψανα τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ βαπτιστηρίου ἐκαλύφθησαν, ἀτυχῶς, μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν αὐτῶν.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Κῶς (πόλις) - Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής. βαπτιστήριον τέλους 5ου-ἀρχῶν 6ου αἰ. (εἰκ. IX δ).

Νοτιοδυτικῶς τῆς πόλεως Κῶ, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἐκ τοῦ κέντρου αὐτῆς καὶ ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ νεκροταφείου ὑψοῦται κατὰ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, καλούμενος ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ «Ἐφτὰ Βήματα». Οὗτος ἀπετέλει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ φωτιστήριον παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου¹, τὸ ὁποῖον ἔκειτο πλησίον παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τιμωμένης πιθανῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ. Ὅταν ἠρειπώθη ἡ βασιλική, διετηρήθη τὸ βαπτιστήριον, λόγῳ τῆς ἀνθεκτικῆς αὐτοῦ κατασκευῆς.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος πιθανὸν φωτιστήριον εἶναι ἐκτισμένον διὰ λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων, ἐμφανίζει δὲ ἐν κατόψει ἐξωτερικῶς μὲν τετράγωνον σχῆμα (πλευρᾶς 11.60 μ.), ἐσωτερικῶς δὲ κυκλικόν (διαμέτρου 10 μ.). Πρὸς Α αὐτοῦ ἀνοίγεται ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ ἀψίς (χορδῆς 2.95 μ. καὶ βέλους 1.40 μ.). Ἐσωτερικῶς καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ φωτιστηρίου ἀνοίγονται ἰσάριθμοι ἡμικυκλικαὶ κόγχαι (χορδῆς 2.85 μ. καὶ βέλους 1.80 μ.), κατὰ δὲ τὸ μέσον τῆς βορείας καὶ νοτίας πλευρᾶς ἀνοίγεται ἀνὰ μία ὀρθογωνία ἐμβάθυσσις (1.05 × 0.40 μ.).

Ἐντὸς τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχεν ὁμόκεντρος κιονοστοιχία ἐξ ὀκτῶ κίωνων ἀποτελουμένη, ἀπέχουσα τοῦ τοίχου 1.23 μ. Ἐκ τῶν κίωνων αὐτῆς τρεῖς μόνον εὐρίσκονται σήμερον κατὰ χώραν· οἱ ὑπόλοιποι πέντε ἔχουν ἀφαιρεθῆ καὶ ἀντ' αὐτῶν ἔχουν τοποθετηθῆ κτιστοὶ πεσσοὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπιστυ-

1. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Τὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ, ΠΑΑ 1928, σ. 441 - 444. Η. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 47 - 50, εἰκ. 40. Α. ORLANDOS, Les baptistères du Dodécanèse, ἔ.ἀ. σ. 199 - 200, εἰκ. 1, σ. 203 - 204, 206 - 207. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 79, εἰκ. 181.

λίαν. Οἱ κίονες συνάπτονται μετὰ τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου δι' εὐθέων ἐπι-
 στυλίων καὶ μεταξύ των δι' ἡμικυκλικῶν τόξων. Τὸ βάρος τοῦ καλύπτοντος τὸ
 φωτιστήριον χαμηλοῦ κτιστοῦ τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου (διαμέτρου 6.50
 μ.) φέρεται τόσον ὑπὸ τῆς ὁμοκέντρου κιονοστοιχίας, ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν τοίχων
 τοῦ φωτιστηρίου.

Ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος θὰ εὐρίσκετο εἰς τὸ μέσον τοῦ φωτιστη-
 ρίου, ὅπως συμβαίνει συνήθως, ἐξ αὐτῆς ὅμως οὐδὲν λείψανον διατηρήθη.

Πρὸς Δ τοῦ φωτιστηρίου ὑπῆρχεν ὀρθογωνίου σχήματος προθάλαμος (9.60
 × 2.50 μ.), ὁ ὁποῖος ἀπετέλει τὸν προαύλιον ἢ ἐξώτερον οἶκον καὶ ἐκαλύπτετο
 διὰ κτιστῆς ἡμικυλινδρικής ὀροφῆς, μὴ διατηρούμενος σήμερον.

Ἡ βασιλικὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε τὸ βαπτιστήριον τοῦτο ἀνεσκάφη ἐν μέρει
 καὶ κατόπιν ἐκαλύφθη. Πρὸς Β τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου,
 ἀνευρέθησαν λείψανα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῶν κλιτῶν τῆς βασιλικῆς, ἡ
 ὁποία ἦτο ἡ μεγαλύτερα ἐξ ὅλων τῶν γνωστῶν βασιλικῶν τῆς νήσου Κῶ. Ἐπίσης
 ἀνευρέθη ὁ ὀρθογώνιος αὐτῆς νάρθηξ, περατούμενος εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν κόγχην
 πρὸς Ν. Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου αὐτοῦ εἰκονίζονται κἀνθαροὶ καὶ περιστε-
 ραί¹.

Τὸ βαπτιστήριον καὶ ἡ βασιλικὴ ἀικοδομήθησαν μετὰ τὸ ἔτος 469, πιθανῶς
 δὲ περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰ. Ἡ βασιλικὴ ἠρειπώθη κατὰ τὸ
 ἔτος 554².

K P H T H

Α' Ἐξ η κ ρ ι β ῶ μ ἔ ν α β α π τ ι σ τ ῆ ρ ι α

Βυζάρι Ρεθύμνης. βαπτιστήριον ἐν τῇ βασιλικῇ, πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ. (εἰκ.
 X δ-ε).

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΝΔ τοῦ χωρίου Βυζάρι - Ἀμαρίου, τοῦ νομοῦ Ρεθύ-
 μνης καὶ εἰς θέσιν Ἑλληνικά, διεκρίνοντο ἀνέκαθεν τὰ ἐρείπια χριστιανικῆς βα-
 σιλικῆς³, φερομένης ἐπ' ὄνοματι τῆς Παναγίας.

Ἡ βασιλικὴ αὐτὴ, τῆς ὁποίας οἱ τοῖχοι διατηροῦνται εἰς μέγα ὕψος μέχρι
 σήμερον, κεῖται ἐπὶ ἐπιπέδου περιοχῆς, ἥτις γέμει ἐρειπίων. Πρόκειται περὶ

1. L. MORRIGONE, *ξ.α.* σ. 242-243.

2. *Αὐτόθι* σ. 330.

3. G. GEROLA, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τ. II, 1908, σ. 182. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Αἱ ξυλό-
 στεγοὶ παλαιохριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Κρήτης, Πεπραγμένα τοῦ Θ' διεθνoῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου,
 Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α, 1955, σ. 421.

τῶν ερειπίων τῆς βυζαντινῆς πόλεως Συβρίτου, ἥτις παλαιότερον ἔκειτο ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ σημερινοῦ χωρίου Θρόνος - Ἀμαρίου, κατόπιν δὲ μετεφέρθη εἰς τὴν ὡς ἄνω περιοχὴν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος βασιλικὴ εἶναι τρίκλιτος (28.60 × 16.30 μ.) καὶ τὸ ἱερὸν βῆμα αὐτῆς διαμορφοῦται εἰς τρεῖς ἀψίδας¹. Ἐντὸς τῆς κεντρικῆς ἀψίδος περιεκλείετο τὸ σύνθρονον.

Τὸ δάπεδον τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἀποτελεῖτο ἐκ συμπληκτοῦ χρώματος καὶ εἶχε κλίσιν πρὸς Δ. Πρὸ τῆς ἀψίδος αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ἐνδιαφέρουσα ὑπόγειος κατασκευὴ², ἐκτισμένη ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἔχουσα ἐξωτερικῶς μὲν κυλινδρικόν, ἐσωτερικῶς δὲ ὀρθογώνιον σχῆμα (εἰκ. X δ-ε). Αἱ δύο πλευραὶ αὐτῆς, αἱ παραλλήλως πρὸς τὴν ἀψίδα κείμεναι, εἶναι εὐθείαι καὶ μεγάλαι, αἱ δὲ δύο ἕτεραι εἶναι μικρότεραι καὶ καμπύλαι. Τὸ μήκος τοῦ ὀρύγματος αὐτοῦ εἶναι 1.15 μ., τὸ πλάτος 0.65 μ. καὶ τὸ βάθος 0.55 μ. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρίσκονται δύο βαθμίδες (μήκους 1.15 μ., πλάτους 0.17 μ. καὶ ὕψους 0.30 μ.), ὀδηγοῦσαι εἰς τὸν πυθμένα τοῦ ὀρύγματος, τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο δι' ἀσβεστοκονιάματος³. Ἐπειδὴ τὸ ὄρυγμα αὐτὸ ἐμφανίζει ἔλλειψιν ἐνότητος μορφῆς, συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦτο ἐχρησιμοποίηθη εἰς δύο περιόδους διαφόρων. Κατ' ἀρχὰς ὑπῆρχεν ὄρυγμα κυλινδρικοῦ σχήματος (διαμέτρου 1.15 μ.), τὸ ὅποιον ἦτο ἐπενδεδυμένον δι' ὀπτοπλίνθων καὶ ἐχρησίμευεν ὡς θάλασσα⁴. Εἰς μίαν δευτέραν περίοδον τὸ ὄρυγμα μετεσκευάσθη ἀπὸ ἐσωτερικῶς κυκλικῶν εἰς ἐπιμήκεις καὶ μετετράπη εἰς κολυμβήθραν, ὃ δὲ πέραξ χωρὸς εἰς βαπτιστήριον.

Ὑπεστηρίχθη ὅτι τὸ μνημεῖον ἐγνώρισε δύο περιόδους. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον (τέλη 7ου - ἀρχαὶ 8ου αἰ.) ὑπῆρχεν ἐνταῦθα βασιλικὴ ἄνευ συνθρόνου, ἔχουσα πιθανῶς τὴν αὐτὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν εἶχε καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς ἀρχαίας Συβρίτου⁵. Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον (8ος - ἀρχαὶ 9ου αἰ.) προσετέθη τὸ σύνθρονον καὶ μετετράπη ἡ θάλασσα τῆς βασιλικῆς εἰς κολυμβήθραν τοῦ βαπτίσματος⁶. Τότε μετετράπη τὸ ἀνατολικὸν

1. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἀνασκαφὴ βυζαντινῆς βασιλικῆς ἐν Βυζαρίῳ Κρήτης, ΠΑΕ 1956, σ. 250 - 261. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀλοκλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς Βυζαρίου Κρήτης, ΠΑΕ 1958, σ. 243 - 251. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, ΚΧ 13, 1959, σ. 7 - 38.

2. Αὐτόθι σ. 21 - 26, πίν. ΣΤ', εἰκ. 1, 2 καὶ σ. 24.

3. Αὐτόθι σ. 21.

4. Πρβ. Δ. ΠΑΛΑΙΑ, Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, 1952.

5. Τὰ λείψανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς ἀρχαίας Συβρίτου, ἥτοι: λείψανα τοίχων, μαρμάρια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐκτεταμένα ψηφιδωτὰ δάπεδα μετὰ γεωμετρικῶν σχημάτων κ.ά., κεῖνται πέραξ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (13ου αἰ.) τοῦ χωρίου Θρόνος - Ἀμαρίου, Ρεθύμνης. Πρβ. Ν. ΠΑΛΑΙΩΝΑ, ἔ.ά. σ. 421.

6. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ἔ.ά. σ. 37.

τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς εἰς βαπτιστήριον, χωρισθὲν διὰ βήλου ἢ διὰ ξυλίνου φράγματος ἀπὸ τοῦ λοιποῦ χώρου.

Ἡ τοιαύτη χρονολόγησις καὶ ἡ ἀναγωγή τῆς δημιουργίας τοῦ βαπτιστηρίου εἰς τὸν 8ον - 9ον αἰ., νομίζομεν, ὅτι δὲν εὐνοεῖται ὑπὸ τῶν πραγμάτων, διότι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἐπικρατήσας νηπιοβαπτισμὸς ἐπέφερε καὶ τὴν βαθμιαίαν κατάργησιν τοῦ βαπτιστηρίου ὡς ἰδιαιτέρου διαμερίσματος. Ὅθεν πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ μετατροπὴ τοῦ ὄρυγματος — ἀρχικῶς θαλάσσης — τῆς βασιλικῆς τοῦ Βυζαρίου εἰς κολυμβήθραν βαπτιστηρίου ἔλαβε χώραν τὸ ἀργότερον κατὰ τὸν 7ον αἰ. Ἐὰν ὄντως ἡ μετατροπὴ τῆς ἀρχικῶς θαλάσσης εἰς κολυμβήθραν τοῦ βαπτίσματος ἔλαβε χώραν κατὰ τὸν 8ον - 9ον αἰ., τότε εὐρισκόμεθα πρὸ φαινομένου ἐπιβιώσεως τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βαπτιστηρίου καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἢ θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰδικοὶ λόγοι ἐπέβαλον τὴν δημιουργίαν βαπτιστηρίου εἰς τόσον ὀψίμους χρόνους.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ βαπτιστήριον κατεστράφησαν τὸν 9ον αἰ., κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τῶν Ἀράβων, τὸ 824 - 826 μ. Χ., ὅτε οὗτοι κατέλαβον τὴν Κρήτην¹.

Ἐπισκοπὴ Κισάμου, μονόλιθος κολυμβήθρα ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. Χ 5').

Εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ τῆς ἐπαρχίας Κισάμου τοῦ νομοῦ Χανίων ὑπάρχει ἀξιόλογος χριστιανικὸς ναὸς, τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Οὗτος εἶναι ἐξωτερικῶς μὲν τετράγωνος (πλευρᾶς 13.70 μ.), ἐσωτερικῶς δὲ κυκλικὸς (rotonda)².

Ὁ ναὸς οὗτος ἀνηγέρθη ἐπὶ τοῦ χώρου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (18 × 12.20 μ. περίπου) πιθανῶς τοῦ 6ου αἰ.³, ἐκ τῆς ὁποίας διατηροῦνται: τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, κείμενον περὶ τὰ 0.30 μ. βαθύτερον τοῦ σημερινοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, μαρμαρίνη κολυμβήθρα, μαρμαρίνος κίων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἡ πλάξ τῆς ἁγίας Τραπέζης, λείψανα τοίχων κ.ἄ. Παλαιότερον διεσφύζετο καὶ ἐπισκοπικὸς θρόνος⁴ εἰς τὸ βᾶθος τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὁ ὁποῖος δὲν διατρεῖται πλέον.

1. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 37.

2. G. GEROLA, ἔ.ἀ. σ. 68 - 72. Κ. ΛΑΣΣΙΘΩΤΑΚΗΣ, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, ΚΧ 21, 1969, σ. 202 - 208. Ν. ΠΑΠΟΥΔΑΚΗΣ, Ἡ Ροτόντα τῆς Ἐπισκοπῆς Κισάμου, Καστέλλι - Κισάμου, 1971.

3. Ν. ΠΑΛΤΩΝ, ἔ.ἀ. σ. 422.

4. R. POCOCKE, A Description of the East and some other Countries 2, 1, 1745, σ. 247: «About a league to the north - east of Rocca is a village called Episcope, ...; it is a roundbuilding, covered

Ὁ μέχρι σήμερον καλῶς διατηρούμενος κυκλικὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς Κισιάμου ἀνηγέρθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατὰ τὸν 10ον αἰ. Ὁ πυρῆν αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ κυκλικοῦ χώρου (διαμέτρου 5 μ. καὶ ὕψους 7 μ.), καλυπτομένου δι' ἡμισφαιρικοῦ τρούλλου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ἐξωτερικῶς βαθμιδωτῆν διάταξιν καὶ ἀποτελεῖται ἐκ πέντε ὁμοκέντρων στεφανῶν, τῶν ὁποίων ἡ διάμετρος ἐλαττοῦται ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω.

Πρὸς Δ τοῦ κυκλικοῦ πυρῆνος τοῦ ναοῦ κεῖται ὀρθογωνίου σχήματος νάρθηξ (12.20 × 2.80 μ.), καλυπτόμενος δι' ἡμικυλινδρικήσ ὀροφῆσ. Εἰς τὸ νότιον τμήμα τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει σήμερον μονόλιθος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κολυμβήθρα, ἥτις ἀσφαλῶς δὲν εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀρχαίην αὐτῆσ θέσιν. Αὕτη ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, αἱ κεραταὶ τοῦ ὁποίου περατοῦνται ἐξωτερικῶς μὲν εἰς εὐθείας (μῆκους 0.65 καὶ 0.80 μ.), ἐσωτερικῶς δὲ αἱ μὲν στεναὶ πλευραὶ εἰς ἡμικύκλια (διαμέτρου 0.50 μ.), αἱ δὲ εὐρεῖαι εἰς τόξα (χορδῆσ 0.64 μ.). Τὸ ὀλικὸν βάθος τῆσ κολυμβήθρας εἶναι 0.50 μ. Εἰς ἐκάστην τῶν στενωῶν πλευρῶν αὐτῆσ ὑπάρχει ἀνὰ μία βαθμὶς (ὕψους 0.30 μ.).

Ἡ κολυμβήθρα εἶναι σύγχρονος πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικήν βασιλικήν καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ 6ου αἰ. Ἡ βασιλικὴ ἀνηγέρθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸν 6ον αἰ., λόγω τῆσ ὁμοιότητος τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει διασωθὲν τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου αὐτῆσ πρὸς τὸ δάπεδον τῆσ παλαιοχριστιανικήσ βασιλικῆσ τῆσ Σούτας (Σούγιας) - Χανίων, Κρήτης, ἥτις χρονολογεῖται εἰς τὸν 6ον αἰῶνα¹.

Β' Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

Γουλεδιανὰ Ρεθύμνης, βαπτιστήριον τέλους τοῦ 6ου αἰ. (εἰκ. X β).

Εἰς τὴν ὑψηλὴν θέσιν Ὀνουθέ, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ΝΑ τοῦ χωρίου Γουλεδιανὰ Ρεθύμνης, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (31 × 15 μ.)². Αὕτη εὑρίσκεται πλησίον τῆσ θέσεως, ἐνθα ἀνηγέρθη μεταγενεστέρως ναὸς τῆσ Θεοτόκου τῆσ «Κεράσ»³. Ἐντὸς τῆσ ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος περικλείεται ἡμικυκλικὸν σύνθηρον.

with a dome, and is about twenty feet in diameter; it is paved with mosaic and dedicated to St. Michael the archangel. At the east end are the remains of the bishop's throne, and in the portico there is a very particular vase, which probably served for a font».

1. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΣ, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆσ Σούτας, ΚΧ 7, 1953, σ. 357 - 358.

2. Ν. ΠΛΑΤΩΝ, Ἀνασκαφὴ Ὀνουθέ Γουλεδιανῶν Ρεθύμνης, ΠΑΕ 1954, σ. 382· 1955, σ. 303 - 305, εἰκ. 2. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικήσ Βασιλικῆσ Κεράσ Ὀνουθέ Γουλεδιανῶν Ρεθύμνης, ΠΑΕ 1956, σ. 229 - 231, εἰκ. 1.

3. Τοῦ αὐτοῦ, ΠΑΕ 1954, σ. 382.

Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς διεπιστώθησαν διάφορα διαμερίσματα, τὰ ὅποια ὡς ἐκ τῆς θέσεως καὶ τῆς μορφῆς αὐτῶν δύναται νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς οἱ χώροι τοῦ βαπτιστηρίου¹.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκος προεκτείνεται πρὸς Β εἰς μῆκος 11 μ., ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἦτο προσκεκολλημένον διαμέρισμα (9.50 × 3.50 μ.), τὸ ὅποῖον λόγῳ τῆς θέσεως, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς ὁ προαύλιος οἶκος τοῦ βαπτίσματος. Ἀνατολικῶς τούτου ἔκειτο ἕτερον διαμέρισμα (9.50 × 7 μ.), τὸ ὅποῖον ἀπετέλει πιθανῶς τὸ φωτιστήριον, εἰς τὸ μέσον δὲ αὐτοῦ θὰ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα. Τοῦτο ἐπεκoinώνει μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ μιᾶς θύρας, ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς.

Πρὸς Α τοῦ φωτιστηρίου ἔκειντο δύο μικρότερα ὀρθογώνια διαμερίσματα, ἐπικοινωνοῦντα πρὸς ἀλλήλα, πρὸς τὸ φωτιστήριον καὶ τὴν βασιλικήν, τὰ ὅποια δύναται νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἀποδυτήριον καὶ χρισμάριον.

Τὸ δάπεδον τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτετο ἐν μέρει διὰ ψηφιδωτῶν καὶ ἐν μέρει διὰ μικρῶν λίθων καὶ κεραμίων, συνδεδεμένων δι' ἀσβέστου. Τὰ ψηφιδωτὰ δύναται νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ., ὁ δὲ γλυπτὸς διάκοσμος τῆς βασιλικῆς προέρχεται μᾶλλον ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ., ἦτοι ἀνήκει εἰς μίαν δευτέραν περίοδον. Τὸ πιθανὸν βαπτιστήριον εἶναι σύγχρονον πρὸς τὴν βασιλικήν, προερχόμενον ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος².

Πάνορμον Ρεθύμνης, βαπτιστήριον τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. X α).

Νοτιοδυτικῶς τοῦ χωρίου Πάνορμον Μυλοποτάμου, τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης — κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείας παραλίας τῆς Κρήτης — καὶ εἰς θέσιν «Ἁγία Σοφία», ἀπεκαλύφθη τρικλίτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική³ μετὰ ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους εἰς σχῆμα T. Πρὸς Δ αὐτῆς ἔκειτο ὁ νάρθηξ, πρὸ αὐτοῦ δὲ τὸ αἶθριον καὶ διάφορα προσκτίσματα⁴. Τὸ μῆκος τῆς βασιλικῆς μετὰ τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς ἀψίδος εἶναι 32.50 μ., τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς κατὰ μὲν τὰ παστοφόρια εἶναι 23 μ., κατὰ δὲ τὸν κυρίως ναὸν 17 μ. Ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ βήματος περικλείεται σύνθρονον.

1. Ν. ΠΑΑΤΩΝ, ΠΑΕ 1956, σ. 231. Α. KHATCHATRIAN, ἔ.ἀ. σ. 80, εἰκ. 188.

2. Τοῦ αὐτοῦ, ΠΑΕ 1955, σ. 304 - 305.

3. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Μία σημαντικὴ ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψις. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης, ΚΧ 2, 1948, σ. 380 - 393.

4. Ν. ΠΑΑΤΩΝ, Ἀνασκαφὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης, ΠΑΕ 1948, σ. 112 - 127, εἰκ. 1. Τοῦ αὐτοῦ, Αἱ ἔνδοξοι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης, ἔ.ἀ. σ. 424 - 431. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ τῆς ἐν Πανόρμῳ Κρήτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἔ.ἀ. 321 - 326. Α. ORLANDOS, Les monuments paléochrétiens..., ἔ.ἀ. σ. 115.

Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ αἰθρίου ἦσαν προσκεκολλημένα τρία διαμερίσματα, δυνάμενα νὰ ἐρμηνευθοῦν μετὰ μεγάλης πιθανότητος ὡς χώροι τοῦ βαπτιστηρίου¹ τῆς βασιλικῆς. Ἐκ τῶν τριῶν αὐτῶν διαμερισμάτων, τὸ πρὸς Δ κείμενον ἦτο σχήματος σχεδὸν τετραγώνου (5.60×5 μ.) καὶ εἶχε θύραν κατὰ τὴν νοτίαν αὐτοῦ πλευράν, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκοινωνεῖ πρὸς τὴν βορείαν στοάν τοῦ αἰθρίου. Τοῦτο ἀπετέλει πιθανῶς τὸν προαύλιον ἢ ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος.

Ἀνατολικῶς τοῦ προαυλίου οἴκου ἔκειντο δύο ἔτερα ὀρθογωνίου σχήματος διαμερίσματα, ἐπικοινωνοῦντα μεταξύ των καὶ πρὸς τὴν βορείαν στοάν τοῦ αἰθρίου, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλομεν νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ φωτιστήριον καὶ τὸ χρισμάριον. Ἐκ τούτων τὸ μὲν πρὸς Β κείμενον (5×2.50 μ.) ἦτο πιθανῶς τὸ ἀποδυτήριον - χρισμάριον, τὸ δὲ ἔτερον (5×2.30 μ.) τὸ φωτιστήριον, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου θὰ ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα.

Ἡ βασιλικὴ προέρχεται ἐκ τοῦ 5ου αἰ., ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῆς, τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ εὐρεθέντων ἐπιγραφῶν². Αὕτη ἀνηγέρθη, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρης, ἣτις μετετοπίσθη ἐκ τῆς ἀρχαίας πόλεως εἰς τὸ ἐπίνειον αὐτῆς Πάνορμον καὶ κατεστράφη πιθανῶς ὑπὸ τῶν Ἀράβων, κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπ' αὐτῶν, τὸ 824-826 μ.Χ.

Συία Χανίων, βαπτιστήριον μέσων ἢ β' ἡμίσεος 6ου αἰ. (εἰκ. Χ γ).

Ἐπὶ τῆς νοτίας παραλίας τῆς Κρήτης καὶ ἐπὶ τῶν ὀρίων τῶν ἐπαρχιῶν Σελίνου καὶ Σφακίων τοῦ νομοῦ Χανίων, εὐρίσκεται τὸ χωρίον Σούγια³.

Δυτικῶς τοῦ χωρίου καὶ εἰς ἀπόστασιν 125 μ. ἀπὸ τοῦ Λυβικοῦ πελάγους, ἀνεσκάφη τρίκλιτος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ (16.75×12.40 μ.)⁴, ἔχουσα ἡμικυκλικὴν ἀψίδα πρὸς Α, ἐντὸς τῆς ὁποίας περικλείεται σύνθρονον. Κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ἐν πρόσκτισμα, τὸ ὁποῖον ἐχωρίζετο εἰς δύο διαμερίσματα, δυνάμενον νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς τὸ βαπτιστήριον⁵.

1. Ν. ΠΑΑΤΩΝ, Ἀνασκαφὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης, ἔ.ἀ. σ. 120 - 121. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ἔ.ἀ. σ. 322 - 323. Α. ΚΗΤΧΑΤΡΙΑΝ, ἔ.ἀ. σ. 80.

2. Ν. ΠΑΑΤΩΝ, ἔ.ἀ. σ. 127.

3. Τὸ σημερινὸν χωρίον Σούγια κεῖται ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως, ὅπου ἔκειτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πόλις Συία. Ἡ ὀνομασία Σούγια ἀποτελεῖ προφανῶς παραφθορὰν τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος. Κατὰ τὸν ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ, Ἐκ τῶν ἐθνικῶν κατ' ἐπιτομήν, ἔκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΗ, τ. Ι, 1849, σ. 590: *Συία, πόλις μικρὰ Κρήτης, ἐπίνειον οἶσα τῆς Ἐλύρου.*

4. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΝΩΣ, ἔ.ἀ. σ. 337 - 359, εἰκ. 2.

5. Αὐτόθι σ. 345 - 346.

Ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νόρθηκος ἠνοίγετο θύρα, ὀδηγοῦσα εἰς ὀρθογωνίου σχήματος διαμέρισμα (7.10×4.05 μ.), τὸ ὁποῖον ἀπετέλει πιθανῶς τὸ φωτιστήριον. Πρὸς Α αὐτοῦ ἔκειτο ἕτερον ὀρθογωνίου ὠσαύτως σχήματος διαμέρισμα (4.05×2.40 μ.), τὸ ὁποῖον ἐπεκονώνει διὰ μιᾶς θύρας πρὸς τὸ φωτιστήριον, δυνάμενον νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς χρισμάριον. Ὑπὲρ τῆς ἐρμηναίας τοῦ προσκτίσματος τούτου ὡς βαπτιστηρίου συνηγοροῦν τόσον ἡ θέσις του ἐν σχέσει πρὸς τὴν βασιλικήν, ὅσον καὶ ἡ ὅλη διάταξις καὶ μορφή αὐτοῦ.

Ἡ βασιλικὴ καὶ τὸ παρ' αὐτὴν βαπτιστήριον ἀνηγέρθησαν περὶ τὰ μέσα ἢ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 6ου αἰ., ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μορφῆς διασωθέντος κιονοκράνου, τῆς διατάξεως τοῦ συνθρόνου καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ δαπέδου, ἅτινα ἐμφανίζουν ἀκαμψίαν, αὐστηρὸν γραμμικὸν σχέδιον, σχηματοποίησιν καὶ ἔλλειψιν πλαστικότητος¹.

Τόσον ἡ βασιλική, ὅσον καὶ τὸ παρ' αὐτὴν κείμενον πιθανὸν βαπτιστήριον κατεστράφησαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα.

1. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΘΣ, ἔ.ἀ. σ. 357 - 358.

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Dissertation mit dem Thema: «Die frühchristlichen Baptisterien Griechenlands» behandelt alle bis heute im helladischen Raum bekannt gewordenen Baptisterien. Mit Sicherheit sind 52 davon Baptisterien, 18 haben sehr wahrscheinlich als solche gedient und die übrigen 2 sind nur durch literarische Quellen bezeugt.

Die Dissertation ist in folgende Teile gegliedert:

- Teil I. Einführung. Kap. A: Die Spendung der Taufe im Orient in der frühchristlichen Zeit. Kap. B: Typologie der frühchristlichen Baptisterien Griechenlands. Kap. C: Die Taufpiscinen Griechenlands.
- Teil II. Beschreibender Katalog der frühchristlichen Baptisterien Griechenlands: Peloponnes, Zentral-Griechenland, Thessalien, Epirus, Mazedonien-Thrazien, Ägäische Inseln, Kykladen, Dodekanes und Kreta.
- Teil III. Chronologische Kataloge; Typologie der Taufpiscinen; Alphabetisches Register der durch griechische Inschriften bezeugten Vornamen, die von Christen in frühchristlicher Zeit getragen wurden; allgemeine Register, Grundrisse und Tafeln.

Die Ergebnisse aus dieser Forschung sind folgende:

1. Während der ersten zwei Jahrhunderte findet die christliche Taufe in «lebendigem Wasser», dh in Wasser von Quellen, Flüssen, Bächen, in See- und Meerwasser statt. Seit der ersten Hälfte des 3. Jhs werden selbständige Räume als Baptisterien bezeugt. Im 4. Jh wird neben der Basilika das Baptisterium gebaut. Seit der zweiten Hälfte des 4. Jhs finden sich Baptisterien in Griechenland, die neben Basiliken gebaut sind. Die meisten sind jedoch im 5. und 6. Jh entstanden.

2. Das Baptisterium besteht in der Regel aus zwei Räumen: einem Vorraum, in welchem der erste Teil der Taufe stattfand, und einem Hauptraum daneben, in dem das Taufbecken liegt und in welchem der zweite Teil der Taufe vollzogen wurde. Manchmal findet sich noch ein dritter Raum: das sog. Consignatorium, und noch seltener ein vierter: das sog. Katechumenion.

3. Das Baptisterium in seiner Beziehung zur Kirche - liegt für gewöhnlich in der Nähe des Narthex, weil er für die Nichtgetauften reserviert war.

4. Die Grundrisse der Baptisterien Griechenlands zeigen verschiedene Bautypen. Diese sind: dreischiffig, rechteckig, quadratisch, tetrakonchisch, kreuzförmig oder oktagonal. Das Baumaterial sind gewöhnliche Steine und Mörtel, und sie tragen eine Holz- oder Kuppeldecke.

5. Die Taufpiscinen sind meistens aus Ziegelsteinen und wasserdichtem Mörtel gebaut und mit Marmorplatten verkleidet. In der Regel liegen sie in der Mitte des Hauptraumes, damit sich die Zirkulation der Neugetauften um die Taufpiscina herum ermögli- che. Aus dem 6. Jh stammen einige monolithische Taufbecken, die den Übergang zum mittelalterlichen Taufstein bilden.

6. Die Taufpiscinen zeigen verschiedene Formen: kreuzförmig, kreisförmig, quadratisch, oktagon und hexagonal. Die Taufsteine sind zylindrisch oder kreuzförmig.

7. Die Taufspendung war anfangs sehr einfach. Mit der Zeit wird sie reicher gestaltet und es bilden sich verschiedene liturgische Typen heraus. In Griechenland wurde sie nach dem byzantinischem Typus gespendet. Die Taufe war immer mit der Liturgie verbunden, in der die Neugetauften die erste Kommunion empfangen.

8. Der Taufe schloss sich sofort die Firmung an. Dazu diente das sog. Chrismarium oder Consignatorium. Kurz danach fand die Abwaschung statt.

9. Die Taufe wurde durch dreimaliges Unter — und Auftauchen vollendet, wie es aus der Tiefen—, Breiten — und allgemeinen Gestaltung des Taufbeckens ersichtlich wird. Ebenso zeigen dies liturgische und andere Texte. Erwachsenen — und Säuglingstaufe wurde praktiziert. Seit dem Ende des 6. Jhs - Anfang des 7. Jhs herrscht die Säuglingstaufe vor. Daher wird das Baptisterium als selbständiger Raum abgeschafft und durch den Taufstein ersetzt.

10. Das Christentum wurde während der ersten drei Jahrhunderte in nur geringem Masse in Griechenland verbreitet. Seit dem des 4. und besonders im 5. und 6. Jh werden fast alle Einwohner Griechenlands getauft und für das Christentum gewonnen.

11. Die festzustellenden Ähnlichkeiten zwischen den Baptisterien Griechenlands und denen der Ostländer (Kleinasien, Syrien, Palästina) werden aus den zwischen ihnen bestehenden kirchlichen, politischen und kulturellen Beziehungen zu erklären sein. Die Gemeinsamkeiten zwischen den Baptisterien der frühchristlichen Ökumene zeigen eine relative Einheit in der frühchristlichen Kunst, trotz bestehender Eigentümlichkeiten, die durch lokale Traditionen usw. zu erklären sind.

12. Die meisten Baptisterien Griechenlands sind durch die Einfälle der Barbaren im 7. und 8. Jh, wie auch durch Erdbeben, Brandkatastrophen u.a. zerstört worden. Am besten sind die Baptisterien der Dodekanes erhalten. Viele aber harren noch der archäologischen Erforschung.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ἐξηκριβωμένα βαπτιστήρια

4ου αἰῶνος

Ἐπίδαυρος (τέλους 4ου αἰ.)

5ου αἰῶνος

Κόρινθος-Λέχεια, βασιλική Δ (ἀρχῶν 5ου αἰ.)

Σάμος-Ἡραῖον (ἀρχῶν 5ου αἰ.)

Ἄργος-Ἀσπίς, βασιλική Α

Θάσος-Ἐβραϊόκαστρον

Ἐλευσίς-Ἅγιος Ζαχαρίας

Κόρινθος-Ἀκροκόρινθος, βασιλική Α

Μῆλος-Κῆπος, ναὸς Παναγίας

Πάρος-Καταπολιανή

Ρόδος-Μεσαναγρὸς

Ρόδος (πόλις), βασιλικὴ νέου Σταδίου

Σικυῶν

Φίλιπποι Μακεδονίας, Ὀκτάγωνον

Δῖον Πιερίας (μέσων 5ου αἰ.)

Νέα Ἀγχιάλος Θεσσαλίας, βασιλική Α (περὶ τὸ 470)

Νέα Ἀγχιάλος Θεσσαλίας, βασιλική Β (τέλους 5ου αἰ.)

Νεμέα Κορινθίας (τέλους 5ου αἰ.)

Τέλους 5ου - ἀρχῶν 6ου αἰῶνος

Κῶς-Μαστιχάρι (περὶ τὸ 500)

Φίλιπποι Μακεδονίας, βασιλική Α (περὶ τὸ 500)

Λέσβος-Ἄργαλα

Αἰγόσθυνα

Κῶς-Ζηπάρι, Ἅγιος Παῦλος

Κῶς-Ζηπάρι-Καπαμᾶ, Ἅγιος Ἰωάννης

Κῶς-Κέφαλος, Ἅγιος Στέφανος

Κῶς (πόλις)-Δυτικαὶ Θέρμαι

Κῶς (πόλις)-βασιλικὴ Λιμένος

Κῶς (πόλις)-Λάμπη

Κῶς (πόλις)-Ψαλίδι, Ἅγιος Γαβριήλ

Ρόδος-Ἰαλυσός

Στόβοι Μακεδονίας, τετράκογχον βαπτιστήριον

Κάσος-Ἐμπορειὸν

Μῆλος-Γρυπητή, «Τρεῖς ἐκκλησιᾶς»

Ρόδος-Κολύμπια

Σάμος-Κέδρος, Ἅγια Παρασκευή

6ου αἰῶνος

Κόρινθος-Σκουτέλα, βασιλική Γ (ἀ' τετάρτου 6ου αἰ.)

Βραυρῶν Ἀττικῆς (ἀ' ἡμίσεος 6ου αἰ.)

Κάρπαθος-Πηγάδια (πιθανῶς ἀ' ἡμίσεος 6ου αἰ.)

Κόρινθος-Κράνειον, βασιλική Β (500-550/551)

Στόβοι Μακεδονίας, Παλικούρα (μέσων 6ου αἰ.)

Ἄργος-Ἀσπίς, βασιλική Β

Βουθρωτὸν Παλαιᾶς Ἡπείρου

Ρόδος-Ἀρνίθα (β' ἡμίσεος 6ου αἰ.)

Χίος-Ἐμπορειὸν (β' ἡμίσεος 6ου αἰ.)

Δημητριάς-Δαμοκράτια

Κέφαλος Ἀμβρακικοῦ

Κρήτη-Ἐπισκοπὴ Κισάμου

Νάξος-Ἅγιαρσενί, Ἅγιος Ματθαῖος

Ρόδος-Λαχανιά, Ἅγια Εἰρήνη (πιθανῶς τοῦ 6ου αἰ.)

Αἴγινα (πόλις)-Βάρδια (τέλους 6ου αἰ.)

6ου - 7ου αἰῶνος

Φοινίκη Παλαιᾶς Ἡπείρου (τέλους 6ου-ἀρχῶν 7ου αἰ.)

7ου αἰῶνος

Κρήτη-Βυζάρι Ἀμαρίου (πιθανῶς τοῦ 7ου αἰ.)

Ἀμφιβαλλόμενα βαπτιστήρια

5ου αἰῶνος

Κόρινθος-Μπέη, βασιλική Ε
 Κρήτη-Πάνορμον Μυλοποτάμου
 Ὀλυμπος Λαυρεωτικός Ἀττικῆς (μέσων 5ου αἰ.)
 Ἀθήναι, βασιλική Ἀσκληπιείου (περὶ τὸ 450-
 460)
 Κρήτη-Γουλεδιανὰ Ρεθύμνης (τέλους 5ου αἰ.)

Τέλους 5ου - ἀρχῶν 6ου αἰῶνος

Στόβοι Μακεδονίας, βασιλική ἐπισκόπου Φιλίπ-
 που (περὶ τὸ 500)
 Κῶς (πόλις)-Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής
 Χαλκὶς Εὐβοίας, Ἅγία Παρασκευή

6ου - 7ου αἰῶνος

Ἀθήναι, Ὁρολόγιον Κυρρήστου

Θεσσαλονίκη, Ἅγιος Δημήτριος
 Λέσβος-Ἀγλαδερή
 Νάξος-Σαγγάριον, βασιλική Ἁγίου Ἰωάννου

8ου αἰῶνος

Θάσος, σταυρική βασιλική (ἀρχῶν 8ου αἰ.)
 Πήλιον-«Θεοτόκου»
 Συτὰ Κρήτης (μέσων ἢ β' ἡμίσεος 8ου αἰ.)
 Νικόπολις Ἠπείρου, βασιλική Α Δουμετίου
 (550-575)
 Θεσσαλονίκη-Γούμπα (τέλους 8ου αἰ.)

9ου αἰῶνος

Ἐρμιόνη Ἀργολίδος (πιθανῶς τοῦ 9ου αἰ.)

ΜΟΡΦΑΙ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Α' Κτισταὶ κολυμβήθραι

α' Σταυροειδείς κολυμβήθραι

Ἑλευσίς-Ἅγιος Ζαχαρίας

Κάσος-Ἐμπορεῖο

Κέφαλος Ἀμβρακικοῦ

Κόρινθος-Σκουτέλα, βασιλική Γ

Κόρινθος-Λέγαιον, βασιλική Δ

Κῶς-Ζηπάρι, Ἅγιος Παῦλος

Κῶς-Ζηπάρι-Καπαμᾶ, Ἅγιος Ἰωάννης

Κῶς-Κέφαλος, Ἅγιος Στέφανος

Κῶς (πόλις)-βασιλική Λιμένος

Κῶς (πόλις)-Λάμπη

Κῶς (πόλις)-Ψαλίδι, Ἅγιος Γαβριήλ

Κῶς-Μαστιχάρη

Μήλος-Κήπος, ναὸς Παναγίας

Μήλος-Τρυπητή

Νέα Ἀγχιάλος Θεσσαλίας, βασιλική Β

Πάρος-Καταπολιανή

Ρόδος-Ἰαλυσός

Ρόδος (πόλις), βασιλική νέου Σταδίου

Σάμος-Κέδρος

Φίλιπποι, Ὀκτάγωνον

Φοινίκη Παλαιᾶς Ἠπείρου

Χίος-Ἐμπορεῖο

β' Κολυμβήθραι ἐξωτερικῶς κυλινδρिकाὶ

Βουθρατὸν Ἠπείρου (ἐσωτερικῶς σταυροειδής)

Βυζᾶρι Ἀμαρίου Κρήτης (ἐσωτερικῶς ὀρθογώνιος)

Κόρινθος-Ἀκροκόρινθος, βασιλική Α (ἐσωτερικῶς τετράγωνος)

Κῶς (πόλις)-Δυτικαὶ Θέρμαι (καὶ ἐσωτερικῶς κυλινδρική)

Λέσβος-Ἀργαλα (ἐσωτερικῶς σταυροειδής)

Σικυών (ἐσωτερικῶς δεκάπλευρος)

γ' Κολυμβήθραι ἐξωτερικῶς τετράγωνοι

Λιγόσθυνα (ἐσωτερικῶς ἄνω μὲν ὀκταγωνική, κάτω δὲ ἑξαγωνική)

Βραυρών (καὶ ἐσωτερικῶς τετράγωνος)

Ἐπίδουρος (ἐσωτερικῶς κυλινδρική)

Σάμος-Ἡραῖον (ἐσωτερικῶς κυλινδρική)

δ' Κολυμβήθραι ἐξωτερικῶς ὀκταγωνικαὶ

Κόρινθος-Κράνειον, βασιλική Β (καὶ ἐσωτερικῶς ὀκταγωνική)

Νέα Ἀγχιάλος Θεσσαλίας, βασιλική Α (ἐσωτερικῶς, ἄνω μὲν ὀκταγωνική, κάτω δὲ κυλινδρική)

Δῖον Πιερίας (ἐσωτερικῶς σταυροειδής)

ε' Ἑξαγωνικαὶ κολυμβήθραι

Στόβοι Μακεδονίας, τεράκογχον βαπτιστήριον

Β' Μονόλιθοι κολυμβήθραι

α' Σταυροειδείς κολυμβήθραι

Ἐπισκοπή Κισάμου Κρήτης

Ρόδος-Ἀρνίθα

Ρόδος-Μεσσαναγρὸς

β' Κυλινδρικαὶ κολυμβήθραι

Αἴγινα-Βάρδια

Νάξος-Ἀγιαρσενί

Πηγάδια Καρπάθου

Ρόδος-Λαχανιά

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΜΑΡΤΥΡΟΥΜΕΝΑ ΥΠΟ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (4ος - 7ος αίων)*

Ἀβάσκαντος	Δημητρία	Θεοδόσιος	Νικίμπα
Ἀβάστακτος	Δημητριανή	Θεόδουλος	Νίκων
Ἀγαθοκλήης	Δημήτριος	Θεοδόρα	Νουμένιος
Ἀγαθοκλία	Διοινοῖσας	Θεόδωρος	
Ἀγαθόπους	Διονύσιος	Θεόκτιστος	Ἰουλιπιάς
Ἀγαλλίασις, ὁ	Δομνῖνος	Θεοφύλακτος	Ἰονήσιμος
Ἀδαμάντιος	Δουμέτιος	Θωμαδία	
Ἀδριανός	Δυνάτιρα	Θωμάς	Πάνσοφος
Ἀθανάσιος			Πασινήκη
Ἀθηναῖος	Εἰρηναῖος		Πασσασία
Ἀθηνόδωρος	Εἰρήνη	Ἰορδάνης	Παῦλος
Ἀκάσιος	Ἐκκλησιόδωρος	Ἰσιδώρος	Πηγάσιος
Ἀκίνδυνος	Ἐλλάδιος	Ἰωάννης	Πέτρος
Ἀλέξανδρος	Ἐλπιδιανός		Προβάτιος
Ἀλκίσων	Ἐλπίδιος	Καλιμένη	Πρόβος
Ἀμμιανή	Ἐλπίζων	Καλόκερος	Πρόνοια
Ἀναστασία	Ἐόρτιος	Κάρπος	Πρόξενος
Ἀναστάσιος	Ἐπάγαθος	Κέδρων	
Ἀνδρέας	Ἐπαφροδίτας	Κησάριος	Σαβατίων
Ἀνθέμιος	Ἐπικτητιανός	Κλαυδιανή	Σειρίων
Ἀνθοῦσα	Ἐπιφανία	Κοσμᾶς	Σέργιος
Ἄννα	Ἐπιφάνιος	Κοσμία	Σιγίλλιος
Ἀντιοχία	Ἐρενιανός	Κυδόκαρπος	Στεφανία
Ἀντωνίνα	Εὐαγγελῶ	Κυριακός	Στεφανίς
Ἀντωνῖνος	Εὐάρεστος	Κυριδίων	Στέφανος
Ἀριστέας	Εὐγενία	Κώνων	Συμεὼν
Ἀρτεμίδωρος	Εὐλάμπιος		Σύμφωρος
Ἀρτεμίσιος	Εὐπλους	Λεόντιος	Συνέσιος
Ἀρτέμων	Εὐσέβιος	Λεωνίδης	Σωτηρίης
Ἀσκληπιόδωρος	Εὐστοχιανή	Λουκᾶς	Τιμόθεος
Ἀσκληπίς, ὁ	Εὐστόχιος		Τρύφων
Αὐξέντιος	Εὐτυχία		
	Εὐτυχιανή	Μαγιοριανός	Ἰγλάσιος
Βικτωρίνος	Εὐτύχιος	Μακεδονία	Ἰπερεχία
	Εὐτυχος	Μακεδόνιος	
Γεννάδιος		Μαρία	Φαρισμάνιος
Γεννεθλία	Ζωή	Μαρωνιανή	Φίλιππος
Γερμανός		Μαυρίλλα	Φλωρέντιος
Γεωργία	Ἡλίας	Μήλων	Φωτεινή
Γεώργιος	Ἡμέριος	Μιέστης (Μύστης;)	
Γλαύκη	Ἡράκλειος	Μιχαήλιος	Χαρτοκράτης

* Ὁ παρὼν κατάλογος συνετάχθη δειγματος χάριν, χωρίς νὰ ἐπιδιώκεται δι' αὐτοῦ ἐξάντησις τοῦ θέματος, ὅπερ καὶ θὰ ἐξήρχετο τῶν ὄρων τῆς μετὰ χεῖρας μελέτης· ἰδιαίτερος ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν:
α' Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, Ἐπιγραφαὶ Χριστιανικαί, ΑΕ 1929, σ. 150-158.
β' N. BEES, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes. Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, τ. 1.
γ' A. C. BANDY, The Greek Christian Inscriptions of Crete. Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος, τ. 10, 1970.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

	Σύνολον	%
Ι. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ	72	
Α' ΄Εξηκκοβωμένα	52	72,2
Μορφή		
Τρίκλιτα	3	7,8
΄Ορθογώνια	8	21
Τετράγωνα	15	39,4
Τετράκογχα	1	2,6
Κυκλικά	7	18,4
΄Οκταγωνικά	4	10,5
Χρονολογία		
4ου αιώνος	1	1,9
5ου αιώνος	16	30,7
τέλους 5ου - αρχών 6ου αιώνος	13	25
5ου - 6ου αιώνος	4	7,6
6ου αιώνος	16	30,7
6ου - 7ου αιώνος	1	1,9
7ου αιώνος	1	1,9
Προσηρτημένα εις βασιλικάς μετὰ συνθρό- νου	14	26,9
Β' ΄Αμφιβαλλόμενα	18	25
Μορφή		
΄Ορθογώνια	8	50
Τετράγωνα	5	31,2
Κυκλικά	2	12,5
΄Οκταγωνικά	1	6,2
Χρονολογία		
5ου αιώνος	5	27,7
τέλους 5ου - αρχών 6ου αιώνος	3	16,6
5ου - 6ου αιώνος	4	22,2
6ου αιώνος	5	27,7
7ου αιώνος	1	5,5
Προσηρτημένα εις βασιλικάς μετὰ συνθρό- νου	4	22,2

	Σύνολον	%
Γ' Γνωστά ἐκ φιλολογικῶν πηγῶν	2	2,6
II. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΚΟΛΥΜΒΗΘΡΑΙ		
Κτισταὶ	37	84
Μονόλιθοι.....	7	15,9
Μορφή		
Σταυροειδεῖς	25	59,8
Κυλινδρικοὶ	10	22,7
Τετράγωνοι	5	11,3
Ὀκταγωνικοὶ	3	6,8
Ἑξαγωνικοὶ	1	2,2
ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΓΝΩΣΤΑ ΕΞ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ		
Ἑλληνικὰ ὀνόματα	92	62,5
Καθαρῶς χριστιανικὰ ὀνόματα	24	16,1
Λατινικὰ ὀνόματα	19	12,9
Ἑβραϊκὰ ὀνόματα	12	8,1

ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

- δέτωμα 89
 Ἐθῆναι 41
 — Ἀγορανομεῖον 76
 — Ἀκρόπολις 74
 — Ἀσκληπιεῖον 74
 — Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ 75
 — Ὁρολόγιον Ἀνδρονίκου Κυρρήστου 75
 Ἐθηνᾶς ναὸς 127
 Ἐλαίου νῆσοι 103
 Ἐγίνα-Βάρδια 70
 Ἐλεόθενα 39, 71
 Ἐγυπτὸς 6
 Ἐθέρια 7
 εἶθριον 81, 83, 91, 112
 Ἐκροκόρινθος 61
 ἐκρωόμενοι 19, 20
 Ἐκκλησία (Ἰταλία) 49
 Alabanda Καρίας (Μ. Ἀσία) 40
 Ἐλβανία 86, 88
 Ἐλγερία 42
 ἐλεκτροφορῶν 13
 Elvenares (Ἰσπανία) 44
 Ἐμάρι Ρεθύμνης 132
 Ἐμβρακικὸς κόλπος 87
 ἐμύηται 20
 ἀναδεκτὸς 15
 ἀνάδοχος 15
 Ἐναστάσεως ναὸς (Ἱεροσόλυμα) 34
 Ἐνδρονίκου Κυρρήστου, Ὁρολόγιον 75
 ἀντηρίδες 83
 Ἐντιμάχεια Κῶ 118
 Ἐντιόχεια (Συρία) 18, 45
 Enwas (Παλαιστίνη) 54
 ἐπόδισις 48
 ἐποδυτήριον 32, 60, 61, 63
 ἐπόκρυψις μυστηρίων 20
 Ἐπόλλωνος ναὸς 58
 ἐπόλουσις 28, 81
 ἐπόλουτρον 29
 Ἐπόστολοι 98
 Ἐποστόλων, Ἅγιον, ναὸς 92
 ἀπόταξις Σατανᾶ 3, 12, 21, 22, 39
 Arab-Hissar Καρίας (Μ. Ἀσία) 40
 Ἐραβεσ 137
 Ἐργαλα Λέσβου 35, 103
 ἐργολιθοδομὴ 88
 Ἐργος-Ἄσπις 43, 44, 48, 58, 59
 Ἐριστείδης, πρεσβύτερος 102
 Ἐρκάδιος 98
 Ἐρνίθα Ρόδου 41, 126
 Ἐρτέμιδος ναὸς 72
 Ἐρτεμιδίου ἐπιγραφή 89
 Ἐρτεμισίου ἐπιγραφή 74
 ἀσβεστοκονίαμα 88, 125
 ἄσβεστος 52
 Ἐσία, Μικρὰ 6, 17, 40
 Ἐσκληπιεῖον 75
 Ἐσκληπιεῖον ναὸς 60
 ἀστράγαλος 78
 Ἐσφενδίου Κῶ 117
 Ἐττική 72, 76
 Ἐστρία 6
 Ἐτοκρατορία Βυζαντινὴ 44
 ἀφορκισμοὶ 3, 20
 Ἐφρικὴ 38
 Ἐφροδίτης ναὸς 61
 Ἐχαΐα 7
 ἔψις 31, 33, 36
 βᾶθρον 97
 Βαθὺ Σάμου 105
 Βάκχος, Ἅγιος 98
 Βαλκανικὴ 6
 βάλσαμον 23
 βάπτισμα, γενικῶς 11
 — ἀνδρῶν 25
 — ἰσθενῶν 22, 82
 — γυναικῶν 24, 25
 — διὰ τριῶν καταδύσεων 3, 17, 25
 — εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος 17, 25
 — εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ 17
 — ἐγγλίκων 3, 54
 — καθαρῶν ὕδατος 22, 23
 — νηπίων 54, 82
 — παιδίων 22, 25
 — τὰ πρὸ τοῦ βαπτίσματος 19
 — ἀναβολὴ 3

- βυζαντινός τύπος 18
 — λειτουργικοί τύποι 16, 17
 — συριακός τύπος 17
 — χρόνος τελέσεως 13
 βαπτιστήρια, κυκλικά 31, 42
 — δικταγωνικά 31, 47, 49
 — ὀρθογώνια 31, 34
 — τετράγωνα 31, 37
 — τετράγωνα, περιβαλλόμενα ὑπὸ διαδρόμων 39, 118
 — τετράκοιχα 31
 — τρίκλιτα 31, 32, 33, 41
 — σύμβολα 25
 βαπτιστήριον, ἄσυλον 31
 βαπτιστηρίου, θέσις 30
 — κτήτωρ 76, 126
 — μορφή 31
 Βαρβεριανὸν Εὐχολόγιον 18, 29
 Βάρνα (Βουλγαρία) 39
 Beth Yerah (Παλαιστίνη) 129
 βῆλον 64, 80, 82, 101, 134
 Βικαριᾶτον Ἰδλυρικοῦ 7
 Βοσνία 49
 Βόστρα 98, 129
 Βουθραῶν Παλαιᾶς Ἡπείρου (Ἄλβανία) 43, 44, 86, 87
 Βραυρών 43, 44, 72
 βυζαντινὰ μνημεῖα Ἑλλάδος 8
 Βυζάρι Ἀμαρίου, Ρεθύμνης 57, 132, 134
 Γαλατία 6, 38
 Γαλλία 46
 γεισίποδες 89
 Γέρασα (Παλαιστίνη) 34
 Γερμανία 6, 38
 Γεροσκήπου Κύπρου 41
 Γεωργίου, Ἁγίου, ναὸς 98
 Γιουγκοσλαβία 49
 Γουλεδιανὰ Ρεθύμνης 135
 γρανίτης 86
 caldarium 120
 consignatorium 3, 27
 Δαλματία 6, 47
 Δαμοκράτεια 9, 79
 δάπεδον, ἐκ πλακῶν 103, 115
 — ἐκ πηλίνων πλακῶν 110
 — ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν 116
 — ἐξ ἀββεστολιθικῶν πλακῶν 105
 — ψηφιδωτὸν 77, 86, 90, 93, 98, 108, 112, 114, 116, 120, 128, 131, 134
 Δάσιος, ἅγιος 21, 22
 δεξαμενὴ 72
 Δημητριάς Θεσσαλίας 35, 79, 81
 Δημητρός Ἱερὸν 73
 Δημήτριος, Ἅγιος 90, 99
 Δημητρίου, Ἁγίου, τάφος 100
 Διαβόλου κράτος 39
 διακονικὸν 4, 98
 διάκασμος, γλυπτὸς 81, 136
 — γραπτὸς 116, 124, 126
 — φυτικός 126
 διάφραγμα 127
 Δῖον Πιερίας 35, 91
 Διός, ναὸς 66
 Δουμέτιος 90
 Δούρα Εὐρωπὸς 35
 δρύφακτον 90
 Δωδεκάνησος 113, 114
 Δωρόθεος, Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης 102
 Ἐβραϊκόαστρον Οἴσου 43, 44, 92
 εἰδωλοατρεία 3
 Εἰρήνη, ἅγια 126, 129
 Ἐκκλησία, ἐπίσκοπος 114
 ἔλαιον, ἅγιον 73
 — ἐποριστὸν 23, 53, 54
 — χρίσως 24
 ἔλαιοτριβεῖον 77
 Ἐλβετία 6, 40
 Ἐλενη, ἅγια 112
 Ἐλευθέρα Ρεθύμνης 137
 Ἐλευθέρης, ἐπισκοπὴ 137
 Ἐλευσίς 40
 — Ἅγιος Ζαχαρίας 73
 ἔλιξ, ἰωνικὴ 78
 Ἐλληνικά, θέσις, Βυζάρι Ἀμαρίου, Ρεθύμνης 132
 Ἐμμαούς (Παλαιστίνη) 54
 Ἐμπορεῖο Κάσου 53
 — Χίου 45, 106
 ἔμπυσις Διαβόλου 39
 ἐξέδρα 97
 ἐξορκισμοί 3, 20
 ἐξωνάρθηξ 35
 ἐξώτερος οἶκος βαπτίσματος 3
 ἐπιγραφή 57, 129, 130, 137
 — ψηφιδωταὶ 98
 ἐπιγραφή, κτητορικὴ 102
 Ἐπίδαυρος 8, 30, 33, 57, 60
 ἐπιδρομαί, βαρβαρικά 7, 81
 — σλαβικά 81
 ἐπίκρανον 111
 ἐπισκοπεῖον 69

Ἐπισκοπὴ Κισάμου, Χανίων 134
 ἐπιστόλιον 111, 131, 132
 ἐπιφοίτησις, ἄγιου Πνεύματος 22
 ἐπορκισμοὶ 20, 21
 ἐπορκιστὴς 21
 Ἐρμιόνη Ἄργολίδος 68
 ἐσθῆς, ἐμφώτειος 27, 29
 — φωτοειδῆς 27
 Ἐσρα (Συρία) 49, 98
 ἐστία 84
 Εὐδοκία, αὐτοκράτειρα 98
 Εὐπρεπείας, ἄγιας, ναὸς 103
 Εὐχαριστία, θεία 12, 14, 28, 87
 Ἐφεσος 17, 39
 «Ἐφτὰ Βήματα» Κῶ 131

Formula Hormisdæ 102
 frigidarium 119

Garizim (Παλαιστίνη) 36
 Gül-Bakhchê (Μ. Ἀσία) 40

Ζηπάρι-Κῶ, Ἅγιος Παῦλος 40
 — Καπαμᾶ, Ἅγιος Ἰωάννης 40, 43, 46

Ἡπειρος 7, 86, 90
 Ἡραῖον Σάμου 37, 104

θάλασσα, ἐκκλησίας 133, 134
 Θάσος 92, 98
 Θεόδωρος, Ἅγιος 109
 Θεοτόκος, Κερά 135
 Θεοτόκου, Κοίμησις 130
 «Θεοτόκου», Πηλίου 85
 Θεοφάνεια 13, 14, 54
 Θέρμα 41, 42
 θέρμανσις ὕδατος 87
 θεσμοφόριον 92, 113
 Θεσσαλία 7, 14, 35
 Θεσσαλονίκη 17, 79, 94, 99, 100, 102
 Θρόνος Ἄμυρίου, Ρεθύμνης 133
 θρόνος ἐπισκοπικὸς 70, 134
 θυρόφυλλα 84
 θωράκιον 63, 68, 74, 77, 108, 120, 127

Ἰαλυσοὶ Ρόδου 36, 53
 Ἰανουάριος 102
 Ἰεροκλῆς 87
 Ἰεροσόλυμα 17, 34, 36, 42
 Ἰλλυρικὸν 7, 17, 21, 22
 Ἰνδικτιῶν 129
 Ἰορδάνης ποταμὸς 14

Ἰουστινιανὸς Α' 70, 111, 112
 Ἰουστίνος Β' 86, 127
 Ἰσπανία 6, 44
 Ἰστρία 6
 Ἰταλία 6, 38, 50
 ἰχθὺς 128
 Ἰωάννης, Ἅγιος 118
 — ἐπίσκοπος 102, 125
 — Β', Πατριάρχης Κωνσταντινου-
 πόλεως 102
 — Πιρόδρομος 11
 — Τσιμισκῆς 60
 Ἰωάννου, Ἁγίου, ναὸς 61

καθέδραι κατηχητῶν 97
 κάλαθος 93
 Καλλονὴ Λέσβου 107
 καμάρα 111
 κἀνάθαρος 93, 132
 Καπαμᾶ Κῶ 117
 Κάρπαθος-Πηγάδια 113
 Κάσος-Ἐμπορεῖο 114
 Καταπολιανὴ Πάρου 51
 Κατερίνη 91
 κατήχησις 15, 16, 17, 19
 κατηχητὰ 97
 κατηχομενεῖον 20, 45, 63, 64, 83, 97, 101, 105,
 106, 107, 120
 κατηχούμενοι 3, 19, 21, 23, 28, 30, 45
 κατώφλια μαρμαρίνα 84
 Καύκασος 6
 Κεγχρεαὶ 62
 Κέδρος Σάμου 36, 105
 κέραμοι 116
 Κέρκυρα 86
 Κέφαλος Ἀμβρακικοῦ 87
 Κέφαλος Κῶ, Ἅγιος Στέφανος 40
 Κήπος Μήλου, ναὸς Παναγίας 51
 Khirbet el Kerak (Παλαιστίνη) 129
 κιβώριον 89, 105, 110
 κίονες 130
 κιονόκρανα 59, 68, 77, 114, 120, 130
 κιονόκρανον, κορινθιακὸν 78
 κιονοσταχία 98, 121
 κισσοῦ, φύλλα 125
 Κλεισοῦρα (Δαλματία) 36
 κλιβάνος 82
 κλίμακες κολουμβήθρας 26
 κόγχη τυφλῆ 71
 Κοιμήσεως Θεοτόκου, ναὸς 108
 Κοικάριον Σάμου 105
 κολουμβήθρα, δευτέρα 29, 53, 81

- έξαγωνική 52
- κτιστή 51, 52
- κυλινδρική 52
- μονόλιθος 52
- όκταγωνική 52
- πολυγωνική 52
- σταυροειδής 52
- τετράγωνος 52
- κολυμβήθρας, βαθμίδες 51
 - θέσις 51
 - κατασκευή 51
 - μορφή 52
- κορασάνι 52, 60, 63, 73, 82, 89, 119, 120, 122, 130
- Κόρης Ιερών 73
- Κορινθία 66
- Κορινθιακός κόλπος 67, 71
- Κάρινθος 17, 50, 53, 61, 62, 64, 65
 - Κράνειον 33
 - Λέγαιον 42, 50
 - Μπέτη 69
 - Παλαιά 64
 - Σκουπέλα 39
- κόσμημα, αλυσιδωτόν 116
- κρατήρ 128
- κρήνη, άρχαία 75
- Κρήτη 132, 137
- κρύπτη 100
- κτίσις, καινή 46
- Κυλλάδες 108
- Kum-Burnü, άκρωτήριο Κω 122
- Κυριακή, Βαίων 79
- Κωνσταντίνος Γ' 60
 - Μέγας 112
- Κωνσταντινούπολις 6, 18, 49, 70, 98, 102, 127
- Κώς-Ζηπάρι, Άγιος Παύλος 115
 - Καπαμζ 117
- Κώς - Κέφαλος, Άγιος Στέφανος 118
- Κώς Μαστιχάρη 49, 124
- Κώς (πόλις) Άγιος Γεώργιος ό Βαπτιστής 131
 - Δυτικά Όθέρμα 39, 54, 119
 - Δάμπη 51, 122
 - Λιμνή 40, 43, 46, 121
 - Ψαλίδι, Άγιος Γαβριήλ 37, 123
- Λαγονήσι 76
- λαμπαδηφορία νεοφωτιστών 28
- λαμπαδηφορούντες 51
- Λατεραών 44, 45
- Λειτουργία, θεία 27, 28
- λείψανα μαρτύρων 43
- Λεόντιος, Άγιος 98

- λεοντόποδες 74
- Leptis Magna (Τριπολίτις-Άφρική) 38
- Λέσβος, Άρχαία 103
 - Άγλαδερή 107
- Λέγαιον 53, 65
- Λιβύη 49
- λευχειμονούντες 51
- Λεωνίδης, μάρτυς 65
- λίβελλος 102
- Λιβυκόν πέλαγος 137
- Loggia Κω 121
- λουτρόν, ρωμαϊκόν 99

- Μακεδονία 7, 90, 93, 95, 96
- Μαλαθριά Κατερίνης 91
- Μάλατα 92, 97
- Μάρκου, Άγίου, βασιλική 103
- μαρμαροθέτημα 63, 82, 97, 120
- μαρτύριον 41, 42, 43, 47, 49
- Μαστιχάρη - Κω 49, 124
- Ματθαίου, Άγίου, ναός 110
- μαυσαλείον 41, 42
- Μεδιόλανα (Ίταλία) 44, 47
- Μεσσοποταμία 6, 35
- Μήλος-Κήπος 8, 39, 108
 - Τρυπητή 109
- Μιλώνον (Ίταλία) 50
- Μιχαήλ, Άρχαγγέλου, ναός 134
- μόλυβδος 83
- μονογραφήματα Χριστού 127
- Μουσειών Ρόδου 131
- Μυλοπόταμον Κρήτης 136
- μύρον 23, 27
 - άγιον, 29

- Ναβαύ (Παλαιστίνη) 36, 129
- Νάζος 110
 - Άγιαρσενί 110
 - Σαγγρίον 113
- ναός, ειδωλοκρατικός 123
- νάρθηξ 30, 81
- Ναύπακτος 87
- Ναυπάκτου, Μητρόπολις 87
- Νέα Άγγιάλος 8, 36, 37, 38, 51, 81, 82, 84
- Νεμέα-Κορινθίας 40, 66
- νεοφώτιστοι 28, 29, 32, 51, 53, 81
- Nerezi (Βοσνία-Γιουγκοσλαβία) 49
- νηπιοβαπτισμός 4, 134
- νησίς, ιερά 26, 112
- νηστεία πρό του βαπτίσματος 13
- Νικολάου, Άγίου, ναός 112
- Νικοπόλεως, Μητρόπολις 87
- Νικόπολις Ήπείρου 87, 90

νόμισμα 57, 60
— χρυσοῦν 70
νομφαῖον 42

Ξυλίνη ὄροφῆ 91
ξύλινον φράγμα 101, 134

Ἰοκράτων Φιλίππων 39, 96, 98
δοκτώ, συμβολικὴ σημασία 46
Ἰολυμπος Λαυρεωτικός 76
ὁμολογία πίστεως 3, 17, 24
ὁμφαλὸς 63
ὄνοματογραφία κατηχουμένων 15, 19, 20
ὄνοματοθεσία 15, 16
ὄνόματος ἀλλαγὴ 16
Ἰουθὲς Γουλεδιανῶν, Ρεθύμνης 135
ὀπτόπλινθοι 51, 61, 72, 73, 80, 82, 92, 100,
116, 117, 122
ὄρθομαρμάρωσις 72, 83, 84, 85, 95, 97, 120
Ἰορμισθας, Πάπας 102
Ἰορος Ἐλαιῶν (Παλαιστίνη) 35
ὄστρακα πήλινα 115

Παλαιὰ Διαθήκη 46
Παλαιστίνη 5, 6, 17, 25, 34, 36, 39, 129
Παλικούρα-Στόβοι 48, 49, 94
Παναγίας, ναὸς 85, 114, 132
Πανάγιος Τάφος 42
Πάνιον ὄρος, Ἀττικῆς 76
Πάνορμον Μυλοποτάμιου, Ρεθύμνης 136, 137
Παρασκευῆς, Ἁγίας, βασιλικὴ 77, 105
παραστάδες 88, 90, 111
Parentium (Ἰστρία-Γιουγκοσλαβία) 50
Πάρος-Καταπολιανή 8, 33, 11
παστοφόρια 88, 101, 107, 136
Πάσχα 13, 19, 54
Παῦλος, Ἀπόστολος 95, 115
πεζούλιον 69, 95, 97, 125
πειθαρχία ἀπορρήτου 20
Πελοπόννησος 58
Πεντηκοστὴ 11, 33
περικεντροὶ ναοὶ 4, 7
περιστέρα 132
πесоὺς 64, 78, 95, 96, 97, 108, 111, 131
Πέτρος, Ἀπόστολος 11
— Ἀρχιερεὺς 84
Πηγάδια Καρπάθου 113, 114
Πήλιον 85
Πιερία 91
πλίνθος 71, 73
πλοχμὸς 116, 125
πρεσβυτέριον 68

προαύλιος οἶκος βαπτίσματος 3, 12, 21, 23, 33
κέ.
πρόθεσις 98
προκονηθῆσον μάρμαρον 97
Προμύριον Πηλίου 85
πρόπυλον 69, 83
πρόσκτισμα 3, 4, 30, 31, 57, 59
προχοῆ 77
πρόχους, πηλίνῃ 71, 73
πηγὴν 93, 125
Πύλη Ἁγίου Ἰωάννου, Ρόδου 130
Πυργὶ Χίου 106
Πύργος Ἀνέμων, Ἀθηνῶν 75
πυρκαϊὰ 85
πυρολατρικοὶ ναοὶ 38
Πύρρα Λέσβου 107
πωρόλιθοι 106, 111

Ραβέννα 48, 114
Räs Siäga (Παλαιστίνη) 36, 129
Ρεθύμνης, νομὸς 132
Reims (Γαλλία) 46
Riva San Vitale (Ἑλβετία) 49
Ρόδος-Ἀρνίθα 126
— Ἰαλυσοὺς 127
— Κολύμπια 128
— Λαχανιά 129
— Μεσαναγρὸς 129
— Στάδιον 130
rotonda 134
Ρωμανὸς 60
Ρώμη 44, 45, 102
— Ἁγιος Στέφανος 38

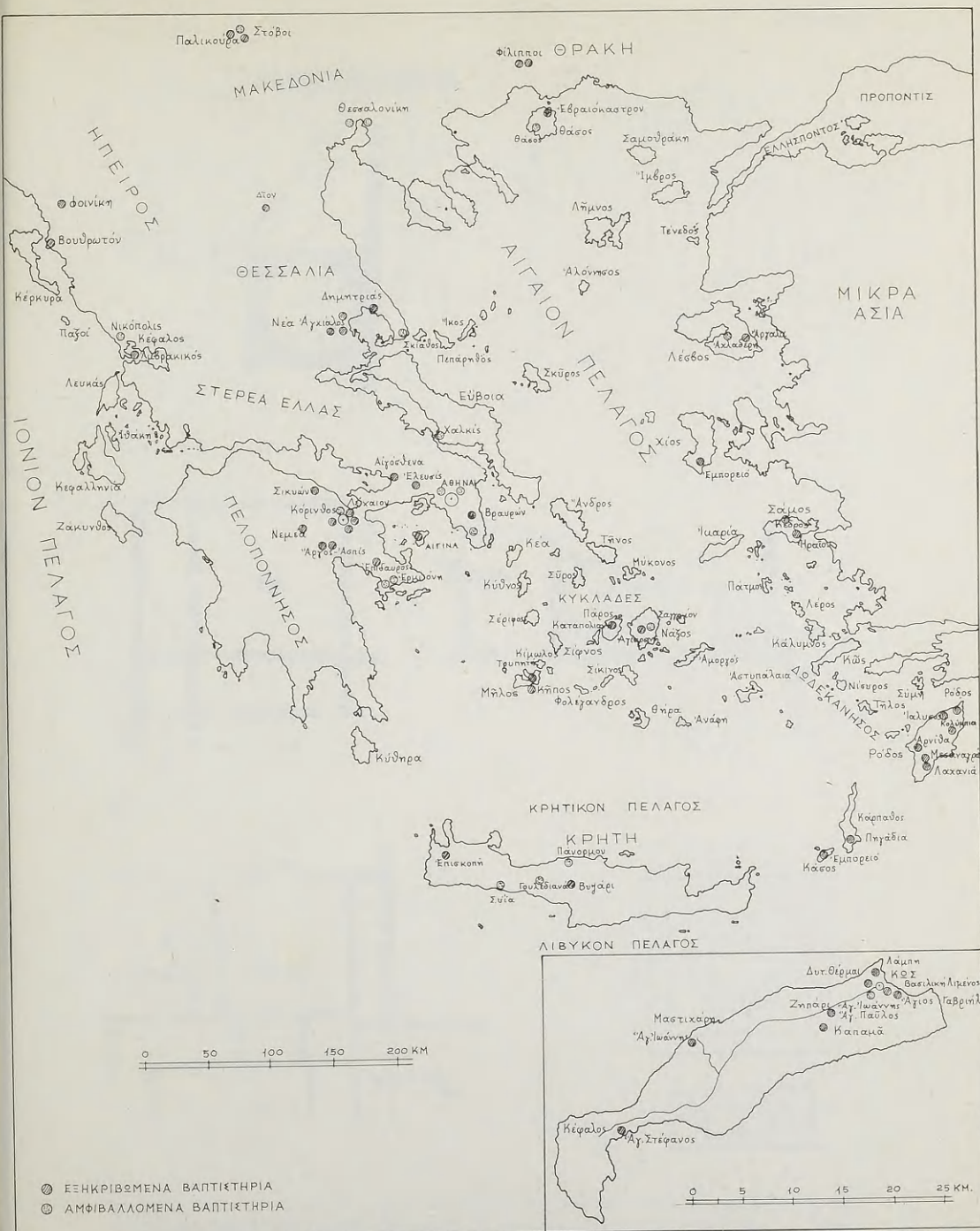
Σάββατον, Μέγα 19, 54
Saint-Aquilin (Μιλάνο-Ἰταλία) 50
Saint-Maurice d' Agaume (Ἑλβετία) 40
Saint-Rémy (Γαλλία) 49
Σάκκος 93
Σάμος 104, 105
— Κέδρος 105
Santa Maria Maggiore (Ραβέννα) 114
Σαράντα, Ἁγιοὶ (Ἀλβανία) 88
Sbeita (Παλαιστίνη) 54
σεισμὸς 7, 56, 102
Σελίνου ἐπαρχία, νομοῦ Χανίων 137
Σέργιος, ἅγιος 98
σήματα πλίνθων 90
Σηπιάς ἄκρα-Πηλίου 85
Σίδη Παμφυλίας (Μ. Ἀσία) 53
Σικυὼν 37, 67
Σισίνιος 79
Σικανδάριον 122

- σκευοφυλάκιον 4
 Skhira (Τύνις) 33
 Σκιάθος 79
 Σκουτέλα Παλαιᾶς Κορίνθου 64
 σλαβικαὶ ἐγκαταστάσεις 8
 — ἐπιδρομαὶ 81
 Σλάβοι 79
 Σμύρνη 40
 Σοφία, αὐτοκράτειρα 86
 Σοφίας, Ἁγίας, ναός (Κωνσταντινούπολις) 127
 σπῆλαιον 75
 σταυρὸς Μάλτας 92, 97
 Στερεὰ Ἑλλάς 70
 στοὰ 91
 Στόβοι Μακεδονίας 41, 93, 94, 101
 στολή βαπτίσματος 14
 — ἱερὰ 14
 — χρυσοῦφαντος 14
 Σύβριτος Ἁμαρίου, Ρεθύμνης 133
 Συρία (Σούγια), Χανίων 135, 137
 σύμβολον Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως 25
 — πίστεως 19
 Συμεὼν Στυλῆτης, Ἅγιος 45
 σύνθρονον 59, 70, 72, 77, 83, 84, 95, 118, 119,
 124, 133, 135, 136, 137
 σύνοδος Πενθέκτη ἡ ἔν Τρούλλω 13
 σύνταξις εἰς Χριστόν 3, 12, 21, 22
 Συρία 5, 6, 17, 25, 34, 39, 49, 98
 Σφακιά 137
 σφραγίς 27
 σχιστόλιθος 106
 σωλὴν μολύβδινος 97
 τάρφος 92, 100
 ταφὴ 128
 τείχη 98
 τεκές 76
 Τελεστήριον Δήμητρος 113
 τελετουργοὶ βαπτίσματος 14
 τέμπλον 68, 71
 Τεσσαρακοστή, Μεγάλῃ 19
 τεταρτοσφαιρίον 117, 125
 Τηγάδι Σάμου 105
 Tighirt (Ἁλγερία) 42
 τοιχογραφία 72, 82, 100
 Τούμπα Θεσσαλονίκης 94, 100
 Τρέβηρα Γαλατίας (Δ. Γερμανία) 48
 τρίκογχον 72
 Τριπολίτις (Ἀφρική) 38
 τριχοκουρία 28
 τροῦλλος 59, 115
 Τύνις (Ἀφρική) 33
 ὕδατος, δεξαμεναὶ 100
 — θέρμανσις 99
 ὕδραυλικὸν κονίαμα 51, 52, 71, 89, 104, 130
 ὕδωρ βαπτίσματος 22
 — ζῶν 12, 30, 75
 — θερμὸν 22, 82, 87
 ὑπόκαυστον 87, 99
 φαλόνιον 15
 φιάλη 97
 Φιλέρημος Ρόδου 127
 Φίλιπποι Μακεδονίας 35, 49, 95, 96
 — Ὀκτάγωνον 39
 Φίλιππος, ἐπίσκοπος 94
 Φιλίππου, ἐπισκόπου, βασιλικὴ 94, 101
 Φιλιππούπολις 41
 Φοινίκη Παλαιᾶς Ἡπείρου (Ἀλβανία) 35, 88
 Φράγχοι 78
 φρεάτιον 85
 Φωτεινὴ, Ἁγία 70
 φωτιζόμενοι 19, 20
 φωτιστήριον 3, 12, 28, 33, 34, 35 κέ.
 Χαλκίς Εὐβοίας 77
 Χανιά Κρήτης 137
 Χανίων, νομός 134
 χάρις, θεία 43
 Χεβρών (Παλαιστίνη) 36
 Χίος 106
 χορδὴ 97
 χρίσις 48
 — διὰ μύρου 23
 — πρὸ τοῦ βαπτίσματος 23
 χρίσμα, 3, 26
 χρισμάριον 3, 27, 32, 45, 60, 61, 63, 68, 103,
 105, 118, 120, 127, 136, 137
 ψηφιδωτὰ δάπεδα 61, 68, 69, 71, 72, 81, 111,
 119, 124, 125, 132
 — ἐντοιχία 97, 98
 ψηφιδωτὴ παράστασις 87
 Ventimiglia Λιγουρίας (Ἰταλία) 50
 Zara Δαλματίας (Γιουγκοσλαβία) 47

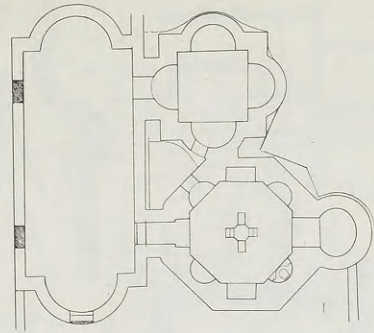
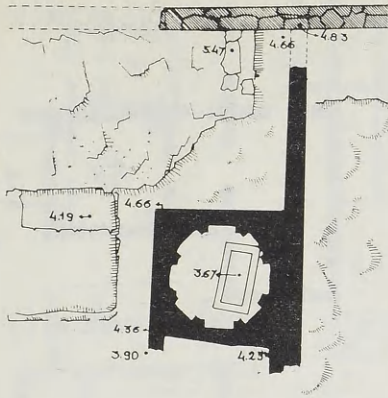

0010046063

Αρχαιολογική Εταιρεία

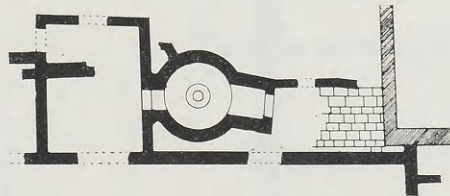
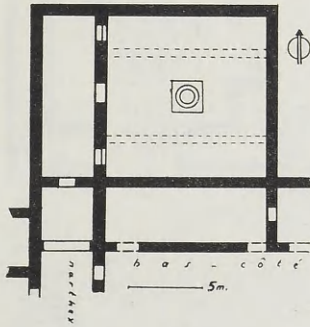

Αί θέσεις τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν παλαιοχριστιανικῶν βαπτιστηρίων τῆς Ἑλλάδος.

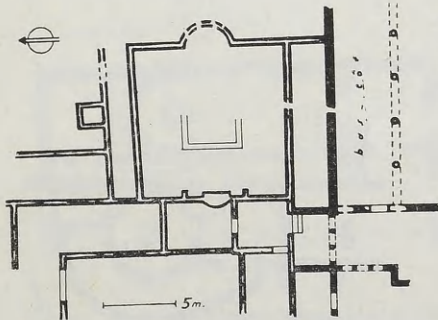
β

α

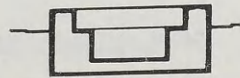
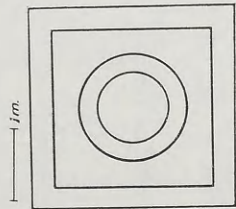

δ

γ

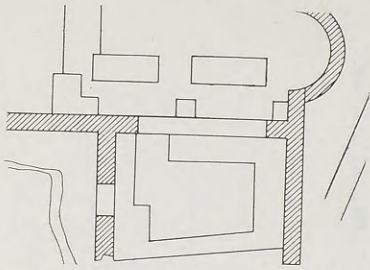

ε

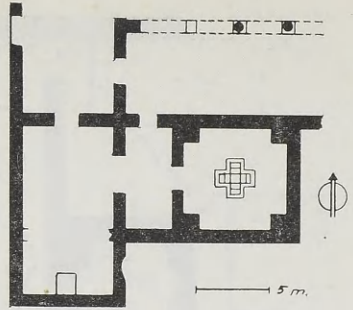

ζ'

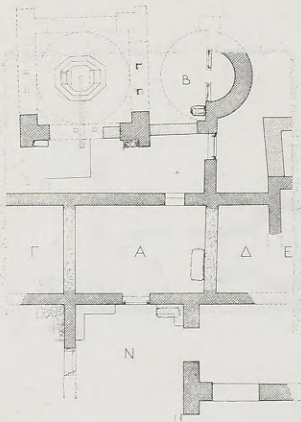
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ: α. "Αργος-² Ασπίς, βαπτιστήριον βασιλικής Α. β. Κόρινθος-Λέαιον, βαπτιστήριον βασιλικής Δ. γ. "Επίδαυρος, βαπτιστήριον βασιλικής "Ασκληπείου. δ. "Αργος-² Ασπίς, βαπτιστήριον βασιλικής Β. ε. "Ερμιόνη "Αργολίδος, βαπτιστήριον. ζ'. "Επίδαυρος, κάτοψις και τομή κολυμβήθρας βασιλικής "Ασκληπείου.

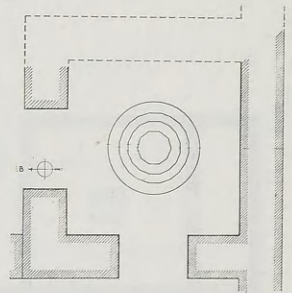
α

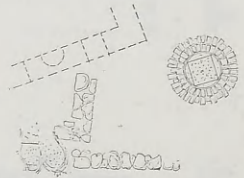
β

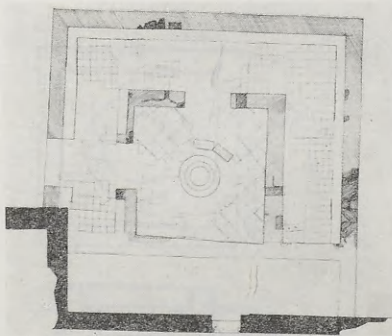
γ

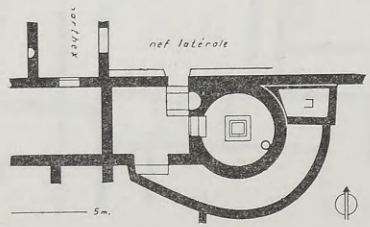
δ

ζ'

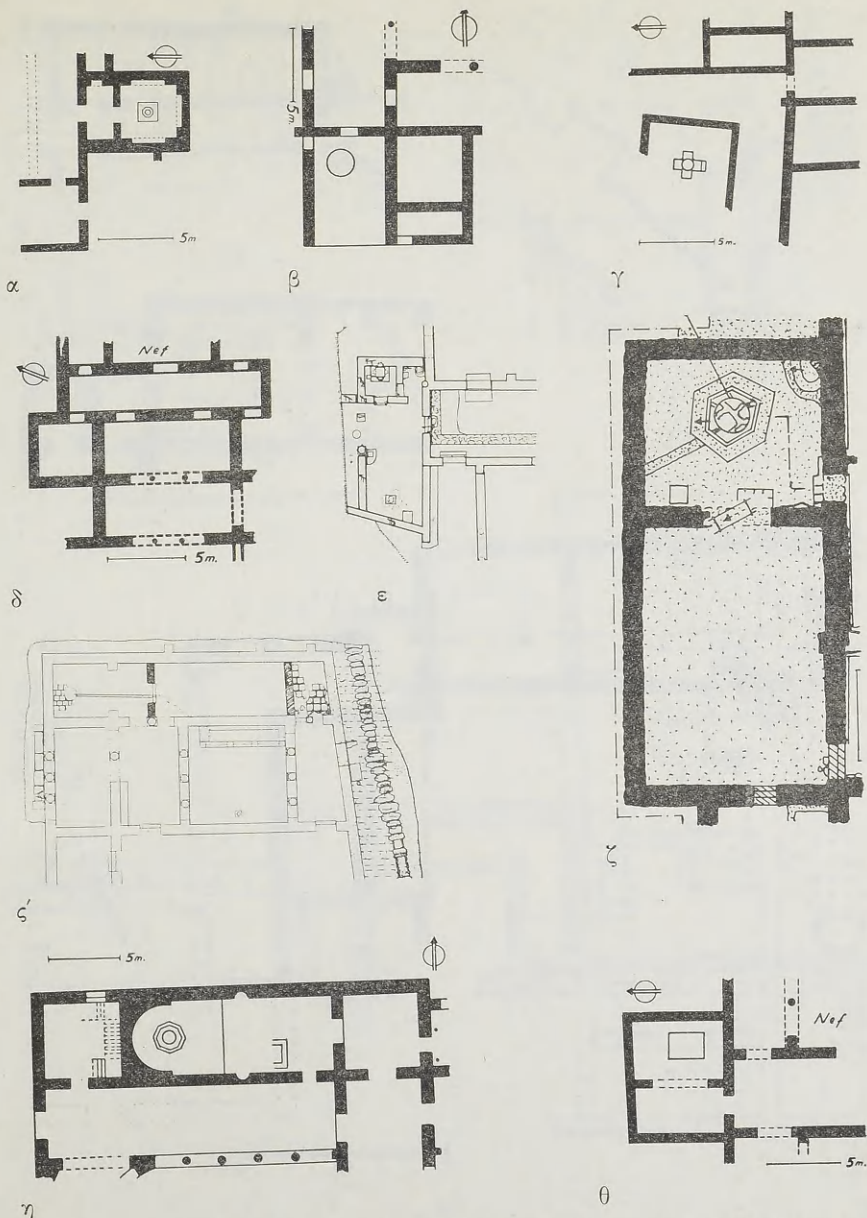

ε

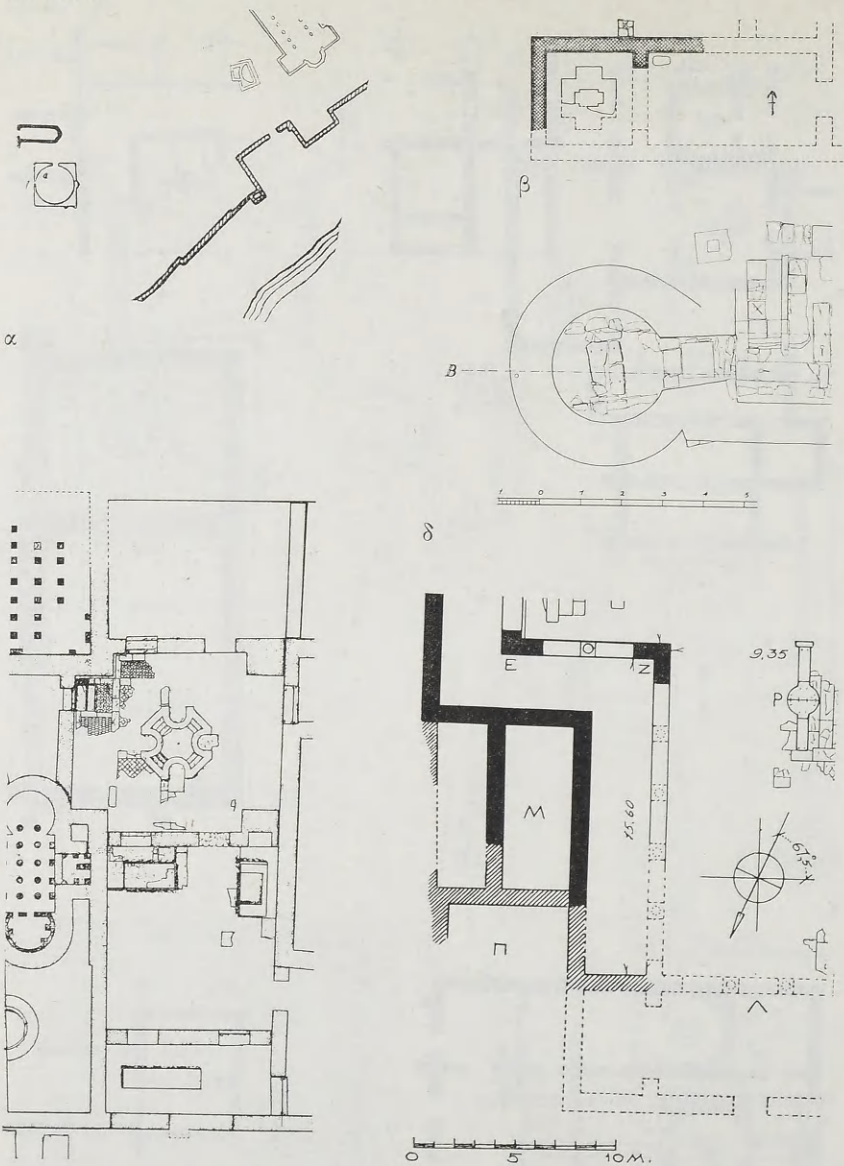
ζ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ: α. Κόρινθος - Μπέη, βαπτιστήριον βασιλικής Β. β. Κόρινθος - Σκουτέλα, βαπτιστήριον βασιλικής Γ. γ. Κόρινθος - Κράνειον, βαπτιστήριον βασιλικής Β. δ. Σικιών, βαπτιστήριον βασιλικής. ε. Νεμέα Κορινθίας, βαπτιστήριον. ζ'. Κόρινθος, Ἀχροκόρινθος, βαπτιστήριον βασιλικής Α. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΣ: ζ. Βραυρών, βαπτιστήριον.

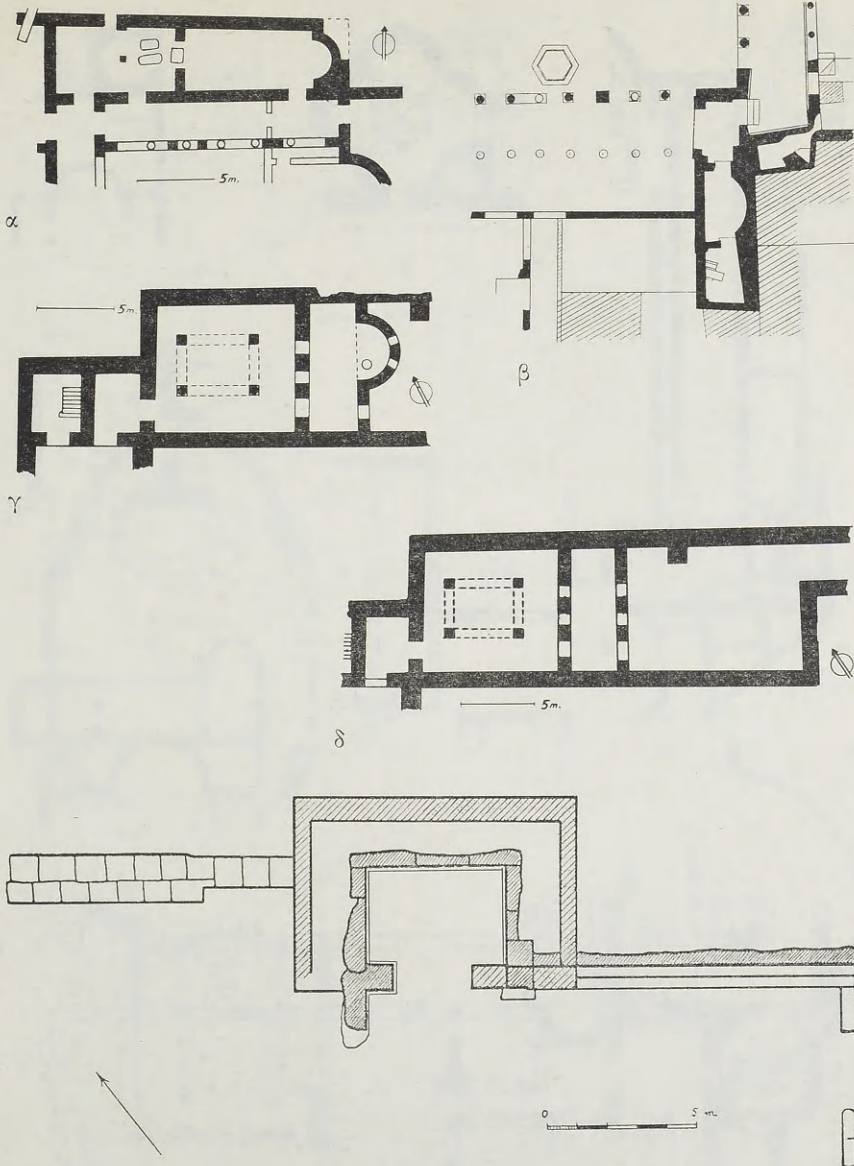

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΟΣ: α. Αιγόςθυνα, βαπτιστήριον. β. Όλυμπος Λαυρεωτικής, βαπτιστήριον. γ. Έλευσίς, βαπτιστήριον βασιλικής Ἁγίου Ζαχαρίου. ΘΕΣΣΑΛΙΑ: δ. Πήλιον-Θεοτόκου, βαπτιστήριον. ε. Νέα Ἀγχιάλος, βαπτιστήριον βασιλικής Γ (Ἀρχιερέως Πέτρου). ς. Νέα Ἀγχιάλος, βαπτιστήριον βασιλικής Β. ζ. Δημητριάς, βαπτιστήριον Λαμοκρατέιου βασιλικής. η. Νέα Ἀγχιάλος, βαπτιστήριον βασιλικής Α. ΗΠΕΙΡΟΣ: θ. Νικόπολις, βαπτιστήριον βασιλικής Α (Δουμετίου).

ΕΙΚΩΝ IV

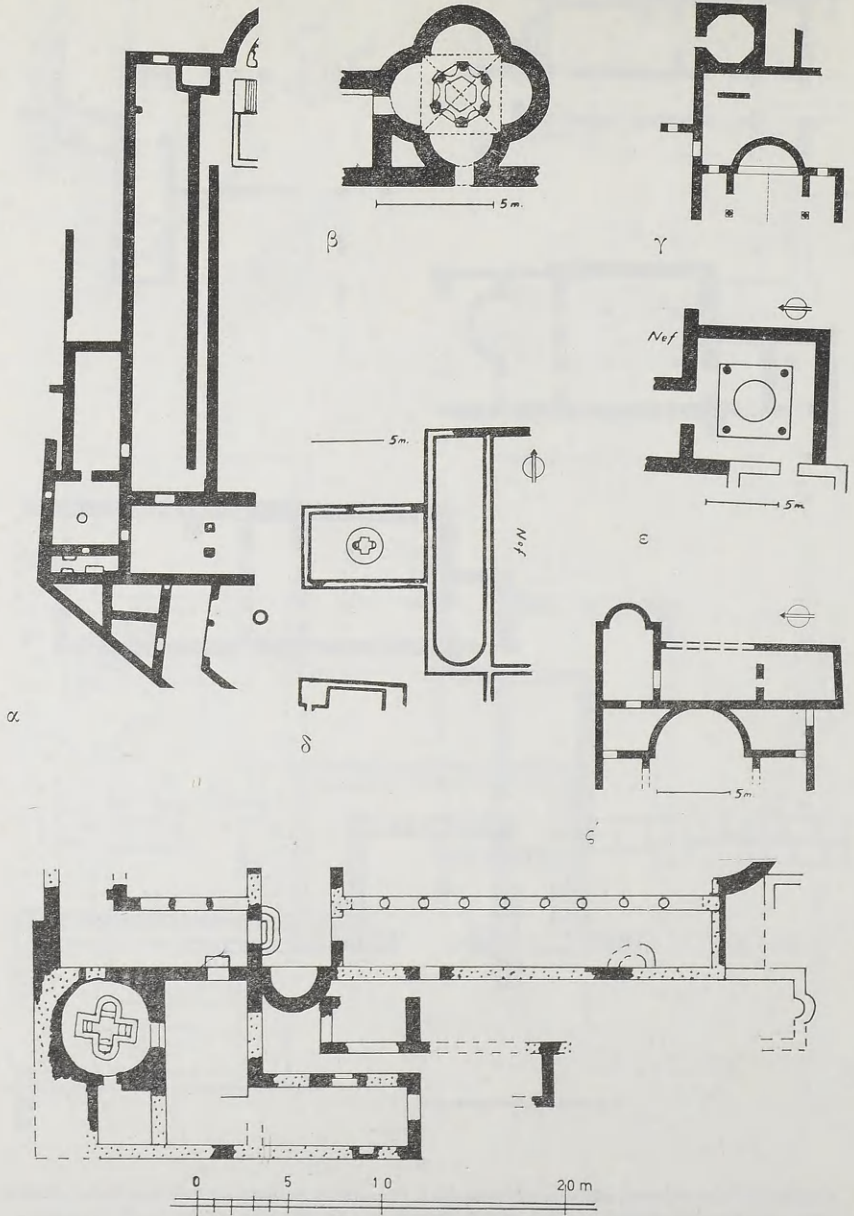

ΗΛΛΗΝΟΣ: α. Βουθρατών, βαπτιστήριον. β. Κέφαλος Ἀμβρακικοῦ, βαπτιστήριον. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: γ. Φίλιπποι, Οκτάγωνον, βαπτιστήριον. δ. Θάσος - Ἐβραϊνάστρον, βαπτιστήριον. ε. Θάσος, βαπτιστήριον σταυρικής βασιλικῆς πόλεως Θάσου.

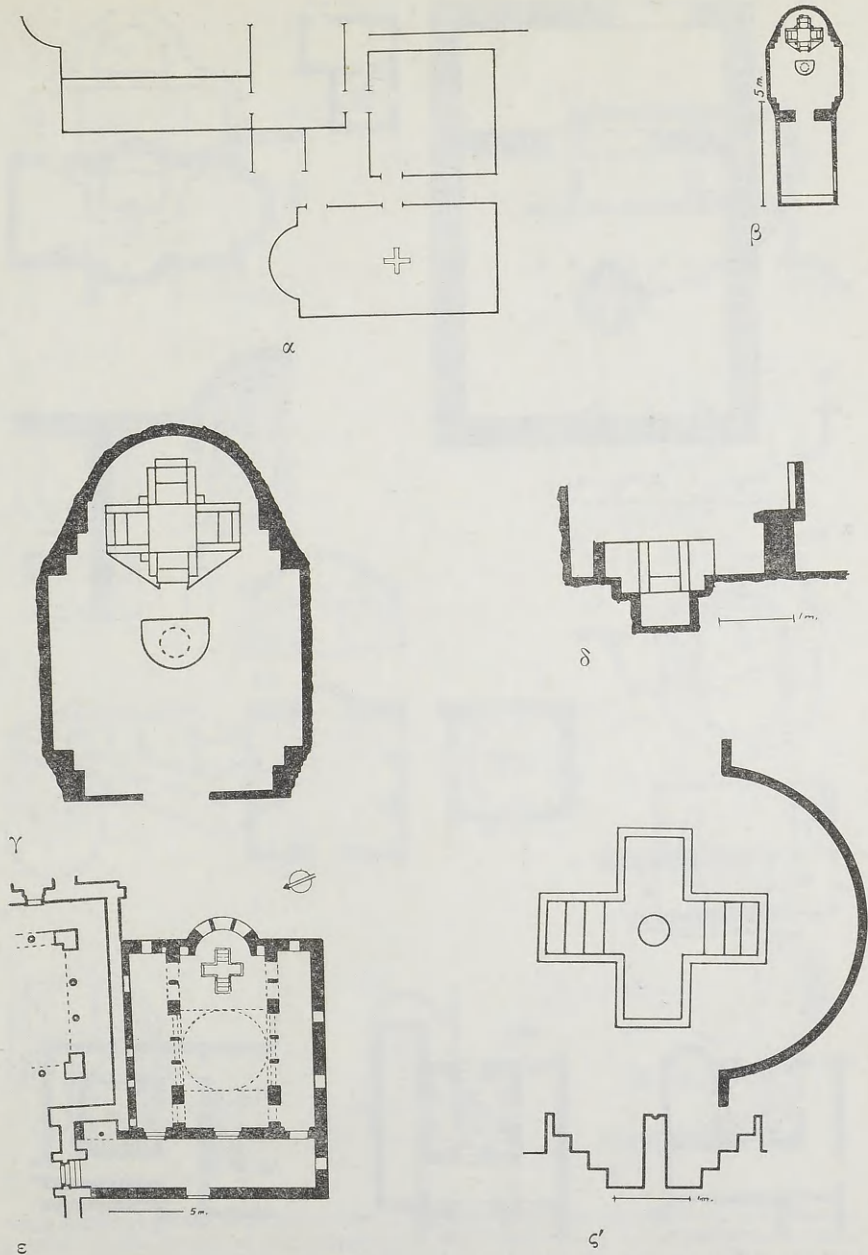

ε

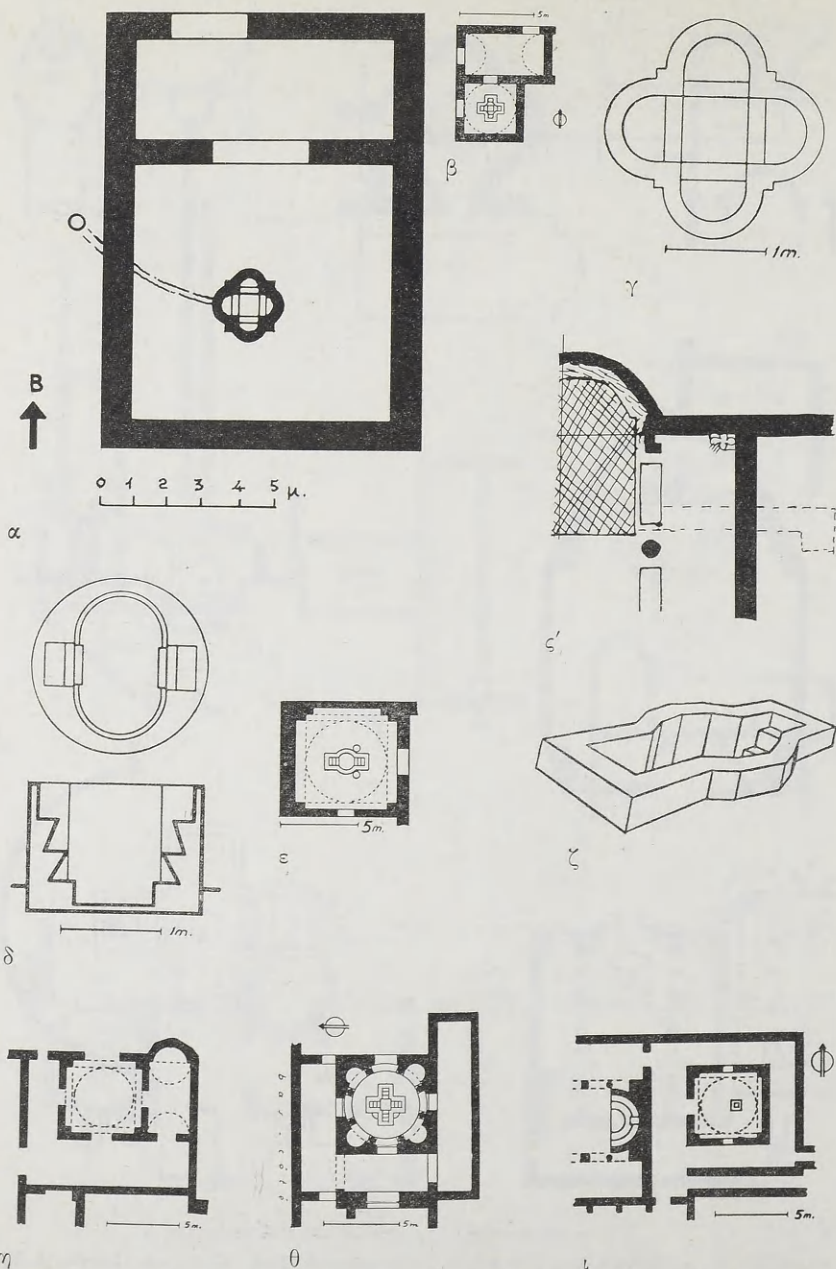
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: α. Θεσσαλονίκη - Τούμπα, βαπτιστήριον. β. Θεσσαλονίκη, βαπτιστήριον βασιλικής Ἁγίου Δημητρίου. γ - δ. Φίλιπποι, βαπτιστήριον βασιλικής Δ. ΗΠΕΙΡΟΣ: ε. Φοινίκη παλαιᾶς Ἠπείρου, βαπτιστήριον.

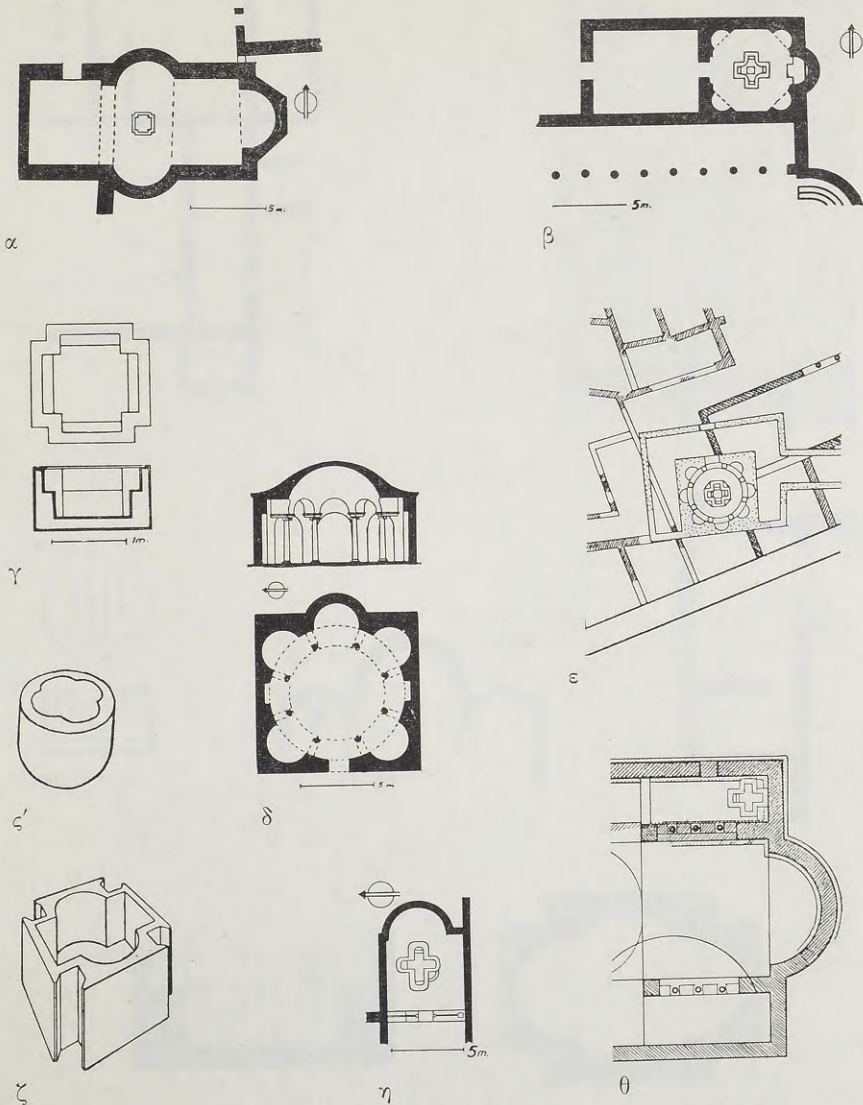
ζ
 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: α. Στόβοι, βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς τοῦ ἐπισκόπου Φιλίππου. β. Στόβοι, τετράλοχον βαπτιστήριον γ. Στόβοι - Παλιούρα, βαπτιστήριον. ΝΗΣΟΙ ΔΡΑΓΙΟΥ: δ. Λέσβος - Ἀργαλα, βαπτιστήριον. ε. Σάμος - Ἡραῖον, βαπτιστήριον. ζ. Λέσβος - Ἀχλαδερή, βαπτιστήριον. ζ. Χίος - Ἐμπορειά, βαπτιστήριον.

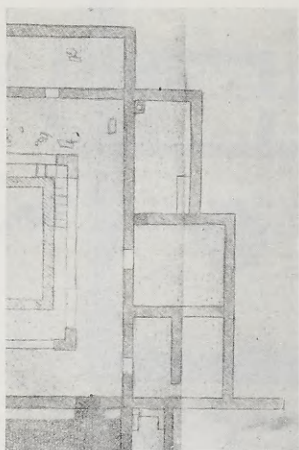
ΝΗΣΟΙ ΑΙΓΑΙΟΥ: α. Σάμος - Κέδρος, βαπτιστήριον. ΚΥΚΛΑΔΕΣ: β-δ. Μήλος - Κήπος, ναός Παναγίας: β. Κά-
 τοψις ναού και βαπτιστηρίου, γ. Κάτοψις βαπτιστηρίου, δ. Τομή κολυμβήθρας. ε-ζ' Πάρος, Καταπολιανή:
 ε. Κάτοψις βαπτιστηρίου, ζ'. Κάτοψις και τομή κολυμβήθρας.

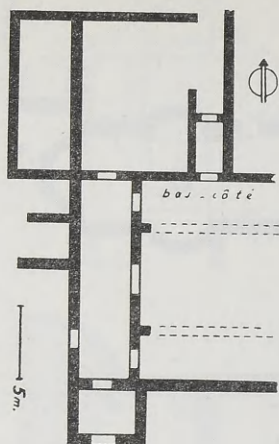
ΚΥΚΛΑΔΕΣ-ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ: α. Μήλος-Τρουπητή, βαπτιστήριον. β. Κως-Ψαλίδι, "Άγιος Γαβριήλ, βαπτιστήριον. γ. Μήλος-Τρουπητή, κάτοψις κολυμβήθρας. δ. Κάρπαθος-Πηγάδια, κάτοψις και τομή κολυμβήθρας. ε. Κως-Δυτικάι Θέρμαι, βαπτιστήριον. ς'. Νάξος-Σαγγρίον, βαπτιστήριον. ζ. Κως-Δυτικάι Θέρμαι, κολυμβήθρα. η. Κως-Ζηπάρι, βαπτιστήριον βασιλικής 'Αγίου Παύλου. θ. Κως-Ζηπάρι-Καταμά, βαπτιστήριον. ι. Κως-Κέφαλος, βαπτιστήριον βασιλικών 'Αγίου Στεφάνου.

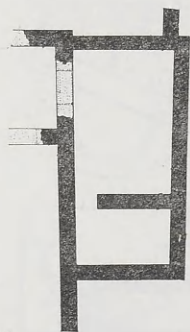
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ: α. Ρόδος-Άρνίθα, βαπτιστήριον. β. Κώς-Μαστιχάρι, βαπτιστήριον βασιλικῆς Ἁγίου Ἰωάννου. γ. Ρόδος-Άρνίθα, κάτοψις καὶ τομὴ κολυμβήθρας. δ. Κώς, Ἁγιος Ἰωάννης, τομὴ καὶ κάτοψις βαπτιστηρίου. ε. Κώς, βαπτιστήριον βασιλικῆς τοῦ Λιμένος ἢ τῆς Χώρας. ζ. Ρόδος-Λαχανιά, κολυμβήθρα. ζ. Ρόδος-Μεσαναγρός, κολυμβήθρα. η. Ρόδος-Ίαλυσός, βαπτιστήριον. θ. Κώς-Λάμπη, βαπτιστήριον.

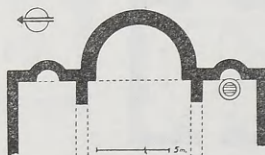
α

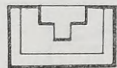
β

γ

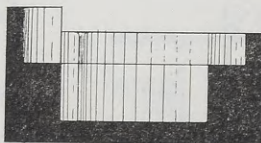
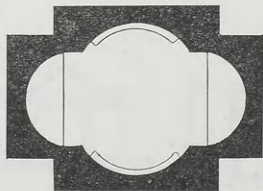

δ

1m.

ε

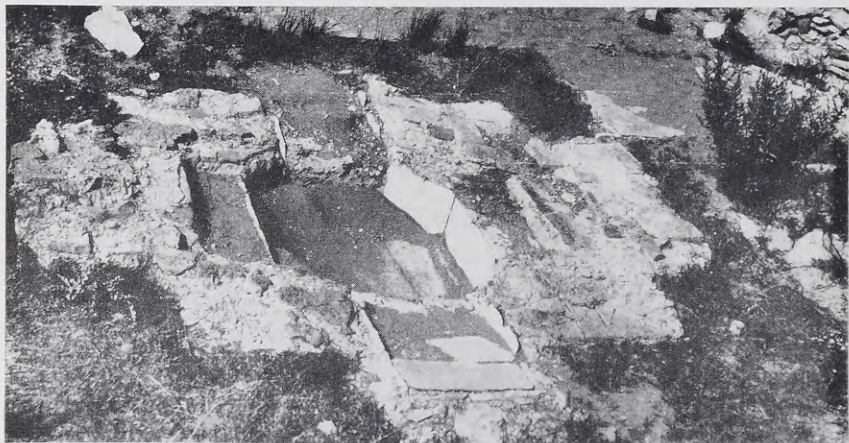

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 cm

ς'

ΚΡΗΤΗ: α. Πάνορμον Ρεθύμνης, βαπτιστήριον. β. Γουλεδιανά Ρεθύμνης, βαπτιστήριον Κερās. γ. Συία Χανίων, βαπτιστήριον. δ-ε. Βυζάρι Ρεθύμνης (Σύβριτος): δ. Κάτοψις βαπτιστηρίου, ε. Κάτοψις και τομή κολυμβήθρας. ς'. 'Επισκοπή Κισάμου, κάτοψις και τομή κολυμβήθρας.

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

α. Κόρινθος - Λέγιον. Κεντρική κολυμβήθρα βαπτιστηρίου.

β. Σάμος - Κέδρος. Κολυμβήθρα βαπτιστηρίου.

α. Μήλος - Κήπος, «Παναγιά». Κολυμβήθρα.

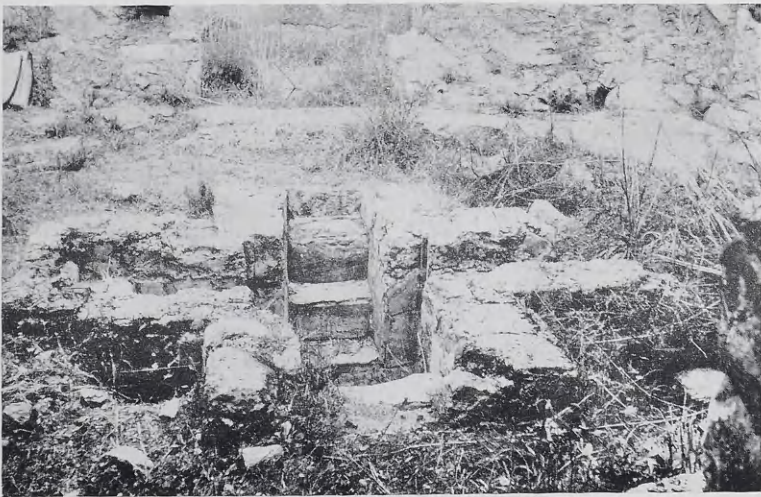
β. Νάξος - 'Αγιαρσενί, "Άγιος Ματθαίος. Κολυμβήθρα.

α-β. Κῶς - Ζηπάρι, "Άγιος Παῦλος. Βαπτιστήριον.

α. Κῶς - Ζηπάρι, "Άγιος Παύλος. Κεντρική κολυμβήθρα.

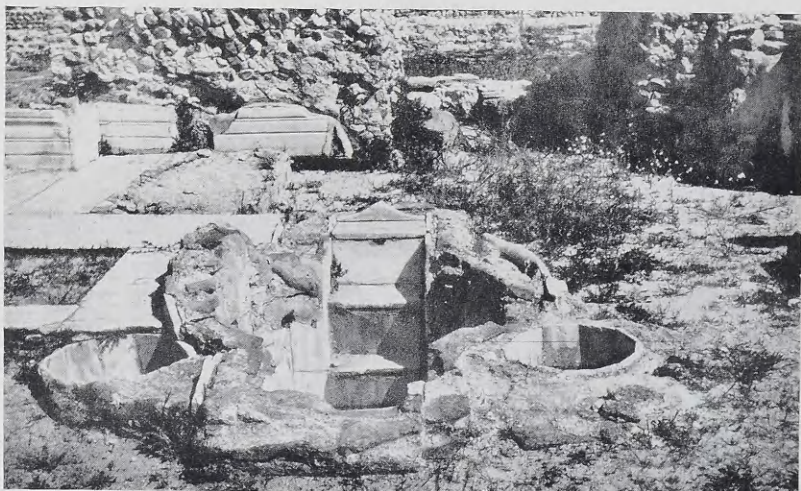
β. Κῶς - Ζηπάρι - Καπαμά. Κολυμβήθρα ἀπὸ Ν.

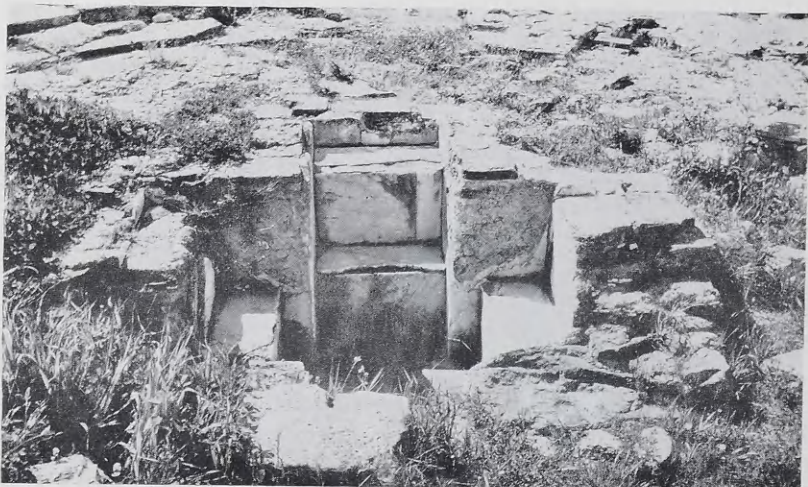
α - β. Κως-Ζηπάρι-Καπαμά. Τὸ βαπτιστήριον.

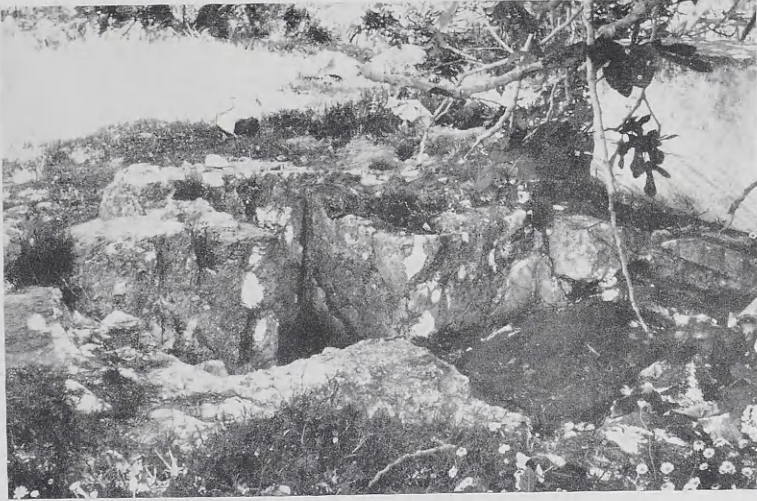
α-β. Κώες - Κέφαλος, "Άγιος Στέφανος," Άποψες νοτίας και βορείας βασιλικής.

α. Κῶς (πόλις) - Δυτικὴ Θέρμη. Κολυμβήθρα.

β. Κῶς, βασιλικὴ Λιμένος. Κολυμβήθρα.

α. Κώς - Λάμπη. Κολυμβήθρα.

β. Κώς - Μαστιγάρι. Κολυμβήθρα.

Δείγμα δίσκου

Τ. 1.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ «ΤΑ ΠΑΛΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΟΛΑΝΑΚΗ
ΥΠ' ΑΡ. 84 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΤΥΠΩΘΗ ΕΙΣ ΕΞΑΚΟΣΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ
ΕΓΕΝΟΝΤΟ ΥΠΟ ΤΟΥ Κ. Ε. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ